

Сумерек

Юліан Опільський

I

На світі стояла понура, пізня осінь. Важкі олов'яні хмари нависли над землею, а сіра малопрозора мряка сповивала ліс у вогкість та холод і до костей проймала все передчуттям близької зими. Ні вітру, ні морозу, ні світла, ні тепла, тільки холод!

Думав би хто, що весь світ опинився під луком водопаду, який справді не обіллє мандрівника струменем, та, проте, ні сухої ниточки на ньому не оставить. Змоклі, захриплі ворони гурмою обсіли безлисте гілля дубів та від часу до часу обзивалися поодинокі або й хором, особливо коли з-поміж в'ялого листя показувалися довгі вуха зайця. Годі було їм його дістати, бо тут серед густих корчів барбарису та буйного орішника не було місця для льоту; тому тільки кряканням виявляли ворони своє незадоволення. Хвилями з-поміж дерев висувався і вовк, обліплений реп'яхами та змочений водою. Це пришелець із далеких степів, який ішов зимувати у захисні ліси. При переході через прогалину розглядався степовик своїми лютими очима бистро довкола за добичею та за можливим ворогом. А з-за високого муравлища слідили усі рухи неситого дві чорні точки: очі лисиці.

Ні одної квітки не видно було поміж опалою листвою, ні одна яскрава голівка не виглядала з-між скупих стебел посірілої трави, а й ні одна птичка не показувалася у гіллі. Одні грілися у гніздечку, другі летіли на не присипані ще снігом, розмоклі та розкислі поля, інші мчалися у малі, заховані у безмежжі лісів села. Навіть вивірки не виправляли своїх звичайних герців по ковзкій корі дерев. Ще зранку, виставивши чорненькі носи з темного та теплого дупла, зміркували вони, що нічого їм сьогодні вибиратися на прохід, і знов поринали у темному отворі, який по хвилині затикався добре висохлим сіном...

Було глухо і понуро, і здавалося, наче зі світу зникло щось, що було його змістом, без чрго увесь світ розпливається у сірій мряці, мов грудка солі у вогкій коморі, та вертає знов у хаос, з якого колись покликав його до життя творець. Та цим разом буде це мертвий хаос, і навіть сила творця не викреше з нього іскри прогувшого життя.

А прецінь! Якраз повз дерева, на яких сиділи ворони, проходила дорога або щось, що треба було так назвати, хоч воно собою нагадувало швидше широкий загін чорної розмоклої оранини. По цій дорозі нога за ногою волоклася валка мандрівників. Попереду бігли дві величезні собаки-вовчурі, бистро розглядаючись кривавими очима на всі боки. При появі собак ворони

позривалися з дерев та закрутилися понад землею зловіщим виром, і собаки залаяли, а заєць та лисиця шугнули у цю мить між молодняк.

За собаками четверо невеличких, але тугих коней тягли воза, навантаженого мішками та скринями, з-поміж яких стирчало кілька списів та бардишів. їх повпихали поміж мішки у сіно, а їх вістря серед вогкості втратили блиск. За возом їхав верхом на

великому коні сімнадцятилітній хлопець у хутряному кобеняку, з луком і сагайдаком при сидлі та важкою шаблюкою при боці. Його чорні блискучі очі бігали раз у раз навколо, наче виглядаючи небезпеку або ціль подорожі. За ним у зеленому каптані, з шапочною на тімені їхав другий молодець, може, ровесник першого, синьоокий, з білявим волоссям. Тим яснішим був білий мов алебастр колір обличчя, яке під впливом осінньої стужі злегка порожевіло, наче пелюстки рожі. З усієї постаті так і була сила і свіжість молодого здоров'я і краси. Коби не дещо завеликі очі, можна б було взяти його за взірець чоловічої краси. Та поруч нього їхав ще другий їздець, якому могло бути до двадцяти літ. Стать, уся згорблена, сиділа на коні, мов чорт у болоті або мов татарин, що понад Ворсклою стежить за їздцями князів Глинських. Маленькі, чорні, наче вуглики, блискучі очі світилися з-під широких чорних брів. Скорі, поривисті рухи нагадували мимохіть одного з тих кобольдів, про яких розказували так багато німецькі скоморохи у Марієнбурзі.

Западаючи по осі у грузькому болоті, ледве-ледве їхав віз, а подорожні, видко, вибалакали усе дорогою, бо мовчанка панувала між ними. Аж ось доїхали до роздоріжжя, від якого відцілювалася ліворуч ледве слідна доріжка.

— Ось туди, вбік! — крикнув малий чорний парубок.

На ці слова видобувся з сіна, яким було вистелено віз, погонич, а швидше тільки його голова, величезна, кудлата, наче страхопуд на горобці, з великим червоним лицем та маленькими каправими очима.

Коні звернули вбік, та воно тільки здавалося, що на бічній доріжці нема грязюки. Як тільки віз виїхав з розмішаного колесами шляху, зразу ж запали коні до півколін у розмоклу глину, а віз, під'їхавши кілька кроків, застряг неподвижно у бакаях.

— А що там? — спитав з коня молодий їздець.

— Ось знову проклятущий віз застряг у грязюці! — відповів чорнявий парубок.— Але слава богу і за се!

Великі очі білявого ще більше розплющилися.

— Слава богу? — спитав.— Та за що?

— А ось хоч би тому, що старий Коструба рушить раз свою невмивану харю з воза, а то ще готов прирости, як сі глиняні татари від гончарів, що задом свищують.

Старий Коструба не був, щоправда, старий, йому могло бути за тридцять літ, але його невимовно повільні рухи личили швидше стомленому старцеві. Він поволі викарабкався з сіна та випрямився на весь ріст, і усякий, хто б його не знав, здригнувся б, побачивши цього великана з грубезними, мов пні, ногами та плечима, на яких навіть крізь вовняний сердак виднілись грубі вузли м'язів, наче коріння при дубовому відземкові. Виліз із сіна, протягнувся, аж затріщали могутні м'язи, потім почухався по густій, повній сіна та соломи чуприні і плюнув у болото.

— Бери коні, Грицьку! А ти, Скобенку,— звернувся він до білявого красуня,— іди держатися собачого хвоста, він тебе й витягне.

— Чому ж саме собачого хвоста? — спитав цікаво молодий боярин.

— Бо до кінського йому зась! — відповів із поклоном Коструба.— Кінський хвіст — се

боярське діло, а собачий...

— Не забудь, смерде, що я київський міщанин! — засміявся красунь.

— Іменно міщанське діло — собачий хвіст, бо на всі боки майдається за наживою.

— Ха, ха, ха! — зареготався Грицько. — А яке ж діло присудиш нам, хлопам?

— Ба, ми, боярине, се наче дубова колода, на якій рубають дрова...

— Що колода, то колода! — вмішався Скобенко. — Кинеш у болото, то там вона й зігнє.

У маленьких очах Коструби заблимав жовтий вогник.

— Ні, не зігнє! Не зігнє! Вона щонайбільше скам'яніє. На ній рубатимуть дрова, її забере вода, її вбудують у стіну, та на ній не видно нічого. Вона не перетвориться в що-небудь, хіба у камінь, не те, що собачий хвіст...

Те кажучи, вліз Коструба у грязюку, плюнув у руки і гукнув Грицька.

— Геть-та! — крикнув Грицько, посміхаючись, а рівночасно Коструба вхопив за задні колеса і... одним махом витяг важкенького воза з ями.

— Ну! Не пожалів тобі бог сили! — аж охнув Скобенко.

— Звісно, колода! — пробурчав Коструба і знову зник у сіні воза.

Подорожні поїхали далі. Година за годиною минали, але подорожні не ставали на попас. По якомусь часі коні охляли зовсім.

— Здається, не доїдемо нині! — зауважив молодець на коні. — Доведеться ночувати у лісі.

— Що ж робити, боярине, не вперше нам! Божа воля ще гірше боярської! — відповів Грицько. — Нічого нам і спішитись. Тут на київському Поліссі ні татар, ні опришків нема, а до ляхів далеко.

— До ляхів? То ляхи такий поганий народ? — спитав цікаво молодий боярин.

— Ще б ні! Ось я з Перемишля, знаю їх гаразд. Вони там розсілися, наче у себе дома, то ми їх уже знаємо.

— Мій покійний батько бував на Поділлі, то розказував і мені не раз про ляхів, але казав, що то усе бояри, і то куди бутніші наших.

Грицько засміявся стиха.

— Ба, сі, що їх показували покійному бояринові у Тернополі або Кам'янці, були, певно, великі пани, але се тільки золота бляха на порохнявому щиті. Удар топором, золото розлетиться, а порохно повилазить. Відколи стали ляхи панами у галицькій землі, годі ніччю показатися на самітній дорозі. То вельми нахабні та фальшиві люди!

Молодяк слухав слова свого пахолка, але, видко, не надавав їм ваги, бо це були слова про небачену та незнану річ. Тому кивнув тільки головою.

— Поїдемо до дядька Михайла на Волинь, то він нам покаже ляхів, — відповів, — покаже і таких, яких показували батькові і яких бачив ти. Хоч, правда, що вони нам?

*— Думаєш, боярине, що нічого? Дай боже, але мені видаться, що ні! У нас...

— Що ж ви, хлопи, знаєте про ляхів та бояр? — засміявся хлопець. — Я — боярин, а небагато про се чував, то що ж могли ви, смерда?

Грицько усміхнувся.

— У сьому-то й біда, що мало хто знає, що смерди думають-гадають,— докинув півголосом і замовк.

Між тим віз виїхав на невеличку прогалину, серед якої ріс височезний, прямий мов стріла ясен. Темно-зелена збита мурава вкривала землю, а довкола, скупана у золотавих відтінках пожовклого листя, стояла стіною діброва.

— Отут,— сказав голосно хлопець,— спочинемо та й переночуємо, їздці стали, віз під'їхав до ясена, Коструба повипрягав коней, повитирав їх сухим листям та покрити їх хребти вовняними підсідельниками. Потім прив'язав їм до дишла баламути з вівсом, а сам пошкандибав у ліс. Тим часом Скобенко видобув з воза велику татарську повстину та розтягнув її над землею між возом і деревом, наче шатро. Кількома паками та бочками, які поздіймав з воза, обставив шатро з трьох сторін, а ковром вистелив долівку. Де не взявся Грицько з двома міхами сухого листя, які й умістив під шатром, а потім почав добувати з мішка та скриньок подорожній припас. Незабаром показався і Коструба з величезною сухою гіллякою, яка сама собою була б за добре дерево.

— Ось і гаразд! — засміявся Грицько.— За годину й пообідаємо!

— Швидше повечеряємо,— відповів Скобенко,— бачиш, сутеніє!

І справді зі сходу звільна виповзала на небо сіра темрява осіннього вечора, а бліде сонце непомітно меркло на заході. Білі опари ослаблювали і чорність пільми, і ясність сонця; ні фарб, ні блиску, ні тепла не помітно було навколо.

Коли ось затріщало щось у гущаку, а десь здалека почувся якийсь слабкий гомін — чи то крик, чи то виття вовків. Коструба стримався, Грицько наставив вуха, а коні попідіймали голови та пильно вслухались, неспокійно форкаючи. Молодий боярчук пізнав, однак, ці гомони, бо, вхопивши стрілу, наклав її на тятиву лука.

— Се лови, правда? — спитав.

— Так, чути собак і втечу звірини. Не знати тільки, що се може бути — олень, серна, кабан, а може, й ведмідь?..

І Грицько вхопив коротку рогатину та пообтирав полою гостре мов жало, спітніле від вогкості вістря. В цій хвилині з гущавини вибіг з відкиненою назад головою та рогами, звислими вздовж хребта, величавий олень. Він, видко, бачив мандрівників, та не думав, щоб вони були небезпечніші від собак. Тому гадав було блискавкою пробігти повз них, коли раптом заспівала тятива, і з гострим свистом вилетіла пірната стріла з-за ясена. Олень піднявся на задні ноги, наче бажав перескочити якусь високу-високу перешкоду,— і раптом звалився на мураву з жалібним стогоном.

— Славно, боярине! Не пішла в ліс наука! — хвалив Грицько.— Зразу можна пізнати, що свого батька дитина. А добре й се, що вечерю матимемо хоч куди!

Гордо глядів хлопець на вбитого оленя.

— Іди, Кострубо, принеси сюди зайчика та витягни стрілу! — сказав.— Се київська, то шкода!

Коструба пішов жвавіше, ніж коли-небудь, по оленя, як ось із лісу вибігло кілька гончих собак. Вони миттю обскочили оленя та парубка, їжачи шерсть, грізно гарчали. І вони, певно, були б не завагалися напасти на нового ворога, якби не два величезні

британи боярина.

У них, щоправда, ловецького нюху було мало, але зате тим більше сили. Вони з голосним лаєм кинулися назустріч гончим та набрали супроти них таке непримириме становище, що ці завагалися, а за цей час на галявину виїхало три вершники.

Один з них звуком рога відкликав гончих, а Грицько свиснув на британів. Коструба, користуючись з цього, вхопив оленя і, справді наче зайця, притягнув до воза. Потім, ухопивши сокиру, почав рубати гілляку на кусні, не звертаючи зовсім уваги на оточення. Гілляка була суха, хоч і велика, а здавалось, що це хіба саме порохно. Тріски, поліна, кора летіли довкола, наче крильця хруща, якого зловив голодний горобець. Швидше, ніж хто зумів би відмовити два "отченаші", величезна купа дров лежала біля воза, а Коструба, спершись на сокиру, приглядався до дії, яка розігравалася під ясенем. Він був, очевидячки, готов із таким самим холодним завзяттям розперіщити чужих людей, коней і собак, як торощив сухі дрова.

Тим часом вершники під'їхали ближче, а на чолі з'явився сивий муж у високих ловецьких чоботях та лисячій шапці з оксамитним верхом. Довгий, темний, підбитий хутром плащ покривав усе тіло. На перший погляд могло б здатися, що це якийсь князь або вельможа.

— А що тут за люди? — спитав сильним голосом.

Молодий боярчук вийшов з-за дерева з луком у руці.

— А то не знаєте, що у чужому лісі не можна бити звірини, на яку полює інший?

— Чия вона тепер, кожний бачить. Чия вона була б, якби не я, бог знає! Стріла не людина, а бажання не вчинок.

— Горда з тебе штука, сину, та вважай, щоб не пожалів! — гукнув вершник і під'їхав ближче.

У його голосі звучав не то гнів, не то посміх. Але молодий боярин почервонів мов грань.

— Грицьку, Скобенку, беріть списи! — шепнув, а голосно крикнув: — Мені стріли не жалко, та декому, може, жалко стане, як вона полетить.

Вершник не злякався, однак, погрози, бо під'їхав зовсім, зовсім близенько.

— Ну, гаразд! — сказав. — Коли ти конче битися хочеш та старших від себе не боїшся, то ти не злякаєшся сказати й свого імені. Хто ти? Бо я дідич сеї землі і маю право про се питати усякого проїжджого.

— Я — Андрій Васильович Юрша, у дорозі до його милості князя Івана Носа з Руди.

Не знати чому обидва товариші старця позакривали роти руками, немов здержували сміх. Здригнулось і лице старого.

— Га, коли так, то не маєш тут що робити, хлопче, — сказав поважно. — Вертайся назад!

— Ого! Не скоро знайдеться такий, хто б Юршу спинив у дорозі, — відповів гордо хлопець. — Я не з тих, що носять панцир позаду. Чому ж то мені вертатися?

Старий усміхався тим часом дальше, так що це тільки дратувало хлопця ще дужче. Обидва слуги старого аж душилися від сміху.

— Коли ти приїхав по се, щоб Носові розтрошити ніс, то вчини се швидше і вертайся, а як ні, то і так прийму добру волю за вчинок. Ніс, бачиш, се такий дідич, що часом і поза Руду витикає носа і не любить, як хто йому з-перед носа хапає оленя.

Андрій остовпів. З усіх слів старого зміркував тільки те, що Іван Ніс ось перед ним та що він саме його привітав так недоречно луком і київською стрілою. Кинув лук і побіг до старого. Його горда поведінка змінилася у збентеження учня, якого найде вчитель замість над псалтирем — над сильцем або вудкою.

— Вибачте, ваша милість, — пробубонів він.— Який біс і знав, що то ви? Не прогнівівсь на мене, але у мене ще стріла бистріша від розуму.

Та старий не рухався.

— Гм! — відповів.— Звісно, що київська стріла дотепніша буває від не одного боярина і менш-більш потрібна у світі, але й найгірший отрок повинен шанувати сивий волос...

Хлопець почервонів і похилився старцеві до колін.

— Простіть, князю, сироті! — пробубонів.

У цій хвилині зникла усмішка з лиця князя Івана. Він вхопив хлопця за руку і потряс ним.

— Сироті, кажеш, якій сироті? То Василь...

— Батько помер на святу покрову!

Старий сплеснув у долоні і похитав сивою головою.

— Господи! — зітхнув.— Пом'яни душу раба твого! — старий перехрестився.— Бідний ти, дитинко! — Тут старий вхопив хлопця у могутні руки, обійняв і поцілував у чоло.

— Тепер розумію, чому їдеш до мене. Спасибі тобі, що саме мене вибрав. Видко, давня дружба живе й поза гріб.

— Батько самі казали...— лебедів крізь плач хлопець.

Боярин усміхнувся і погладив його голову.

— Гарний з тебе хлопець, Андрійку,— зажартував,— тільки плакати Юрша не повинен ніколи.

— Се за татом...— оправдувався хлопець, обтираючи сльози.

— Ёсе одно! Молися, говій, пометися, як хто інший винен у його смерті, але не плач! Плач — се бабська річ!

Очі хлопця засвітилися дивним вогнем.

— О, я знаю, що Юрша бабою не повинен бути і не буде, та часами... і плакати хочеться, душа гнеться, і не знати чого держатися та за ким іти.

— Ніколи, казав ти, не вертається Юрша з дороги!

— Я й тепер не вернуся, тільки почвалаю з вами у Руду!

— О так, то люблю. Але затям собі, що ніколи,— чуєш? — ніколи не можна нашому чоловікові розкисати або гнутися та кривити душею. Тому треба у житті вибрати собі напрям і ціль і йти до неї, не оглядаючись набік, ні назад. Упадеш чи побідиш, добудеш чи ні — все одно! І мученики були героями. Але не вагайся кинути й найближчого,

якщо скривить душею. Вір мені, хлопче, бо мій голос є голосом твого батька з-за могили, і він кличе до тебе раз у раз: держися шляху, на якому біліють кості твоїх батьків, бо сей шлях буде шляхом твого народу!

З блискучими очима слухав хлопець слів князя. Він поцілував його руку, а потім обидва пішли під шатро. Вершники князя поприпинали псів оддалік на ременях, а Коструба вчинив те саме з британами Андрія.

Боярин сів на мішку з листям, а Андрій наказував збиратися до дальшої дороги. Та боярин спинив його.

— Що везеш у сих мішках? — спитав.

— Одяг, зброю, харчі, дещо домашньої утварі і гроші. Триста кіп.

— Коли так, то мусимо їхати усі разом, а до Руди ще шмат дороги. Верхом були б ми ще на ніч, але з возом хіба назавтра в обід. Переночуємо разом, якщо поділишся з нами олениною.

— Ах, батечку! — засміявся хлопець.

— Воно й краще тобі буде сидіти якийсь час у мене, коли перший приймеш мене своїм хлібом! — жартував старий.

Швидко запалав огонь і наповнив шатро приємним теплом. Грицько приставив до вогню казан із кашею та брався пекти м'ясо, а поки що поставив на коврі перед боярином баклажку з медом, дві срібні чарки та буженину.

— Го-го! У тебе пир, як бачу! — жартував старий.

— Грицько вельми дбає про свого панича, — відповів хлопець.

— Так називають в Галичині боярчуків.

— То він із Галичини?

— Так, із Перемишля!

Старий понурив голову й задумався, замовк і Андрійко. Серед мовчанки почали їсти. Незабаром подали кашу й оленину, і тоді Грицько налив у чарку меду. Андрійко як господар узяв її і поклонився в пояс гостеві.

— За здоров'я твоє, достойний князю, за щастя твоє і твоїх! — сказав і випив за звичаєм.

— Пий здоров, хлопче, — усміхнувся старий, радий, що молодець знає давній звичай та вміє не тільки поставитися усякому, наче когут до бійки, але й пошанувати гостя.

— Гість у дім, бог із ним! — відповів Андрій і налив чарку гостеві.

Князь випив і похвалив, випив удруге і втретє, та раз у раз поглядав на хлопця.

— Ти чому не п'єш? — спитав вкінці.

— Я ще не п'ю меду, ні вина, хіба тільки що dokonче треба. Я ж тепер сам господар і мушу деколи замість батька частувати гостей. Але я не люблю сього, бо кожна чарка нагадує мені того, хто повинен був її випити...

Тут хлопець зам'явся і прикусив уста. Старий погладив його по голові.

— Ти добра дитина, Андрійку, — сказав. — А тепер я питиму за тебе і за себе, а ти розкажи мені про батькову смерть. Царство йому небесне!

Андрій посумнів та похнюпився.

— Не багато розкажу вам, ваша милість,— відповів він,— бо й сам не багато знаю. Однієї днини у липні, десь по святім Івані, поїхав батько на якийсь копний суд, на якому мали бути й князі Глинські, Семен і Кирило. От там, як казав Грицько, прийшло до суперечки поміж ними, і князі мусили покинути вічевий майдан, бо люди їх прогнали. Вечором привезли батька з стрілою у грудях. Грицько і Коструба принесли його у постіль та послали за попом. Коструба вийняв стрілу, приклав якесь зілля, бо він знаючий, але зразу ж казав, що більше тижня батько не проживе. Прийшов піп з святими дарами, а батько заснувши. На другий день батько покликали Грицька і мене та розказали мені, що на нього напали татарські грабіжники, щоб я не шукав помсти на своїх і не слухав доносів служби. Тому я й не випитував Грицька про сих татар, хоч у них не вірю. Але, може, коли підросту, дізнаюся, хто вони, а тоді...

Очі хлопця заблищали недобрим огнем. Він прикусив губи і стиснув п'ястуки. Іван Ніс кивав головою.

— Коли підростеш, слухатимеш батька так само, як слухаєш тепер,— сказав поважно,— не час тепер на такі порахунки. А чи батько нічого більше тобі не говорив?

— О, говорив мені багато, багато про наш рід, що з діда-прадіда славився хоробрістю та й на даліше повинен виховувати лицарських борців за правду і віру, за покривджених та пригноблених. Наказував мені, щоб я ішов завжди його слідами, а не давав себе брати на підмову, ні на багаті дарунки; а якщо бажаю дізнатися, якими шляхами йти мені крізь життя, то щоб я їхав у Руду до князя Івана і туди завіз усі гроші та все майно.

В кінці останньої днини прийшло до нього кілька кметів із Кострубою, і вони довго радилися, а коли відходили, чогось дуже довго приглядалися до мене, і один із них сказав: "Старий каже правду". Вони поклонилися мені і пішли собі, а тої днини батько помер. Ось і усе, що я знаю. Може бути, що Грицько та Коструба знають більше...

Старий попів меду і довго глядів непорушно у догоряючий огонь. Вкінці потер чоло рукою і поклав її на голову хлопця.

— Ти, певно, сину, дивувався, що я тобі таки при повітанні втяв проповідь, правда?

— О ні, батько якраз те саме мені не раз говорили.

— Саме тому говорив і я до тебе так, а не інакше, щоб ти пізнав і повірив, що між батьком і мною була умова: виховати спільно наших дітей, якщо один із нас помре. Мої сини уже дорослі, один при дворі князя Жигимонта Кейстutowича, другий — при великому князі Вітовті. Твій брат згинув у змові Свидригайла в боротьбі з угорськими опришками, що напали були на втікаючого князя. Марна смерть, щоправда. Все-таки на князя Свидригайла покладають усі русини ще й нині найбільші надії. У мене осталася тільки чотирнадцятилітня донечка Мартуся, побачиш її в Руді. Твій покійний батько віддав мені тебе, а я вишлю тебе до твого дядька Михайла у Луцьк. Там чинитимеш усе, що він накаже, бо він був також у нашому союзі. Чому воно так, а не інакше, дізнаєшся або від нього, як він побачить, що тобі можна уже те сказати, або від мене, як доростеш. А якщо Михайло Юрша згине, а я умру, то все потрібне скажуть тобі життя і мої два сини. Бо вони і ти маєте бути наслідниками нашого заповіту.

Хлопець слухав, розкривши рота, але не розумів гаразд слів Носа. Зрозумів тільки те, що батьки задумали щось велике, нечуване і що йому також прийдеться у цьому взяти участь. І серце його так і стрепенулося у молодих грудях.

II

По стежках величезного саду в Руді походжало два дні опісля двоє молодят: Андрійко і невеличка ростом, кругла та рум'яна мов путивочка, а чорнява мов ахат чотирнадцятилітня дівчинка. Андрійко був одягнений у короткий кубрак без рукавів, облямований хутром куниці. З-під синього кубрака виглядали широкі вгорі, а вузькі внизу рукави з малинового шовку, нашиті золотими галунами на випустках та розрізах. Такого самого кольору були і короткі вузькі суконні штани, заправлені у високі жовті чоботи-сап'янці з довгими носиками та високими закамбуками. Куняча шапочка на голові та багатий, коралами прикрашений ніж у піхвах, що виглядав із-під кубрака, доповнювали одяг. Хоч крій його не був ні руський, ні західний, хоч не було на ньому яскравих кольорів, у яких любувалося століття, все-таки його поява робила на товаришку чимале враження. Вона раз у раз гляділа то на стрій Андрійка, то на короткий кошушок та звичайненьку собі суконочку, в які одягла її няня, і сумно хитала головою, а обстрижене чорне, мов крило галки, волосся опало аж на її темні великі очі.

Ранок видався, як на те, гарний, погідний. Золоте листя товстим шаром вкривало землю, а на нього з оголеного гілля спадали хвилинами краплини води, наче грайливі перли. Здавалося, перед відходом на далекий південь бажає приємне, тепле сонечко ще раз оглянути цю сумну землю тіней та холоду і усміхнутися на прощання. У його променях були і веселість, і сум, той важкий розпучливий сум поліської осені, що поволі, закутавшись у мряку, ступає по крижано-холодних драговинах-болотах, по розмоклих греблях, по лінивих водах, щоб вкінці втонути — зникнути у чорному сосновому лісі.

— Чому ж ти нині так замовкла, Мартусю? — питав Андрійко. — Вчора весь день базікала, тріпалася, підскакувала, мов горобець на мотузку, а тепер наче проковтнула отця ієромонаха Івана?

— Бо вчора ти був якийсь такий... свій, як дядько Микола або батько, в звичайній шапці та каптані, у якому ходять у нас... А нині ти чомусь не той став... і кубрак, і рукави, і шапочка... зовсім такий, як розкажує няня...

Мартуся зам'ялася і замовкла. Андрійко засміявся, нахилився до дівчини і обняв її рукою.

— Розкажи-но мені, Мартусю, про того дядька Миколу та про те, що розкажує няня.

— То ти не знаєш дядька Миколи? Він тут недалеко у Рудниках коло Чорнобиля.

— Ба, Чорнобиль не близько!

— Все-таки він вельми часто сюди заїздить, бо се друг Танаса і Олекси.

— А про що таке розкажує тобі няня, що ти аж бочишся на мене?

Дівчатко підняло великі чорні очі, і їх глибокий погляд зустрів зір хлопця.

— Вона розкажує... про Івана... про царевича! — сказала по хвилині вагання.

— Невже ж я подібний до нього і чому?

— Чому, не знаю, але ти зовсім до нього подібний. Мені не раз снівся й Іван, і Змій Горинич, і сестра Івана, і його суджена царівна, і завжди царевич був якраз такий, як ти. Може, то і ти? У казці, каже няня, буває і правда...

Андрійко засміявся.

— Не смійся, Андрійку! — крикнула дівчина з серцем, — не смійся у білий день із казок, бо се гріх. Няня каже, що всі казкові страхіття живуть справді і люто карають усякого, хто з них насміхається. Бо казки не на сміх розказують старі дівчорі!

— Ну, ну, не гнівайся, Мартусю! От сядь біля мене отут, на сей відземонок, та розкажи мені про Івана-царевича, але перш усього поцілуй мене так, як учора.

Мартуся жваво вискочила на відземонок, закинула рученята на шию хлопцеві і поцілувала його так, як няня вчила, тобто так, що аж луна пішла, а наполохана синичка, яка недалеко довбала кору старої яблуні, полетіла прожогом геть.

— Отак-то гаразд! — сказав задоволений хлопець. — Тепер розкажуй! — Він посадив її на коліна, вона обняла його за шию, притулила личко до його лиця і почала розказувати.

— У тридев'ятому царстві жив собі, було, цар. У нього були син та дочка. А у сусідньому царстві саме тоді вимерли люди. Каже тоді до царя син Іван-царевич: "Благослови, батечку, їхати у сі пусті землі. Отам заживу я на славу. Там усього вдосталь, а людей дасть біг!" "Не пущу я тебе туди, сину", — каже цар. На се царевич: "Непустиш, то я й так піду!" І пішов, а з ним разом і його сестра. Батько не пускав, а Іван таки пішов. Зовсім так, як ти, що навіть мого тата бити брався, правда?

— Бачиш, я твого тата до вчора і у вічі не видав, — відповів, усміхаючись, Андрійко, — а як пізнав, то прохав прощення!

— Та так, але ти все ж задирливий та непосидючий, як каже батько.

— Ну, хай буде! Розкажуй далі.

— Іван-царевич із сестрою їхали не день, не два, аж доїхали до ізбушки, що на курячій ніжці.

— Що ж се таке ізбушка?

— Се така хатина! — пояснювала Мартуся, — така, що стоїть на курячій ніжці, а в ній сидить Баба Яга. Так казала няня, а вона багато знає, бо вона аж десь з-під самої Москви, де тепер справді сидить великий князь, ніби цар.

— Ага, що ж даліше?

Баба Яга питається: "Здоров був, царевичу Іване, чи ти від діла літаєш, чи діла питаєш?" А він на те: "Ось у такому-то царстві вимерли усі люди, то я туди і жити вибрався". Тоді Баба Яга поглянула на них обох, уткнула ніс у стелю, а ноги в куток — здоровенна, бач, собі була, а далі каже: "Краще сам їдь туди, а сестру залиш! Вона тобі чимало лиха накоїть!" Іван-царевич тільки свиснув. Що йому були мудрощі Баби Яги! Він, бач, був мудріший за неї. Баба Яга накормила їх, напоїла, переночувала, а на другий день дала їм собаку та синенький клубочок ниток і каже: "Іди туди, куди покотиться клубочок". Поїхали за клубочком, а сей завів їх під другу ізбушку на

курячій ніжці. Вона не стояла, а все крутилася, як фуркальце, так що увійти годі було. Але Іван-царевич гукнув: "Хатино, хатино, стань так, як мати поставила!" Ізбушка стала, а царевич увійшов із сестрою. На підлозі лежить друга Баба Яга. Він і їй розказав те саме, що першій, а вона на те: "Що ж, іди, але тільки сам, без сестри, бо вона багато лиха накоїть!" Та царевич і тепер не послухав Баби Яги. Упертий був. Тоді вона йому дала другого собаку і хустину та й каже: "Зустрінеш по дорозі велику ріку, то махни тільки хустиною, а на ріці стане міст; як перейдеш ріку, махни другим кінцем хустини, то міст зникне. Тільки дивись, щоб сестра цього не бачила, а то біда буде". Накормила, напоїла, переночувала Баба Яга царевича Івана з сестрою, а опісля відпустила їх у дальшу дорогу. Куди клубок котиться, туди вони йдуть. Аж прийшли над велику-велику ріку. Сестра каже: "Братчику, спочиньмо трохи!" Сіла і не бачила, як Іван-царевич махнув хустиною. Де не вродився міст, і царевич каже: "Ходім, сестричко! Дав бог міст, щоб перейти!" Перейшли, а царевич крадькома махнув другим боком хустини, і моста неначе й не було. Отак прийшли вони у безлюддя і швидко розжилися у дозвіллі багатирями. Раз, коли царевич поїхав на лови, прилетів до сестри Змій Горинич. Вдарився об землю і став молодцем, напрочуд гарним. Сестра царевича як стій полюбила його, а він кличе її до себе: "Я,— каже,— в'яну з туги за тобою, мені без тебе й жити годі!" А царівна на те: "Лети до мене через ріку!" — "Коли-бо не можу!" — "Що ж мені робити?" — "Йти до свого брата. У нього є хустина, візьми її та махни одним кінцем, то на ріці стане міст". — "Ба, брат не дасть мені". — "То ти обмани його і кажи, що хочеш тільки випрати". Вона так і зробила, і Змій перейшов до неї. Вони цілувалися та обнімалися, аж Змій каже: "Як би то нам звести з світу твого брата?" А сестра так дуже любила Змія, що тільки відповіла: "Не знаю, подумай сам!" От він і придумав.

— То вона вельми погано вчинила, правда, Мартусю? — питав Андрійко, глядячи кругленьке личко дівчини.

Очі Мартусі засвітилися вогнем.

— Страх погано! Я б її отак тут на шматки роздерла!

І дівчатко затиснуло п'ястуки і усточки, наче справді збиралося когось побити.

— То тобі шкода Івана-царевича?

— Певно, що шкода! Він гарний, пишний, моторний.

— Ба. Змій кращий за людину.

— Нечиста сила завсіди спокушає людей красою. Так каже отець ієромонах, але я його не розуміла. Аж коли няня розказала сю казочку, то вже і я знаю, що воно таке. Але слухай, що було далі!

— Слухаю!

— Змій вигадав, щоб царівна вдавала недужу і забажала вовчого молока. У лісі, певно, вовки і з'їдять царевича. Поклалася царівна у постіль і стогне:

— Ах, братчику, занедужала я тяженько, якщо не принесеш мені вовчого молока, то умру.

Пішов Іван-царевич у ліс, побачив вовчицю, що кормила вовчат. Вхопив лук, наклав стрілу і хотів уже пустити її на вовчицю, коли вона стала просити:

— Не вбивай мене, царевичу! Не роби діток моїх сиротами! Краще скажи, чого тобі треба.

— Молока твого мені треба! — каже царевич.

— А ось надій собі та ще і вовчєня бери у дарунок.

Побачив Змій царевича з вовчєням і налякався.

— Сховай мене! — каже царівні і вмиє перекинувся у віник.

Приходить царевич, а його собаки прожогом за піч і давай гризти віник так, що аж пруття летить.

— Змилуйся, братику, відклич собак, а то ї хати не буде чим замести.

Іван-царевич відкликав собак, а вони, знай, гарчать і гарчать. Почули, бач, нечисту силу. На другий день забагла царівна ведмежого молока, а на третій лєв'ячого. Та царевич приніс і того і другого, а до того ще ї молодого ведмедя і лєва. Змій Горинич перекидався то у помєло, то у кочєргу, а царівна кожний раз випрошувала його від собак. Вкінці каже Змій до царівни:

— У тридєсєтому царстві є млин, що має дванадцять воріт, які тільки раз у рік відчиняються. Туди і пішли брата за мукою!

Вона так і зробила. Довго ішов Іван-царевич, але що був собі завзятуший і відважний, то і найшов млин. Лєдвє, однак, набрав муки та вийшов, як дєвері замкнулися, а за ними залишилися усі собаки і звїрі. Заплакав царевич.

— Видко, смерть моя недалеко! — сказав і вернувся додому.

А тут йому назустріч Змій Горинич.

— Довго ждав я тебе, царевичу, та ось і діждався, а тепєр тебе з'їм!

— Підожди, — каже на те царевич, — я з дороги, спїтнів, не вмивався. Ось дай мені ще викупатись, а опісля-то мене і їж!

Змій згодився, і царевич пішов рубати дров на баню. Рубає дрова, а тут прилітає чорний ворон і кричє:

— Кра, кра, рубай, царевичу Іване, дрова поволі, бач, твої гончі уже чєтверо дєверей перегризли!

Так-то він рубав дрова, а що нарубає, то покидає у воду. Заки купіль загрилася, прибігли гончі, ведмідь та лєв і розірвали Змія на шматки. Царевич посадив тоді невїрну сєстру на кам'яний стовп та поклав з одної сторони скирту сїна, з другої цєбро і каже:

"З'їж те сїно та наплач повєн цєбер слїз, тоді прощу тобі!"

І він поїхав далі шукати свого добра в інших землях-краях.

— Як хочєш, розкажу тобі ще ї про те, як Іван-царевич убив дванадцятиголового Змія, добув золотоволосу царівну та простив сєстру, але ось невдовзі покличуть на обїд...

Андрїйко задумався. Лівою рукою перебирав темні кучєрі на голівці дівчини, а вона дивилась на нього, як тільки уміють дивитись діти налюбимє обличчя. Андрїйко думав і над казкою, і над вчорашньою зустрічєю у лісі, над таємничим заповітом, що мали залишити батьки дітям, і усе те змішалося в його уяві у якийсь хаос, з якого раз у раз

вистрибала якась постать. То поважне лице батька, то напрочуд гарний Змій Горинич, то зрадлива сестра-красуня. А коли глянув на свою товаришку, що німо великими оксамитовими очима дивилась на нього, його раптом охопило зворушення. Він пригорнув її до грудей і поцілував у голову.

— Чудова твоя казочка, Мартусю, а ти сама ще краща! А правда, що ти не зрадила б мене для Змія?

— Ні, Андрійку, я б була як та, що з нею одружився царевич. Але ти не знаєш про неї. Зажди, я няню гаразд розпитаю і тоді уже й розкажу тобі!

— Зажду, дитинко, зажду! — усміхнувся хлопець, а не знати чому на очі найшли непрохані сльози, що ледве опанував себе.

Саме тоді, коли Андрійко слухав про Івана-царевича, у світлиці старого княжого дворища сидів Іван Ніс, а перед ним стояв Коструба, склавши руки на грудях. Побіч нього на дубовій лаві сидів, згорбившись і сперши лікті на коліна, Грицько. Усі троє мовчали, на обличчі боярина видно було роздратованість, а на лицах обох хлопців щось схоже на злість та завзяття. Довго сидів князь при столі, оперши голову на руки, потім підняв її і глянув швидко у лице Коструби, неначе бажаючи відкрити у ньому якусь приховану гадку.

— То значить,— сказав спроквола,— що князі Глинські убили старого Юршу.

— Так, боярине! — відповів Коструба.

— Хто бачив?

— Я,— обізвався Грицько, піднявши руку.— Присягну на хрест!

— Ну, гаразд, одначе я з вашого оповідання дізнався тільки, що князів прогнали вічевики зі збору, але все-таки не знаю чому і за що... Відки ж взялася така злість на старого Юршу, що вони наважилися убити його з засідки, мов опришки?

— Я був на вічу, то й знаю! — пояснив Грицько.— Блаженної пам'яті боярин розказував вічевикам про короля Ягайла та ляхів у Галицькій землі, які, мовляв, намагаються загорнути усе велике князівство під свою руку. На вічу було лише дрібне боярство з пограниччя, путні бояри, дещо міщан та до півсотні вільних кметів. З панів були пани Воловичі, старий князь Василь Звягельський, обидва князі Глинські та кілька інших. Ніхто зразу не дуже-то і слухав боярина, і тільки аж коли почули, як король відібрав у Перемишлі церкву від православних, а містам дає німецьке право, щоб їх відчужити від рідної віри і наповнити німцями та різними чужинцями, аж тоді заворушилися дещо люди і почали вигукувати, що великий князь Вітовт не пустить католиків у князівство. На се встав князь Звягельський і нагадав, як-то великий князь Вітовт прогнав усіх більших князів із їх волостей, а всюди прислав або інших князів, або своїх тисяцьких. "А що буде, як по Вітовтові уся Литва вернеться під короля, бог знає!" — докінчив. Тоді боярин Василь встав і сказав, що усі князі, бояри і кметі повинні приготувитися і зібратися разом з усієї Руської землі і вчинити опір напливу католиків із заходу. Князі Гедиминовичі добрі були, бо старини не чіпали, але Ольгердовичі та Кейстутовичі можуть бути інакші. Тому треба землям подбати про те, щоб тепер, як і за давніх часів, міг народ сам напутити непутящого князя! Тут обурився боярин Волович,

що став вельможею лишень за князя Вітовта, і сказав: "Якщо великий князь прогнав менших князів із їхніх волостей, то на се його великокняжа воля, і не дам на неї ремствувати. Ми його піддані, князі чи холопи!" Кметі і деякі бояри притакували, але князі Глинські закричали, що руські князі не холопи, ані путні бояри, та що найдуть собі опіку в московського великого князя проти литовців, поляків, короля, а навіть проти власних підданих. Всі замовкли, бо здавалося, що нарада перетвориться у бійку між князями і новими великокняжими боярами. Аж ось старий кметь з-під Києва Тихон Грач поклонився і заговорив про те, що княжі піддані холопи, а навіть і вільні кметі не думають мішатися у спори, бо вони все одно нічого за це не дістануть, а чи пан цей, чи інший, то їм це зовсім однаково. Боярин Василь гукнув тоді, що у майбутньому руському князівстві не буде ні кметів, ні каланників, ні путніх бояр, тільки вільні люди і князі, і усякий буде нести військову службу нарівні з іншими, по змозі і залежно від майна. Князі Глинські накинулися на нього, кілька бояр стали за ним, а холопи лавою відгородили їх від противників. Боярин говорив далі, обіцяючи всілякі льготи кметям, і ті прогнали Глинських із збору. Потім, коли селяни усією громадою провадили боярина додому, поцілила його стріла одного з князів, які думали, що, убивши боярина, відірвуть голову "крамолі", бо так називали вони наміри боярина.

— А ти звідки усе те знаєш? — спитав князь, дивлячись на Грицька.

Грицько усміхнувся.

— Не думайте, ваша милість, що ми, холопи, не розуміємо всього того, що довкола нас твориться. Громада — се великий чоловік...

— Але безголовий! — докинув Коструба.

— Безголовий, правда, але у нього неабияка пам'ять!

Князь дивився із подивом на цих двох мужиків, з яких один так чудово розумів наміри старого Юрші, а другий був знахарем, хоч виглядав, наче молотильник із Поділля або осочник із Біломежі. Картина з давноминутих днів промайнула перед його очима. Криваве, повне крику та гамору бойовище і далекий, багатий барвами й видами світ Альп. Понад сорок літ тому князь Леопольд Австрійський та цвіт західного лицарства покрив трупами мальовничу околицю Земпаху... Зібрані разом ось такі Коструби, Тихони, Грицьки, тільки дещо перемішані з боярством, роздавили пурпурою та золотом, хоробрістю та вправою квітучі ватаги лицарів... Ледве з життям уникнув Іван Ніс топора або списа. А тут не маленькі сільця, великанські простори, не тисячі, а мільйони народу, хоробрість якого бачив він сам на полях Грюнвальда! Що ж то буде, як хто замість ЦИЙС, прихапцем позбираних ратників, поведе у бій усю мужву? Хто опреться їй?... Справді! Небіжчик Юрша був небезпечний чоловік. Князь Іван Ніс та його однодумці бачили не раз марево свободи і незалежності, та ніколи не бачили у тому світлі вільного народу, що захищає свої права і топче ногами усю природжену зверхність: короля, великого князя, а там, може, навіть і тих, хто перший дав йому зброю у руки та навчив одним махом розбивати ворога товпою, мов тараном!..

Якусь хвилину здавалося, що князь відречеться пам'яті свого друга, та тільки якусь хвилину. Він провів рукою по зморщенім чолу, а на устах Коструби з'явився блідий

усміх, наче глум згірклого старця, коли бачить, що люди є якраз такими, якими він собі їх зображає.

— Я й не знав,— відповів князь,— що боярин розпочав уже вводити у діло наші давно задумані наміри. Зле вчинив, що не повідомив мене про се, бо був би, може, врятувався від смерті...

— Не жалуйте, ваша милосте,— сказав на те Коструба.— Небіжчик був батьком нам обом та усім своїм підданим, а проте ми не жаліємо його. Він став першим мучеником простого народу, і народ не забуде його.

— Народ? — спитав зачудований князь.— Де ж він, той народ? Що може знати цей оддалік один від одного осілий робочий хлоп про небіжчика Юршу?

— Громада, князю,— се великий та безголовий чоловік, але пам'ять у нього неабияка. І він добре знає, хто його друг, а хто ворог. Питаєте, князю, де сей народ, за котрий загинув небіжчик? На се я запитаю вас: де є боярство та князі? Скільки вас у порівнянні з нами? І що буде з вами, як ми громадою наляжемо на вас? Чи ми, може, не люди? Щороку люди з кметів переходять до бояр, збіднілі бояри до хлопів. Щороку нові каланники осідають між вільними на тих самих правах. Кожної хвилини може ласка великого князя зробити боярина достойником-паном. Де тут межа? Подумайте самі, ваша милість!

Настала мовчанка. Гадки, висловлені Кострубою, не були нові. І князь Ніс, і його сини, і небіжчик Василь, і Михайло Юрша, луцький воєвода, і князь Федько Несвизький, потомок турово-пінських князів, не раз радилися, як би по смерті князя Вітовта використати замішання і підняти увесь народ до боротьби за втрачену незалежність. Але ніхто з них не числився з тим, що тисячі тисяч простого народу також можуть мати власні погляди на життя. На стару голову князя налягла якась чи то тривога, чи то непевність перед цією невідомою велетенською силою, обрис якої виглядав з-поза слів Коструби. Двісті років тому залили вперше косоокі монголи квітучу землю руських князів і наклали на неї ганебне ярмо неволі. А тепер же ніхто їх уже не боїться. Вони могутні, як і були, бо ось ще тридцять років тому, саме тоді, коли народився син Олександр, вони розбили литовське військо на Ворсклі... Чому не вдалося побити Вітовтові татар тепер? Чому встелили руські князі зелений степ своїми геройськими тілами над річкою Калкою? Чому тепер присіли татари, наче не вони були переможцями?.. Між татарами гризня... Всілякі беки і еміри гризуться між собою — відси і їх безсилля... Ну, а князі і Вітовт?..

І раптом, наче блискавка, пронизало темряву та розігнало її світло пізнання. Вони упали, бо за ними не стояв народ, це велетенська сила. Князі й дружини, князь Вітовт та його військо, всі еміри і беки татар — це наче ловці, що серед лісу ганяються за дичиною. Ліс шумить, ліс мовчить, та нічого й знати не хоче про тих мурашок, що повзуть між коренастими відземками та зовуть себе панами лісу. Сміх і глум. Серед того лісу блукали сподвижники Данила, блукав Вітовт і упав, а ліс залишився лісом. Він сміявся шумом та свистом вихору у крилатому гіллі, сміявся реготом пугача, глумився брехотом лисиць, покриком хижої птиці, курликанням журавлів, а часом жалів та

скорбив за минулим виттям вовків у місячну ніч. Данило, Мстислав, Чінгісхан, Вітовт, Едига — усі вони карлики-ловці під тисячолітнім велетнем дубом на урочищі. Хто не з народом, той проти нього! І ось тепер ця надлюдська сила усвідомила себе, збудилася, неначе той Ілля Муромець, і простягає по владу ту саму руку, яка уже правила землями до приходу Рюриковичів... Усі володарі ниць впадуть перед цією рукою, так як і там, далеко на заході, вони показали тільки своє безсилля!.. Справді, небіжчик Василь був великим чоловіком, бо він вірив у те, хоч не бачив того, що бачив Іван Ніс колись на бойовищу під Земпахом!..

Скрип дверей збудив князя із задуми. Підняв голову, шукаючи очима Грицька та Кострубу, але їх уже не було в кімнаті. Невже ж ці два холопи — це тільки привиди його уяви, збудженої смертю Юрші?..

Перед князем стояв у довгій киреї дворецький і кланявся в пояс.

— Боярин із Рудників приїхав і жде в хоромях. Ваша милість зволить вийти. Обід на столі!

Князь піднявся з-за столу і подався у хороми-сіни, де завжди подавався обід. В кутку на величезному комині горіли соснові колоди яскравим полум'ям. Довгий стіл, заставлений стравами, стояв посередині, а у верхньому кінці — менший столик, застелений багатою скатертю, гаптованою золотими нитками. Тут засів князь, Мартуся, Андрійко і кремезний, середнього зросту чоловік у ловецькому одязі. Це був гість Микола з Рудників. При великому столі засів ієромонах Іван, духовник князя Олександра, дворецький та уся служба князя. Так наказував давній звичай руської землі, на якій і князь був чоловіком та не цурався хліба-солі зі слугами та хлопами.

По молитві засіли усі до столів, а тоді боярин Микола, який встиг уже познайомитись з молодятами, вклонився князеві і пошепки сказав:

— Чи знають, ваша милість, що великий князь Вітовт Кейстutowич упав з коня та умирає або вже й умер у Троках? У Чорнобилі розказують таке смоленські купці.

Вістка, привезена з Чорнобиля, блискавкою поширилася уже між слугами та викликала різні розмови серез тивунів, конюхів та сокольничих. Дворецький нашіптував щось пильно ієромонахові, а той поважно кивав сивою головою і їв, окремо від інших, кислий борщ та пісну кашу. Князь їв небагато та уважно ловив вухом розмови слуг. Вони давали йому очевидний доказ, що минув уже безповоротно час, коли державними справами займалися тільки князі й вельможі. Половина з цих людей, що ось тут при столі говорили про Свидригайла, Вітовта або Жигимонта, народилися замковими "непохожими" холопами — каланниками або були ними ще й досі. Князь не любив рабів, цього пережитку давніх часів, тому зрівняв своїх холопів у правах з "похожими" мужиками. Бояри та кметі, які несли боярську службу, гуторили також, як рівні, і всі на одну і ту саму тему: сяде Свидригайло на місце Вітовта чи не сяде? Підє король на Литву чи не підє? Що скажуть хрестоносці та ливонські лицарі? Що буде з Поділлям?.. Це останнє питання найбільше турбувало хлопів та кметів, бояри більше цікавилися князями, наданнями Вітовта, привілеями Ягайла. У розмовах мужиків не відчувалось ні ворожнечі, ні покори. Були це спокійні бесіди людей, що, стоячи збоку,

приглядаються до боротьби чужинців, готові, однак, кожної хвилини взяти участь у суперечці і впевнені в своїй силі. Такого спокою не бачив князь ні між власними дружинниками-боярами, ані взагалі між боярством. І цей спокій холопів у поєднанні із зрозумінням становища непокоїв і бентежив його. Але вкінці махнув рукою, наче відганяючись від набридливих мух, і звернувся до Андрійка та Мартусі:

— Що ж, діточки, пустували увесь ранок? — спитав.

— Ні, тату,— відповіла дівчинка,— ми радилися.

— Ов, і ви також? А про що, коли це не тайна?

— Про Андрійків виїзд! — проказала майже крізь сльози Мартуся.

Князь Іван усміхнувся до боярина.

— То тобі буде жаль цього молодця? — спитав боярин.

— Звісно, що жаль! Його там можуть вбити, як і його тата...

— Не журися, Мартусю,— потішав її гість,— усякий боярин мусить нести службу, а твій Андрійко ще у бій не піде, він ще хлопчак...

— Ага, не піде, ти, дядьку, його не знаєш, він піде... і...

Здавалося, що дівчина розплачеться, але хоч сльози і потекли вже по личку, однак вона оволоділа собою, замовкла, закусивши губи.

Боярин глянув на Андрійка і зустрів його палкий погляд. На лиці горів рум'янець запалу до боротьби, до діл, молодечий захват чистої, здорової душі.

— Не бійся, дитинко,— сказав і собі старий князь,— він не піде у бій, він... полетить на крилах іуди, куди покличе його честь. Правда, хлопче?

— Так, ваша милість, ви самі казали мені, що Юрша не звертає ніколи з раз наміченої дороги, тому й мене не спинить нічого.

— Навіть я? — промовило дівчатко тоненьким голосочком і так щиро глянуло хлопцеві у вічі, що той увесь спалахнув, а князь і боярин розсміялися.

Але хлопець швидко отямився і відповів з усміхом:

— Ти, Мартусю... може!

— О, я не спиню тебе,— заговорило дівчатко, а його очі заблищали,— ні, я не спиню тебе, ані не продам Змієві... Коли здобудеш славу, то вернешся!

— Так, а тоді справимо весілля на славу! — гукнув боярин.

Але князь споважнів знову і задумався. Тим часом служба з'їла пшоняну кашу, якою кінчався звичайно кожний обід, і, відмовивши молитву, поклонилося князеві і вийшла. За ними пішли діти з нянькою Аграфеною та дворецьким Петром, а тоді старий князь вчинив за ними у повітрі знак хреста.

— Запізно послав мені Всевишній сю дитинку,— сказав.— Шістдесятка стукнула уже давно, а їй усього чотирнадцять літ. Найстаршому вже тридцять п'ять. Хто знає, чи й не добро ти виворожив, Миколо?

— Якщо це по волі вашої милості, то щастя, боже! — усміхнувся боярин.— А воно добре, як я буду про сю волю знати, бо я теж їду на Волинь до старшого Юрші.

— Я знаю, що ви були приятелі! Саме тому бажав би я, щоб ти, Миколо, узяв з собою сього вітрогона та по дорозі беріг його. Має він двох челядників, тугих та

розумних людей, але все-таки се йому не товариство. А молодого завсіди напутити, а деколи й накарати треба!

— Гаразд, ваша милість, я доставлю його до Луцька, але поїду на Кам'янець. У мене є діло до старости Довгірда.

III

Рідкі клапті снігу падали тихо з олов'яного неба на вогку, холодну землю. Хвилями порив вихору крутив ними в повітрі та туманами ніс вбік, під стіни, вікна й пороги домів, засипав комини та вганяв у житла людей через бовдури їдкий дим. Долетівши до землі, клапті зникали у глибокій грязюці, яка на дві п'яді глибини вкривала вузькі й брудні вулиці та переулки города Вільно. Не видно було і людей на вулицях. Тут і там брели болотом литовські мужики в лаптях, у смушевих шапках, широких кожухах із берестяними сагайдаками через плече та з короткими рогатинами або довгими палицями в руках. Зрідка показувався верхи у довгій литовській киреї боярин або міщанин-патрицій у носилці, яку несли чотири слуги. Тільки поблизу великокняжого замку видно було червоні кубраки та яскраві пера на шапках лучників короля Ягайла. Видко було і великокняжих радників у татарських шапках та довгих киреях або прихильників князя Свидригайла у лисячих шапках, коротких шкіряних куртках, високих чоботях, з широкими шаблями при боці. Ні на кому з них не було, однак, нарядних німецьких одягів.

Самітно стреміли вгору стовпи, вкопані вздовж дороги, що вела до замку.

На них мали повиснути прапори та гербові щити під час коронації великого князя Вітовта на короля Литви й Русі. Перед замком побудовано східці для дам, князів та достойників, але тепер замість килимів вкривав їх мокрий сніг.

Кілька жмудинів-робітників сиділи на найнижчих східцях і байдуже полуднували з берестяних сумок. Біля них стояли дрібні довгогриві литовські коники, зладжені в дорогу, бо коронація не мала уже відбутися. Князь Вітовт, проводячи короля Ягайла з Вільно, упав з коня так нещасливо, що ледве живим занесли його у замок. У старечих літах такий упадок — то смерть! І справді! Хоч негайно покликали італійського медика до князя Вітовта, хоч приведено старого Гірвойла, ніхто не зумів вдержати втікаючого життя. Лікар Сільвіо Рокко ставив п'явки, пускав кров, давав князеві попіл із спаленого лилика з джмелиним медом та ведмежим салом, але Гірвойло глипнув тільки з-під ока на князя, а потім звернувся до Жигимонта Кейстутовича, який не відступав від ложа вмираючого брата:

— Звольте, ваша милість, віддалити всіх з кімнати!

Жигимонт дав знак, і усі дворяни, а навіть жінка Вітовта, княгиня Юліана, вийшли з лікарем, який рад був якомога швидше скинути хоч би на хвилину з своїх плечей таку важку і таку небезпечну відповідальність за життя великого князя.

Коли всі вийшли, князь вказав своїми маленькими, глибоко осадженими під низьким чолом очима у кут, де лежала, згорнувшись у клубок, ведмедиця.

— Чи й вона також? — спитав.

Гірвойло заперечив головою, а потім, підійшовши до князя Вітовта, нахилився над

ним. Коли знову випрямився, у руці його блиснув дорогоцінний хрест, який Вітовт уже тридцять літ носив на шиї. Хрест цей одержав великий князь ще під час свого побуту в Марієнбурзі від великого магістра, а у ньому був один зуб св. Дениса та дві нитки з нешитого Христового плаща. Цей дорогоцінний хрест кинув старий вайделот-знахар у попіл огнища, а потім глянув пильним оком на Жигимонта. Той усміхнувся і мовчки розстебнув на грудях довгий таперт і сорочку. На темних, вкритих волоссям грудях висіли тільки гарненькі, зроблені з золота вуж та два дубові листочки. Була це пам'ятка по вайделотці Біруті, жінці Кейстута,— символ родини Кейстутовичів.

Старий Гірвойло налив тоді у миску молока і вкляк посередині кімнати. Потім свиснув тричі, і зразу ж з-під ложа Вітовта виповзла понад два лікті довжиною гадюка. Її пасть була широко відкрита, а з кутиків витікала біла слина. Та не була це ознака голоду. Рухи гадюки були ліниві, повільні, а коли вайделот, ударивши їй тричі земний поклін, почав співати півголосом якусь старинну пісню, гадюка підняла голову, але потім опустила її безсильно. Довгою, темною рисою значилася вона на долівці, наче мертва... Вайделот підсунув їй глечик із молоком, але дарма! Гадюка не хотіла пити. Старець нахилився над, видно, недужою гадюкою і встав.

— Велике горе впало на плем'я Кейстута та слугів божих. Гнів Пекола, що від п'ятдесяти літ повис над Литвою, вдаряє ось тепер стрілою Перкуна у великокняжий стіл. Велика небезпека грозить Кунігасові, а чи є на неї рада, побачимо, як дозволять боги, яких ви обидва відреклися...

— Я... ні! — відповів пошепки по хвилині вагання Жигимонт.

Блискавка майнула в очах старого поганина, який пам'ятав ще ідолів Перхуна над Вілією та криваві жертви з німецьких лицарів у понарських горах.

— Коли так, то будь певний, княже, що поговориш ще з братом, поки його уста замкнулися навіки. Тільки не трать часу і розпитай як слід про найважливіше, бо час короткий! Глянь, ось на голові вужа-опікуна з'являється уже зелений мох. Се тільки мох, та його зелень — се та сама зелень, яка вкриває весною гроби усіх, що померли до осені!

Кажучи те, старець видобув із гаманця якесь зілля та кинув його на невеличку сковороду, в яку наклав перед тим розжарених вугликів. Синій солодкавий дим наповнив кімнату. Ведмедиця зірвалася і, ставши на задні лапи, заревіла із збентеження і переляку. Але один рух князя Жигимонта заспокоїв її. Вона сіла на порозі та стала кивати головою на обидва боки, наче п'яний чоловік. Також гадюка бажала, видко, втекти від диму, та не стало їй до цього сили. Вона тільки двічі здригнулася та висунула язичок, а там і відкинула голову й застигла... Гірвойло покрутив головою, пробурмотів кілька незрозумілих заклять та потер чоло рукою.

— Кунігас не доживе до вечора,— сказав.

Взяв хрест Вітовта з попелу і, плюючи вбік, підійшов до лежачого. Хрест повісив йому на шию, а з-за пазухи вийняв маленьку глиняну пляшечку та влив з неї рідину в уста Вітовта. І раптом ожило бліде обличчя. Чорні плями, які з'явилися на висках, виступали тим яскравіше на обличчі, що почервоніло, мов від гарячки. Очі

розплющилися, а з уст вирвалися слова:

— Жигимонте, ти тут!

— Так, брате, я тут, при тобі! — відповів князь і приступив до ложа. Вмираючий вхопив рукою його рам'я і спитав напівпритомно:

— Де він, цей злодій, цей розбійник, цей проклятий кровозмішник?

— Хто такий? Отямся, братчику, ми самі з старим Гірвойлом та Мушкою! — успокоював Вітовта брат і рухом ноги кинув у кут здохлу гадюку, щоб широко відчинені очі вмираючого не бачили такої страшної ворожби.

— Хто такий, питаєш? — заговорив спокійніше великий князь. — А хто ж би, як не Ягайло? Тепер чую, що остання моя хвилина за плечима, тому слухай! Я усе життя намагався шкодити йому та помститися на ньому, але я не мав на кого опертися і тому мусив саме на ньому основувати свою повагу та значення. Задовго, бач, вірив я панам і князям... Тому залишаю тобі у заповіті помсту над убивцею Кейстута, мужа матері Бірути, а нашого батька. Ти не потребуєш запобігати ласки у великих панів. Тому двадцять-тридцять літ годі було правити землею без князів. Тепер війна з орденом та татарами зробила своє! Я понищив більші князівства на Русі буцімто за порадою Ягайла, а насправді для своєї користі. Висунув я й чимало боярських дрібних родів, щоб на них опертися у боротьбі за самостійність великого князя Литви, але всі вони покинули мене. Одні бачать у рамках польської корони привілеї, якими так щедро вона сипле, інші надіються від Свидригайла високих становищ у самостійному руському князівстві. А ти, брате, не забудь, що Литва без Русі — то тіло без крові! Колись платили ми київським князям данину віниками, бо

другого добра не було у нас. Не будь в нас Русі, не мали б ми й тепер достатків, тільки посилали б віники у Марієнбург або Москву. Тому найкраще помститися на Ольгердовичах, розірвавши злуку з неситою Польщею за яку-небудь ціну та не віддавши Русі ні їй, ні татарам!

Умираючий говорив швидко, заїкуючись та ковтаючи слова. Щоби його горіли вогнем, очі плавали, мов у воді. Руки раз у раз здригалися судорожно, а з чола котився піт. Жигимонт слухав уважно, а його темні очі раз у раз зустрічали скляний погляд Вітовта. Коли Вітовт замовк, він не відповів нічого, і якийсь час чути було тільки свистячий віддих, що виривався з уст конаючого.

— То значить, — спитав по хвилині, — що я маю продовжувати твою роботу і твоєю короною коронувати себе?

— Так! Пруські і литовські лицарі, а навіть римський цісар, москви і волохи підтримають великого князя Литви проти польського короля. Литовець та русин можуть бути сусідом кожному, лях ніколи й нікому! Пам'ятай це! Я пам'ятав це ціле життя і ступав дорогою, що вела до розриву проклятої Кревської унії. А дорога ця не була проста. Ти можеш просто йти, якщо найдеш підтримку, я ж не міг.

— Ах, страшною була ця твоя дорога, княже, — вмішався вайделот. — Щоб спинити лицарів, знищили ви батьківську віру в народі, і з того часу боги відвернулися від вас. Замість союзника знайшов ти вічного ворога, гіршого, може, ніж німецькі грабіжники.

Бо сей ворог не вбиває тільки тіло, а отрує душу, опоганує усі наші святощі й першими ворогами литовського народу робить перших його синів, князів, бояр. Багато князів з роду Гедиміна хрестилося у руській вірі, і боги, певно, не злюбили їх за це. Та все-таки вони не прокляли їх. Православні сиділи в княжій раді, але не зневажали нас. І вони, і литовський народ жили в згоді й злагоді. Хто чував коли про сварку, ворожнечу, бійку? А тепер ми — наче той, що застряг у трясовині. Видобудеш одну ногу, то другу зассе ще глибше католицьке багно. Один палець даси йому, а він усього втягне, обплює, опоганить твої святощі, перетягне на свій бік могутніх, у рабство закує слабих; ще сто літ чи двісті, і місця того не залишиться, де була колись Литва!.. Страшна була ця твоя дорога, княже! Не вибили нас пруські й ливонські мечі, не вибили татарські стріли, ні московські топори, а вбиває нас шляхетська лєсть! На твоїй дорозі, княже, лежить Скривавлена Жмудь, і спалений Вітебськ, і Ворскла, боги ховаються у нетрях Біловежі. Ти навіть корони Литві не дав, а взяв від неї усе: богів, значення, а навіть силу, цю силу, якої у неї так багато, силу, яка одна у світі має стійкість... з могутнього лісового звіра зробив ти... мушку!..

Старий запалився від власних слів і стояв перед князями, як судця перед обвинуваченими, показуючи на величезну ведмедицю, яка, не чуючи уже диму в кімнаті, спокійно ссала лапу на порозі.

Лице Вітовта не змінилося. Він не чув усіх закидів вайделота. Випиті ліки тратили звільна свою силу, і лице умираючого блідло з кожною хвилиною. Все-таки пам'яті він не втрачав.

— Пусте говориш, старий, віра Христова мусила прийти на Литву, а чи вона відси чи відти, то все одно. Головна річ — позбутися Ольгердовичів, і до цього треба сили. Та ти сказав правду, що Литва — се мушка, яка, будиши ведмедем, втратила силу в неволі. Я шукав цієї сили у панів і знайшов зраду. Жигимонт пошукає її у малих, у путніх бояр та у дрібних державців і знайде вірних слуг. Де мої князі ставилися з сотнею комонників, повіт приведе йому під спільним прапором тисячу...

Тут Вітовт замовк і почав щось ковтати. Очі відкрилися широко, мов з переляку.

— Не у бояр, княже, а у народі... — заговорив вайделот, та не докінчив. Вітовт зірвався з постелі, підняв руки вгору, а з уст бризнув струмінь крові... Він захитався і впав на руки Жигимонта, який поклав його на подушки.

— Іди, старий, поклич мені князя Семена Гольшанського! — сказав спокійно — видно, не дуже збентежила його смерть брата та його заповіт. Прожогом кинувся старий з кімнати.

Поголошка про недугу великого князя блискавкою облетіла усі литовсько-руські землі.

Вона непокоїла одних, бентежила інших, надіями наповняла серця або непокоїла їх в міру того, чи вони надіялися кращого, чи боялися гіршого від зміни престолу. Князі раділи, бо Вітовт прагнув до знесення усякої посередньої влади між народом і володарем, а zarazом не бажав злуки з Польщею. Інші, що ще у 1413 р. були прийняті до польських гербів, кричали голосно, що прийшов час на виконання крєвських

постанов, бо бажали користуватися золотими вольностями польської шляхти та необмеженою владою над підданими. Їх польські приятелі додавали їм відваги, обіцяли золоті гори і пили на вічне братерство з литовськими та подільськими магнатами. Перші їхали до Троків, щоб допомогти опікунові магнатів Свидригайлові, інші з'їздилися у Кам'янці, Червоногороді, Смотричі, Скалі, Летичові, Ядтушкові, Тереховлі, Рогатині, радилися, торгувалися, посилали листи, збирали вояків. Середнє боярство, що колись збиралося на поклик при князеві та було головною силою, тепер чомусь відсунулося від них. Воно вичікувало рішення та вияснення, хто візьме верх у державі: чи поляки з перевертнями, чи литовські пани, чи у Вільно засяде Свидригайло, чи намісник Ягайла. Поки що з занепокоєнням дивилися на рух, який почався поміж руськими селянами, замковими слугами та путніми боярами, які в більшості ждали від наслідника Вітовта повернення давньої свободи, знесення пережитків невільництва. Вони знали, що таке може статися тільки в Руській державі, і почували себе в силі постояти за неї життям та майном.

Боярин з Рудників та Андрійко їхали на Хабне, Житомир, Чуднів, Меджибіж та Смотрич. Уже у Хабнім зустріли чимало дрібного овруцького боярства, що збиралося по корчмах. Тут вперше почули про відбудову Руського князівства та кілька імен, як Юрша, Олександр Ніс, Федько Несвизький, Богдан Рогатинський. Крім них, говорили ще про князя Свидригайла, що з далекої Сіверщини видав наказ збирати військо до боротьби з ляхами. "Іти чи не йти?" — питали себе дрібні бояри й вагалися. Князь Свидригайло був приятелем князів, а ці прагнули до поневолення дрібного боярства та свободних кметів. Князь Несвизький, Ніс та Юрша закликали весь народ до боротьби за незалежність.

"Куди йти?" — питалися хоробрі та убогі ратники, для яких програна війна без плати за службу та без здобичі була б руїною майна. Простодушні голови марно томилися над цими двома питаннями. Та чим далі на південний захід, тим ясніше зарисовувалася у головах думка про всенародне повстання. На Поділля прийшла була уже перша хвиля польських шляхетських поселенців, і цього було досить, щоб наповнити всі серця православних злобою та обуренням. Від села до села їздили дрібні бояри, кметі та десятки людей, про яких ніхто не знав, чи вони бояри, чи мужики. Вони збирали озброєних мужів, радили по кузнях кувати списи, топори, коси, оковувати дубини, робити стріли. Тут розказували уже всі, що Ніс, Несвизький та Юрша — це тисяцькі Свидригайла та що він зразу ж прийде на допомогу повстанцям, якщо тільки почнеться війна. Боярин з Рудників радів з проявів народної волі й сили, дивувався тільки, звідки вони так раптово взялися. Питав Грицька, Андрійка, а навіть Кострубу, але Андрійко не знав нічого, а Грицько тільки сміявся і потирив руки. Вкінці Коструба пояснив, що небіжчик боярин Василь Юрша не тільки говорив на зборах, але подбав і про проведення своїх намірів у діло.

У Смотричі заїхали до корчми при кам'янецькій дорозі. Дорога ця ішла вздовж ріки Смотрич до Кам'янця, який стояв над тією самою річкою, тільки по правому боці. У корчмі не було нікого знатнішого, тільки кілька передміщан, які сиділи біля столу та

попивали з глиняних дзбанків квасне пиво. В куті сидів при осібному столикові якийсь молодий чоловік із ковтунястим волоссям та блідим лицем. На ньому була коротка, без рукавів, куртка, нашивана шнурами та гудзиками. З-під неї виднілися широченні кармазинові рукави, стягнені при сугавах рук золотим галуном. На худих кривих ногах красувалися тісні штани, права половина яких була у червоних та синіх пасах, а ліва — яскраво-золота. Від правого плеча через груди переходив широкий шкіряний пояс, нашиваний раз у раз балабончиками завбільшки з волоський горіх. Вони подзвонювали, як тільки їх власник рухався. Побачивши таку цяцю, Андрійко зареготався, але боярин Микола штовхнув його п'ястуком у бік і прошептав:

— Не смійся, хлопче, бо обидиш незнайомого тобі чоловіка. Це лицар, бо має золоті остроги та лицарський пояс. У німців ця французька дурійка уже проминає, та у Польщі вона щойно починається. Ось побачиш за хвилину, що цей чудак якусь штуку викине.

І справді. Не встигли ще бояри та Андрійко розсістися та повечеряти привезеними припасами, як лицар встав із кута і, добувши з-за плечей важку лицарську рукавицю, підійшов дрібненьким крочком до столу.

— Я єст Станіслав з Секерна Секерські гербу Еліта і гадаю, що маю діло з шляхтичем та пасованим лицарем. Чи так?

Говорив тихим голосом, дещо через ніс, а під час своєї промови двічі впустив на землю залізну рукавицю, за якою потім схилився серед голосного брязкоту балабонів. Андрійкові аж очі вилазили від здавленого сміху. Прикусив губи і боярин, але, будучи ознайомлений із лицарським звичаєм, не засміявся, тільки відповів поважно:

— Ні польським, ні німецьким шляхтичем я не є, але знаю, що мої рудницькі пахолки ситніше їдять та м'якше сплять, ніж ваші західні голодомори. Я боярин із діда-прадіда і привик своїм поясом обперізувати інших, якщо не слухаються. А хто б мене обперезати хотів, той хай спершу висповідається.

Шляхтич не зрозумів, видко, слів боярина, а може, і не чув їх, бо саме тоді впала рукавиця втретє. Андрійко зареготався, мов жеребець на леваді, а в цей час з тріском відчинилися двері. У кімнату ввійшло двоє озброєних мужів, у довгих шубах та каптурах, які насунули поверх блискучих сталевих шоломів. Лицар підняв тим часом свою безталанну рукавицю і грізно подивився на Андрійка.

— Коли так, то звольте визнати, що панна Офка Заремб'янка, дочка серадського каштеляна, є найгарнішою та найчеснішою дамою у світі, бо якщо цього не визнаєте, то мусите ласкаво означити час і зброю, які мають вас про це переконати.

Боярин Микола холонокровно всадив у рот здоровенний кусок ковбаси, з'їв його, запив пивом і спитав:

— Чи то вже все?

— Так, усе.

— То добраніч вам, пане Станіславе!

— Значить, ви не вірите у красу і цноту пані Офки?

— Навпаки, вірю! Що вона гарна, то знаю, бо ж вона звела з ума ось цього боярина, що саме увійшов у кімнату. Се Грицько Кердеевич, коли знаєте, а вашої Офки чоловік.

А що вона цнотлива, вірю також, коли бачу здорового, гарного чоловіка та ваші худі, шматами попідпихані ноги. Авжеж, що від таких харлаків ніяка цнота ще не лопнула! Та ще і ті балабони мертвого з гробу збудили б, не то батька або мужа.

Пан Станіслав почервонів, мов грань, і вхопився було за рукоятку меча, який носив при боці. Однак боярин Микола відкотив рукав на правій руці і підсунув під ніс напасникові тугу, наче сталеву, здоровенну руку, яка одним ударом змогла б спокійно потрошити і п'ятьох панів Станіславів.

— Понюхайте-но, пане, ось це, не ковбасу, а руку, і дайте спокій і мені, і моєму своякові, бо як ні, то прийдеться або нам покинути хату, або вам. А нас тут більше!.. Ви на нас не гнівайтесь, але ми маємо досить своїх жінок, за чужі битися не будемо, тим паче, що ні ми їх, ні вони нас і у вічі не бачили!

Шляхтич оглянувся, а коли побачив, що ніхто не звертав уваги на його розмову з боярином, відповів чемно:

— Вибачайте, пане, але я не знав, що у вас на Русі ще така барбарія, яка не знає і не цінить лицарського звичаю.

— Вона, може, його й знає,— вмішався обурений Андрійко,— але волить ковбасу, ніж балабони!

Розмова могла кожної хвили перемінитися у суперечку, бо останнє зауваження Андрія вкололо шляхтича вельми боляче. Та ось обидва мужі, які за той час поздіймали з себе шуби й каптури, підійшли до столу, а самої їх появи вистачило, щоб спонукати пана Станіслава відійти у порожній кут кімнати.

— Здоров був, Миколо! — заговорив по-польськи один із них, високий чорнявий сорокалітній муж у кольчuzі та кінчастому шоломі з широчезною шаблюкою при боці. У його голосі звучали гордість, почуття вищості і щось ніби великопанська ласкавість. Другий, трохи старший віком, подав тільки руку бояринові та усміхом відповів на поклін Андрійка. На ньому була повна зброя та довжелезний меч при боці. З правої сторони на поясі висів у піхвах тригранний ніж, мізерікордія, що служив для добивання ранених. На лиці цієї людини лежав вираз втоми та якогось отупіння.

— Здорові були, панове! — відповів боярин.— Єгомость пан Буцацький не відступають, як бачу, від бідного Грицька...

Лице молодшого шляхтича нахмурилося.

— Як то, ваша милість, розумієте? — спитав гостро.— Пан Кердеевич не потребує опікунів ні з-поміж нових, ні з-поміж старих приятелів!

— Хто його знає, чи так, чи ні? — усміхнувся боярин.— Все-таки здався б йому інший сват...

— Не говори, Миколо, дурниць! — крикнув Буцацький.— Не знати, чи пан староста зволять їх слухати!

— Не бійся, пане Міхале, Грицько не таких теревенів слухав... ну і дослухався.

Кердеевич почервонів і підняв змучені очі на боярина.

— Залиш це, Миколо, що з воза впало, те пропало! У цьому штука, щоб на руїнах давнього ладу воздвигнути новий...

— Польський!..

— Ні, руський! Тільки не всупереч божій волі! Вона бажала того, що сталося... Не зуміли наші давні князі берегти волостей... треба нових. Король після угоди у Креві та Городлі є паном?..

Боярин Микола почервнів мов грань, очі гнівно заблищали... А Кердєєвич схилив голову вниз і замовк, ніби розумів усю погань своїх слів. Він виглядав, наче хлопець, якого піймали на злочині. Пан Бучацький слідкував пильно за розмовою між обома мужами, готовий у кожную хвилину стати на захист Кердєєвича. Він крутився на стільці, оглядаючись раз у раз за службою, яка мала подавати вечерю.

Але боярин з Рудників заспокоївся. Він бачив, що Грицько Кердєєвич не відповідає уже за свої вчинки. На двадцять п'ять літ молодша жінка Офка заволоділа всією його душею та виссала з неї всю внутрішню силу. Проти її сліз і намов не міг витримати давній сподвижник Свидригайла. Боярин Микола знав, що Грицько підписав умову, за якою діти з його подружжя мали бути хрещені по-католицьки, а його майно після смерті перейти на жінку. З утомленого, знеохоченого вигляду приятеля пізнав боярин Микола, що після оп'яніння старшого, зрілого мужа молодого шляхтянкою прийшло уже протверезіння. Тепер благородність душі виявилася більшою, ніж бажання спокою і щастя, і ось загинув боярин для себе та для своїх.

"Га! Виділи бісові очі, що купували!" — подумав боярин Микола і махнув рукою, почав говорити про хлопські бунти на Поділлі та на Київщині.

Саме тоді внесла служба миску гороху з капустою, печену гуску, литовські колдуни та кілька пляшок вина. Одночасно увійшов і господар заїзду з торбиною на боці, одягнений у довгий каптан, обшитий тхорячим хутром. Знявши з голови шапку, що спадала аж на потилицю, сказав кілька слів Михайлові Бучацькому і показав у кут, де сидів обвішаний балабонами шляхтич. Пан Михайло змінився на обличчі і схопився на ноги.

— Вибачте, панове, у мене є діло до цього пана! — сказав і побіг у кут до пана Станіслава, який, почувши ім'я Бучацького, просив його до себе. Обидва заговорили між собою швидко, розмахуючи руками, але навіть Андрійко, який слідкував за кожним рухом пана Михайла не встиг почути всієї розмови. Тим часом боярин з Рудників поклав руку на плече Кердєєвича. Той підняв свої сумні очі на нього, і хвилину дивились мовчки один на одного. У цих поглядах був увесь світ питань та відповідей, обвинувачень та виправдань. Нарешті рука боярина Миколи опала.

— Грицьку! Грицьку! — сказав він півголосом. — Що з тобою сталося?

— Що сталося? — засміявся гірко Кердєєвич. — Що сталося, питаєш? Ба, хто б те знав, що сталося; а то, їй-богу, я сам, що все те зробив і спричинив, стою перед усім тим, наче лях перед іконостасом.

— Правда, що ти за дівочу красу продав себе та майбутнє твого роду, бо ж твої діти будуть латинниками?..

— Слава Всевишньому, що у мене дітей дасть бог, — перервав Кердєєвич, — видко, сам бог не хоче... хіба що... — Тут Грицько безнадійно махнув рукою.

— Ти продав себе, то правда,— закінчив річ боярин з Рудників,— а таких багато і тут, і у Галичині, Перемишльщині, й у львівській землі. Але душі ти їм все-таки не продав!..

— Не продав, думаєш? Ні, не продав, та вони вкрали її у мене! За кожною моєю думкою, кожним ділом чи наміром стежать уми та очі всього оточення Офки та її співплемінників. Я не знав, що поміж жоною і чоловіком може бути ще хтось третій. Я чую у собі снагу й силу залізним п'ястуком розтрити всіх тих галапасів моєї свободи, та вона, Офка, плакатиме або, що гірше, кине мені у вічі слова: "Ти обіцяв, що все почитатимеш, як святощі, усе, з чим пов'язалося моє серце. Я люблю усіх тих, кого ти вбив, зранив чи прогнав. Де твоя присяга, де обітниця, де слово Кердеєвича?" Чи ти, Миколо, розумієш тепер, що моя душа не продана, а вкрадена?

Микола мовчав і не знав, що й відповісти. Перед його очима миготіли, наче криваві блискавки, картини народного повстання та загибелі усіх тих, що стоять поміж Офкою та душею Грицька... Якийсь сильний голос з кута збудив його з задуми... "Ах, і це не допоможе його друзів! Будь він один із цих людей, що їх слова та діла ніколи про себе не знали, то, може, й таке допомогло б. Відтятий від шляхти Грицько пірвав би та пригнув молодецьку вдачу жінки до свого хотіння. Тоді вона згубила б свою душу, як ось губить свою він... А так... Ні, проклятим хай буде той, хто в'яжеться з ворогом хоч би й у подружній любові! Слабого духом поневолить така злука гірш від татарського аркана, сильного зломить, наче буря самотного дуба!..

Занурений у думки, Микола не бачив, як пан Бучацький видобув із мішка пригорщу талярів та поклав перед шляхтичем з балабонами, а той, усміхаючись, сховав їх у свою шкіряну мошонку, прив'язану спереду до пояса.

— А тепер бери, ваша мость, одного з моїх коней і гони щодуху в Кам'янець. Там буде мій брат та ксьондз біскуп Павел, вони зуміють уже порадити собі з Довгірдом, а ми зробимо тут, що треба! — говорив пан Михайло.

Однак ледве тільки прогудів тупіт виїжджаючого коня, як з міста загриміли постріли з гаківниць. Одночасно перед заїздом зчинився гомін та метушня, крик і сварка доносилися аж у кімнату, а по хвилині вбіг слуга Кердеєвича.

— Якісь люди шукають за вашою милістю іменем князя Несвизького! — крикнув він.

Бучацький підвівся і гукнув:

— Ладити коні й зброю!

Кердеєвич зірвався мов ошпарений. Посхоплювались і боярин з Рудників та Андрій, але у цю хвилину вбігло у кімнату кілька ратників у шоломах, шапках, дротяних сорочках, дехто з щитом, а всі з мечами та шаблями.

— Де Кердеєвич? Давайте його, собачого перевертня! Знищити зрадників! — ревіли, і поки боярин Микола зміг цьому перешкодити, на Кердеєвича посипалися градом удари. Та ось у заспаних очах "перевертня" затліла іскра запалу. Мов тростина, зафурчав у повітрі важкий меч, розскочилися противники, і по хвилевій боротьбі біля дверей добилися Кердеєвич та Бучацький до коней. Тим часом довкола корчми

почалися лови на озброєних слуг обох вельмож, а прибулі ратники рубали їх. Через кілька хвилин нелюдські крики та брязк стали лунали довкола, потім чувся тільки стогін і харчання пораних, дикі вигуки тріумфу переможців!

Аж ось у дверях з'явилася висока постать якогось лицаря з закривавленим мечем у руці. За ним несли кілька ранених. Побачивши його, боярин кинув меч, який видобув уже з піхов, і кинувся прожогом до входячого.

— Князю! Що це усе значить? — спитав.

Був це прибічник великого князя Вітовта Олександр Ніс.

IV

Князь Олександр не відповів зразу. Він заглядав раненим у очі та здіймав у бранців з голів шоломи й шапки, видко, шукав когось між ними, але не знаходив. Боярин здогадався і сказав:

— Ні Кердеевича, ні Бучацького тут нема, вони прорубалися до дверей і втекли.

Аж тоді глянув молодий князь на боярина. Його грізне засмагле лице поясніло вмить.

— А це ти, Миколо,— вигукнув він,— яким світом? Звідки, куди? Що там старий, Мартуся?

— Обоє живі й здорові, саме від них їду до старого Юрші з його братаничем-сиротою.

— Юрша в Луцьку! Там сподівалися ляхів з весною або й швидше. А вони тим часом забрали замок у Скалі, Червоногороді, а ось тепер і тут, у Смотричі.

Якщо староста Довгїрд не встережеться у Кам'янці, то й його ще готові заскочити!

— То ці люди, що з тобою...

— Це околичні бояри і хлопи, що не хочуть панських, ні литовських порядків, тільки своїх князів і давньої свободи.

— Значить, це зрада!

— Звісно, що зрада, та, бач, хто раз пізнається з польською шляхтою, той знає, що саме у цьому вся їх сила. Здавна між ними і нами тільки зрада і зрада: ні одного удару рукою без зради у серці, ні одного слова з уст без зради на умі! Але вибачай, треба послати погоню за Кердеевичем та остерегти Довгїрда.

Князь вийшов і почав видавати накази. Ранених та бранців вивели з кімнати, а по хвилині запалали вогні перед заїздом, при яких варили вечерю ратники Олександра.

Повернувшись в кімнату, він сам зняв шолом, відставив меч і сів мовчки до залишеної Бучацьким та Кердеевичем вечері.

Жвава розмова велася між обома приятелями, зразу про Руду та смерть Василя Юрші, потім про задуми відбудови Руської держави, про рух між дрібним боярством та хлопами, а вкінці про події дня. Аж тепер дізнався боярин з Рудників, яким чином появився князь Олександр у Смотричі.

— Як тільки вмер князь Вітовт,— розказував князь,— Семен Гольшанський і Жигимонт Кейстутович покликали мене і звістили, що великий князь залишив володіння над Литвою та Руссю Жигимонтові і наказав йому розірвати якнайшвидше

всякий зв'язок із Польщею. На це пригадав я Гольшанському, що найбільшу підтримку має у цю хвилину не Жигимонт, тільки Свидригайло, який нізащо не відречеться литовської корони. За ним підуть усі литовські князі та мало не всі київські, волинські, подільські. Дрібне боярство та хлопи також підуть за ним, бо ніхто інший не подбав про те, щоб вчасно зібрати разом їхню силу, пообіцяти свободи та незалежність і дати їм потрібних начальників. На це зауважив Кейстутович: "То вони швидко розчаруються! Свидригайло — це вельможа, для якого нема ні землі, ні народу, а є тільки престол і чарка". Але Гольшанський заспокоїв князя, і ми всі поїхали до Троків, де тим часом Свидригайло, не знаючи ще навіть, що Вітовт умер, забрав усю владу в свої руки. Довкола нього зібралися вельможі з усієї Литви та Русі, і через день після нашого приїзду поставили вимогу на королівські надання литовсько-руського князівства Свидригайлові. Старий хитрун Ягайло крутився, наче в'юн у болоті. Його дорадник Збігнев Олесницький бігав від одного до іншого, обіцяв золоті гори, привілеї, надання, навіть дівчат, але вони всі стояли, як стіна. Навіть Жигимонт не згадав ні словом про останні хвилини Вітовта. Король наклав Свидригайлові на руку перстень, труби заграли, бомбарди загуділи, ну... і маємо великого князя!

Князь Олександр попив вина з кубка, обтер вуса і продовжував:

— Зразу ж вислав великий князь посланців до Юрші на Волинь, до Федька Несвизького на Київщину, а мене до старости Довгірда у Кам'янець, щоб відібрати всі землі на ім'я Свидригайла. Та ось, видно, бісова шляхта заздальгидь знала, що з приєднанням Литви нічого не буде, тому вже наперед польські пани назбирали ратників, і при першій вістці про смерть Вітовта разом з перевертнями опанували західноподільські замки. Ти знаєш, Миколо, що польський ратник гірш татарина, і ось уже на Волині і тут маємо прикордонну війну. Б'ється, хто хоче і з ким хоче, нема ні ладу, ні складу. Два-три роки такої замішанини, і край перетвориться у пустиню. У замках сидітимуть польські пани, та не буде у них сили підкорити край. Але і край не здобуде замків... Якщо князь або король не вишлють військ, то наші внуки хіба обсіють дідівські лани, а все те через таких Кердеєвичів-перевертнів і через ласкаві, але брехливі слова Ягайлових дорадників.

Князь замовк та попивав раз у раз вино Кердеєвича.

— Ти Кердеєвича не винуй,— обізвався боярин Микола.— Ти не знаєш, як дуже змінився наш колишній друг за ці останні роки. Він просто старець без думки та волі, мов той сновида, що, заглядевшись на місяць, лізе на замкову вежу, ведений нечистою силою. Крикнеш, нечиста сила покине його, але тоді він із розтрощеною головою гепне на землю.

Князь Олександр не відповідав.

Довший час дивився перед собою у задумі, а його грізне лице лагіднішало. Він виглядав, неначе той, що з захопленням оглядає небо. На устах з'явився усміх, князь спитав:

— А чи знаєш ти, Миколо, ту "нечисту силу", що звела Грицька?

— Ні, але чував про неї.

— Ну і що ж ти чував?

— Всіляке. Вона, як кажуть, гарна...

— Гарна! — крикнув князь.— Це ангел, не жінка! Бував я у Німеччині, Чехії, Угорщині, Литві, Русі, Польщі, а такої краси ще ніде не видав. Як гляне на тебе своїми оченятами, то танеш, мов квітневий сніг...

— Ти де її бачив? — спитав боярин.

— Вона тепер у Луцьку. Там був два місяці тому й її батько, серадський каштелян Заремба.

— Чого ж ти так напосівся на її чоловіка за зраду, коли сам танеш від її погляду? — запитав злобно боярин, який добре бачив, що пані Офка встигла у серці бувальця Олександра залишити досить-таки глибокий шрам.

Князь почервонів мов рак.

— Я розумію тебе, Миколо,— сказав він,— та ти, праведнику, не розумієш мене. Будь Кердеевич нашим другом, то я облизався б та й годі! Але він усім нам ворогом став, тому і я зовсім не погнівався б, якби вона повдовіла... Та тоді не бійся, братику, за мене! Я не з тих, що розкисають, мов учорашній хліб. Я волею чи неволею вхопив би цю зіроньку збройною рукою, а тоді...

— Сказився б, як сказився Кердеевич, бо вже й тепер починаєш казитися,— докінчив боярин Микола.— Не знаєш ти, брате, жіночої улесливості, цих солодких кайданів, якими вона оплете серце мужа. Згадай Далілу і Самсона, згадай Ягайла й Ядвігу, згадай Кердеевича, який колись також захоплювався маревом руської корони на руській голові. А тепер? Як Самсон у філістимлянській неволі, так вертиться підла душа Ягайла у руках польських панів та злизує все, що наплювали вони. Кердеевич захищає кайдани, що оковують його вітчизну, вбиває мечем твоїх ратників. Не дивувався б я, якби ця гадюча краса затемнила ум вісімнадцятилітньому отрокові,— тут Микола глянув на Андрійка,— але ти, князю, у твоєму віці... бережись!

Князь потер чоло рукою, наче відганяв якісь думки.

— Я і сам собі те казав не раз,— відповів він,— і коли я на віддалі, то розумію це гаразд. Однак коли доводиться стати віч на віч з "нею", тоді якісь дивні, просто дикі бажання зриваються у серці, та здається, що увесь світ дав би за одну хвилину самотності...

Князь не скінчив, бо боярин трутив його ногою під столом.

— Ходім спати! — сказав до Андрійка, який увесь час пильно слухав розмову і не пропустив жодного слова.

Князь зрозумів, що боярин не бажає чути дальшої розмови про жінку Кердеевича у присутності вісімнадцятилітнього хлопця, і встав також. Микола з Андрієм пішли спати, а князь поїхав зразу ж у город, щоб оборонити його перед очікуваним нападом польської шляхти, яка опанувала була замок.

Андрій допізна не міг заснути. Переживання останньої днини глибоко вразили його молодечу уяву. Дорогою не раз доводилося чути розмови про справи держави, великого князя, короля і таке інше, але ж нині побачив він, як ллється кров. І дивно! Побачене

не напалохало його. Навпаки! Йому здавалося, неначе в його груди вселився демон боротьби та що душа вскочить поміж ті блискавки сталі і громи ударів. Він знав свою силу і мав чималу вправність, набуту при лицарських змаганнях з молодими боярами з сусідства; багато дечого навчив його і батько, але довершити лицарського виховання сина боярин Василь уже не встиг. Зате у стрілянні з лука або з самострілу не перевершив його досі ще ніхто. Якщо англійські лучники ціляли стрілами в прив'язаних на довгий мотузок голубів, Андрійко бив своєю метавкою диких голубів на льоту. Розквітало у роді Юршів і мистецтво верхової їзди, якою володів Андрій цілком. Тільки вправності у двобою довгим мечем не вистачало йому. Був у роді Юршів удар, якого батько навчав синів, коли вперше їхали на рать, але і цього удару Андрій ще не навчився. Про цей удар, про славні бої з шляхетськими лицарями мріяв молодий, запальний хлопець. Та ось серед тих картин впала дрімота на стомлені повіки, і місце їх зайняли спомини недавньої минувшини — побуту у Руді. Йому снився блискучий Змій Горинич, і не знати чому його образ набрав рис жіночої статі.

Андрієві приснилася жінка пана Кердєєвича, одягнена у якусь диявольську красу, що тягне у свій круг усі очі, серця, краде душу, а там і силує синів топити меч у лоні матерів. Вона страшна, ця краса, та нема способу оборонитися перед її невимовним чаром. Він тягне людину з собою, мов вода бурхливого потоку всохлий листочок, закрутить нею, відбере пам'ять і вгорне у якийсь дикий круговорот бажань, похотей, почувань чи шалу.

Після годин неспокійних снів збудився молодець, облитий холодним потом. У кімнатці заїзду, де спав він із боярином, було темно, спокійно. Біля нього тихо спав боярин, а крізь вікно видко було криваві відблиски розкладених кострів. Наче око казкової потвори, дивилось криваве віконце на молодця, і під його поглядом заснув Андрій вдруге і спав цього разу аж до ранку.

Із сходом сонця розбудив боярин слуг і велів сідлати коні. Попоївши трохи сиру і випивши підігрітого пива, виїхали подорожні із заїзду. Однак вони не поїхали у Кам'янець, тільки на північ, в напрямку Тернополя. їзда була досить важка, бо за дві години після сходу сонця почав падати дощ, той дрібний і осінній дощ, що висихає на руці, а все тіло пройме холодом та вогкістю. Болото хляпало під копитами коней, а вершники, закутавшись у широкі плащі, їхали мовчки, погружені у думки. Котрийсь із ратників боярина співав півголосом пісеньку про те, що бачила придорожня береза, під якою ночували татари з ясиром, а її одноманітний ритм також не настроював нікого до розмови. Здавалося, що цей сірий краєвид — це сіра безпросвітна доля, якій назустріч ідуть вершники. Здавалося, що над цією нещасною чорною землею не може бути іншого світла й погоди. Ні дня, ні світанку, тільки довгий-предовгий, вічний сумерк...

Аж ось зачорніло щось при дорозі серед чистого поля.

— Це тополі,— сказав півголосом Андрій.

— Ні, це осокори,— пояснив Грицько,— видко, недалеко є потік або джерело.

Поїхали далі і незабаром порівнялися з деревами. Раптом боярин Микола здержав коня і пильно вдивився у кристалі, окутані дощовою мрякою дерева.

— Махни-но конем, Кострубо, щось воно там під деревами теліпається. Повісили кого чи який біс?

Коструба звернув конем з дороги, та вже через кілька кроків повернув назад.

— Там четверо людей висить, і то давно вже, бо аж годі під вітер до них приступити.

— Що це за одні?

— А бог їх знає, хто вони. На них нема і сорочки. Звідси не видно, бо вже почорніли, але звольте з'їхати з дороги, то побачите самі.

Боярин покрутив головою та мовчки сягнув рукою до меча, чи легко виходить із піхов. Андрійко здригнувся при думці, що ось тут, кілька кроків від нього, повісили чотирьох людей. Йому пригадалися усі казки та пересуди, зв'язані з місцем, на якому хтось повис.

Тільки один Грицько не зважав ні на сопух, ні на страх, він сміливо під'їхав конем до повішених і ударом шаблі розтяв один мотуз. Він бажав роздобути собі на щастя мотуз повішеного. Узяв його, та раптом крикнув від здивування.

— А що там таке? — спитав Андрій.

— Уже знаю, що це за люди, боярине. Це ляхи!

Андрій і Микола переглянулися. "Значить, між Польщею і Руссю летіється вже кров",— подумав кожний із них про себе.

— А ти звідки знаєш?

— О, я їх добре знаю,— відповів Грицько.— Вони завсіди одною рукою крадуть, а у другій держать "ружанец". Саме такий ружанец найшов я поряд із мотузком на шиї повішеного.

І задоволений Грицько сховав мотуз у торбу.

Справа повішених виявилася таки тієї самої днини. В обід приїхали подорожні у досить велике село. Ледве, однак, побачили їх мужики, як на село немов налетіла орда. Жінки кинулися за дітьми на вулиці, вхопили їх і побігли чимдуж до досить високої та просторої хати, яка стояла біля церкви. Якраз із цієї хати вибігло до тридцяти парубків з ціпами, залізними вилами, косами, списами та сокирами і вмить обскочили вершників.

— З коней! — гукали одні.

— Бий їх, собачу віру! — кричали інші.

— Грабіжники, поганці, шляхта проклята!

Боярин та Андрій здержали коней, а челядь почала тиснутися до панів. Здавалося, що мужики кинуться зразу на мнених шляхтичів, та тоді Коструба зіскочив з коня і так могутньо гукнув "стій!", що напасники зупинилися. Швидко вияснилося, що подорожні — це свої люди, а не польська шляхта, і піднесені ціпи та вила опали. З громади виступив не старий ще мужик і вклонився бояринові в пояс.

— Не во гнів тобі, боярине,— сказав він,— Зле ми мусимо в селі бути наготові проти всіляких грабіжників, яких привели з собою лях Заремба та відступник Кердеевич. їх до двадцяти було в селі тому тиждень, бо тивун нашого боярина

Рогатинського не слухав наказів шляхетських заволок, і вони вбили його, а потім пустилися по селу грабувати. Ми нічого не знали про напад, і аж опісля налягли на них громадою, декого вбили, а інших повісили. З того часу держимо сторожу від усякої наволочі, бо її тепер чимало тягається по всій околиці. Відки це, не знаємо, але, видко, задумують шляхтичі якесь погане діло. То ми й рішили не пропускати нікого, хто не їде іменем князя Свидригайла...

Опісля мужики попросили подорожніх залишитись у них та переночувати у дворі вбитого поляками тивуна, і боярин з Рудників погодився. Заїхали у двір, у якому ще виднілися сліди недавнього нападу. Виламана брама, забризкані кров'ю порізаного товару паркани та стайні, порубаний частокіл свідчили про завзяту оборону мешканців, про жорстокість напасників, про грабунок та убивство. Перед дверима, які вели у хату, виднілась велика темно-червона плахта запеклої крові. Тиждень дощу та осінньої негоди тільки розмили кров, але не змили її ні з землі, ні з пам'яті живих.

— Це кров тих, яких ми тут покарали! — сказав провідник парубків. — Ми ось тут порізали всіх, хто попався нам у боротьбі, бо ось там у сінях дворища лежав убитий тивун... Він добрий був, і за нього ми повинні були помститися!

Андрійко дивився широко відкритими очима на чорно-червону пляму, і на її тлі бачив дикі картини мордування та грабунку двору, п'яні крики напасників, рев худоби, розпачливий плач жінки й дітей... А опісля вдруге нападають мужики на грабіжників, і серед скажених криків, злоби та смертельного переляку, повз розпачливу оборону тягнуть зловлених злодіїв перед поріг хати, де на лаві лежить убитий тивун. У його головах горить свічка, біля ніг ридає нещасна жінка. Отут одного поганця за другим, наче худобу у різниці, вбивають мужики. Ллється кров, харчать убивані, нелюдськими голосами кричать, стогнуть, скавулять ті, які ще ждуть зловіщої черги...

Молодець зблід і відвернув очі від кривавої плахти. У дверях хати привітала гостей молода ще, струнка жінка з двома діточками. Одно було біля грудей, друге, хлопчик-триліток, держалося рукою за мамину спідницю та тривожно висувало із-за неї кучеряву голівку. У широко відкритих очах дитини малювався невимовний жах перед чужими людьми. На обличчі жінки видно було глибокий біль, який, однак, не смів відібрати її сили, волі й відваги до життя... Вона, бач, мала дітей! Тому-то спокійне було лице жінки, а біль закам'янів в її рисах у природний звичайний їх вираз. Була це тивуниха Марія.

Вона прийняла гостей за звичаєм, і в їх присутності видавала накази двірській службі на наступний день. Після вечері винесла бояринові меду, і сама сіла біля комина кормити дитину. З подивом дивився боярин з Рудників на молоду жінку, а Андрійко, який пильно слідкував за ходом розмови, бачив у ній втілену вдруге божу матір. Наче на святу, дивився на неї і присягав собі в душі при першій зустрічі з ворогом згадати її безталання і тих, що його спричинили...

— Бачу, що ви, Маріє, даєте собі раду й без чоловіка! — сказав із щирістю боярин Микола, беручи хлопчину-трилітка на коліна. Він вельми любив дітей.

Вдова глянула на гостя темними, блискучими від сліз очима.

— Даю собі раду, кажете? — запитала.— Даю, бо мушу! Хто ж нагодує оцих двох хлоп'ят, якщо мене не буде? Думаєте, боярине, що я пережила б мого Михася, не будь у мене діточок? І не хочеться жити, а мусиш. Люди добрі, то й не обидять удови й сиріт. Коби тільки не прогнав з посілля дідич...

— Дідич? — здивувався боярин.— Адже це волость Богдана Рогатинського, а він вас не скривдить. Це благородний чоловік, а ваш Михась не тільки служив йому, але у цій службі і згинув.

— Це правда! Хай мене бог боронить, щоб я казала лихе про боярина Богдана! Але, бачите, Рогатинський в Олеську, де збирає ватагу проти шляхти. Це йде повільно, бо у нас до праці завсіди рук доволі, та до бійки і грабунку їх нема. У ляхів не те! У них навіть пан Заремба кинув майно й уряд і попхався сюди на моє горе, мою смерть... У Польщі завсіди чимало знайдеться наволочі, розбишак, голодранців, ледарів, і боярин Богдан може впасти. Що ж тоді буде з нами?

— Ба, не бійтеся! Тут паном має бути великий князь Свидригайло.

— Має бути, має бути! — повторила жінка.— Чи одно має бути, а нема? Король має бути паном над Польщею, а великий князь Вітовт тут. Не допомогли грамоти, старости, княжі тисяцькі. Ці своє, бояри своє, а шляхта своє. Задобре шляхті діється у нас, і вона по-доброму відси не піде!..

— Піде, бо ми їй дорогу покажемо! — гукнув Андрійко, радий, що може й собі сказати слово.

Вдова глянула на хлопця, і сумний суворий вираз її очей злагіднів дещо.

— Попробуй, сину,— сказала вона, і раптом рум'янець зацвів на її пожовклих щоках, очі заблищали люто,— спробуй і побачиш, що тільки такими малятками, як ось цей, що перед моїм порогом, можна прогнати злодія з чужої комори!

Боярин Микола мовчав, а серце Андрійка стиснулося, наче у тривозі. Зникло десь бажання до лицарської розправи та двірських і лицарських пригод, а з пітьми, яка закривала майбутнє перед його пізнанням, виринула страшна примара безпощадної, лютої боротьби, яка не знала ні милосердя, ні благородності, тільки ціль: знищити, викорінити противника.

Гості пішли спочивати, а наступного дня вирушили у дальшу дорогу.

Давно не бачене сонце знову засвітило на небі, і хоч уже не гріло, та все-таки веселіше було їхати розмоклим шляхом.

Готовність до оборони, яку подорожні бачили в одному селі, була й у інших, через які доводилося їхати. Усюди мужики держали сторожу проти грабіжників, які особливо розмножилися біля більших польських замків. Ще гірше було у львівській землі, де за вісімдесят літ осіло досить багато польських панів, з якими перебувала на нове посілля і їх служба. Були це люди, які їхали на схід не на те, щоб працювати, а щоб тільки панувати і вважати свій рід, мову, звичаї, віру набагато вищими від руських. День у день зустрічав боярин Микола мужицькі ватаги, які йшли зводити свої рахунки з цими підпанками, що, не знаючи стриму пристрастям, робили просто нечувані злочини. Страшні були ці злочини, але й кривавою була заплата скривджених. Усе, що звало

себе польським, гинуло з рук озлоблених мужиків. Горіли двори, і то не тільки польські, а й усіх перевертнів, які, заманені привілеями короля Ягайла з 1413 року, покинули рідну віру, звичай, мову, побраталися з виніженим західним лицарством, польським панством та поженилися з химерними, дотепними і легкими у розумінні життя та його принад шляхтянками. Байдуже приглядалися до всього із своїх старих дворищ нащадки галицьких бояр, які не мали відваги покинути рідних святощів, ані бажання обстоювати за мужицькою справою. Мало було у них сили, щоб завести на взірець перевертнів панщину, а польські пани не піддержали б православного, а то й самі підбурили б мужиків проти них. Зате забагато було в них боярської гордості, яка дозволяла їм слухати тільки князя, а не волі народу.

А князя не було. Свидригайло не послав навіть своїх представників на Поділля. Князь Федько Несвизький, боярин Богдан Рогатинський на власну руку тільки починали бій, а обох підтримували лише мужики.

Тому увесь край спливав кров'ю!

Здавалося не раз подорожнім, що це татарва відновляє часи Батия і місяцем по небу значить свій шлях на землі.

Серед багатства, плодів, всілякого добра квітучої землі раз у раз зустрічали вони згарища дворів, сіл, церков, бачили трупи коней, людей, а над ними хмари вороння. Туго зачинялися ворота городів, бо і там нащадки давні руських огнищан-купців із голоду, холоду та нужди хапалися за зброю і кидалися на зайшлих, привілеями обдарованих католиків із Польщі та Німеччини, якими заповнила давні города Русі королівсько-княжа державна мудрість. Світ валився, а очевидці мимохіть питали себе, чи це старий лад гине, чи, може, новий розпадається.

Так-то серед цих страшних, кривавих картин ворохобні, грабунків, заколоту, безголів'я, втечі та опору, нападу й оборони заїхали подорожні до Луцька, обминувши Львів та Буськ.

У зовнішній вежі Луцького замку, вікна якої виходили на широко розлитий Стир, при широкому, золототканим покривалом накритому столі сидів сорокалітній муж у кінчастому шоломі, карачені та кольчужі східного виробу. Гострі виразні риси обличчя та суворий погляд блискучих чорних очей надавали усій появі мужа грізного воєнного вигляду. З-під довгих навислих вусів не видно було уст, і тільки голос, який із них добувався, суперечив усій появі. Був він лагідний, м'який, наче голос батька, коли говорить до любимої дитини. Перед столом стояв, похиливши голову з пошаною, Андрійко.

— То ти, дитинко,— сказав лицар,— дбаєш про своє й моє ім'я. Ім'я мужа, це найміцніше забороло проти спокус брехні, облуди, розкоші. Скажеш собі: "Я вчинив би це й навіки пропасти прийшлося, але Юрші цього вчинити не слід!" І ось відлетять від тебе дияволи, якщо ти справді Юрша...

— І я так гадаю, дядьку! — тут хлопець підняв очі.— Ось тому й не залишився на Поліссі, тільки пришкандибав аж сюди.

— Гаразд! Я не мав часу приїхати швидше, бо на заході уже йде війна. Де ж боярин

Микола?

— Боярин відвіз мене сюди, а опісля поїхав у Олесько, бо у нього було діло до боярина Богдана Рогатинського. Зразу не могли ми туди поїхати, бо якраз біля Олеська горіли тоді села.

— А не знаєш ти, за яким ділом поїхав боярин?

Якусь хвилину хлопець, видко, боровся з собою. Потім підняв голову і, паленіючи, промовив:

— Знаю!

— Що ж це було?

Хлопець мовчав. Швидко глянув на нього Юрша з-під насуплених брів.

— Ну, кажи!

— Не скажу! Не во гнів вам, дядьку, але не скажу!

— Ов! А це чому? — спитав суворо дядько.

— Бо це не моя тайна!

— Так? — сказав повільно й холодно воєвода. — Не твоя тайна? Коли ти її знаєш, то вона твоя, а як твоя, то скажи її мені. Сам розумієш, що у княжій кріпості годі держати людей, які носяться з несвоїми тайнами. Видко, вони небезпечні, коли й мені їх знати не ялося.

Андрійко поблід і стиснув уста.

— Воля ваша, дядьку, — сказав і замовк.

— Ну, кажи!

— Не скажу!

— Скажи, а то присилую!

— Воля ваша, дядьку, а тайна не моя, і ніяка насила мені її не вирве! Хвилину дивився ще дядько на братанича, потім встав.

— Бачу, дитино, що ти саме такий, яким я тебе бажав бачити. Тільки коли хочеш зберегти тайну, то не говори, що її знаєш.

Молодець глянув сміливо в очі дядькові.

— Я говорив правду, коли ви мене питали! — відповів. — Іншому не відповів би зовсім.

Воєвода підійшов до хлопця, обняв його і поцілував в чоло.

— Гарно, дитинко, вчинив, що сказав правду мені, а ще краще, що навіть мені не видав тайни. Тайна справді не твоя, а правда — це дорогий скарб, яким не кожного слід обдаровувати! Та, бачиш, я твою тайну знаю!

— Як?

— А ось як. Князь Ніс із своїми синами, боярин з Рудників, Богдан з Рогатина, князь Несвизький, твій батько та ще кількох інших — це одної матері сини. Усі ми бажаво поставити князя Свидригайла на чолі нашого народу, і то не тільки боярства, а й мужиків.

— Так, але...

— Нічого "але"! Ми не знаємо, що князь на те скаже, і те, що ти бачив по дорозі, це

все діється по нашій волі, тільки без ладу ще...

У цю хвилину увійшов у кімнату хлопець, одягнений в обтислі рожеві штанці та зелену куртку з по-багатому нашиваними широкими рукавами.

— Пані Офка, старостиха кам'янецька,— сказав із поклоном,— питається, чи може прийти у невідкладній справі?

Михайло Юрша відступив від братанича, а його чоло стягнулося.

— Скажи своїй пані, що я завсіди рад послужити їй, оскільки на це дозволять мої повинності супроти мого князя і народу.

Русявий хлопець вклонився і відійшов. Відходячи, зиркнув на Андрія, а на устах його з'явився усміх. Хлопець був віку Андрійка, та з блілого лица і змучених, синцями обведених очей дивилися на світ пересичення і життєвий досвід скороспілості.

За хвилину після його відходу стала у кімнаті жінка у кармазиновій сукні з білими шовковими вставками та прикрасами по боках. Довкола вирізу на грудях блищав золотий позумент, на якому було нашито кільканадцять брильєнтів. Спереду над згином на грудях виднілась величава застязка з смарагдом, викладеним малими брильєнтами у золотій філігранній оправі. При кожному рухові з-під широкого рукава показувалася мала, повна, біла мов алебастр рука, прикрашена золотими нараменниками.

Коли Андрійко глянув на обличчя прибулої, то аж зацікавився від здивування. Такої краси він ще не бачив зроду. Здавалося йому, що ангел божий зійшов із неба між людей, і не багато бракувало, щоб вкляк посеред кімнати і підняв руки догори, мов до святої ікони у Печерській лаврі. А вона, видко, відчула повний подив погляд хлопця, бо на ходу звернула на нього свої великі, чорні мов терен, глибокі як море очі. З-під тонких, променистих, з'єднаних над переніссям темним пухом брів упав її погляд на хлопця і пробив його наскрізь, мов сталйна київська стріла.

На білих мов молоко щоках красуні загравав рум'янець, ніжний, наче перший промінь сонця на весняному снігу, а повні, мов спілий гранат, коралові вусточка стягнулися до приязного усміху.

Шумлячи шовками, жінка боярина Кердєєвича вклонилася і сіла на застеленій килимом лаві, з якої щойно встав воєвода Юрша, який, не знати чому, похмуро дивився на красуню. Коли вона сіла, воєвода спитав коротко й холодно:

— Чого бажає жінка мого колишнього друга боярина Кердєєвича?

— Чому кажете "колишнього", достойний воєводо? — спитала, підіймаючи сліпучо-білу рученьку, неначе збиралась щось попросити.— Чи ж він вас у чомусь обидив, що ви відібрали від нього своє серце?

Обличчя боярина здригнулося, немов хтось вразив його у щойно зашерхлу, але ще не загоєну рану.

— Не відбирав я від нього серця так довго, доки він не відібрав свого! — відповів воєвода.

Пані Офка засміялася срібlistим голосочком.

— Невже ж ви, достойний воєводо, бажали й могли стати Грицькові жінкою? —

спитала.— А може, мали на його серце інше приміщення? — додала жартівливо старостиха.

Юрша заперечливо похитав головою.

— Ні, пані,— відповів він поважно,— ваші випадки невдалі. Не тут у мене спорохнявів частокіл. Ви самі знаєте, що мій друг був боярином, а не шляхтичем, і це причина моєї гіркоти.

— А хіба то не все одно?

— На пергамені — може, а на ділі — ні! Ось ми, бояри, сидимо спокійно у дворищах, а шляхтичі благословляють ногами землю, ту саму, якій вони стільки лиха заподіяли. Наша споконвічна земля не має місця для шляхти, хіба на могилу для неї!..

Грізно насупились брови воєводи, а чудова шляхтянка замовкла. Усміх зник з її уст, і вона прикусила їх білими мов перли зубами.

— На жаль,— продовжував Юрша,— не знав я, що мій друг за жінку проміняє душу. Лицарська честь не дозволяє мені ув'язнити вас або відіслати до чоловіка на поталу мужицьким ватагам, які бушують по всій країні і творять суд над ворогами нашої віри. Тому залишаєтесь тут на волі...

— Саме у цій справі бажала я дещо з вами, достойний воєводо, поговорити.

Юрша провів рукою по чолу, наче відганяючи неприємні гадки.

— Говоріть, пані! — сказав тихим голосом.

— Кажете, достойний воєводо, що я на волі. А тут тим часом не пускає мене сторожа у город. Адже ви знаєте, що, крім Марини, яку подарував мені чоловік, не маю іншої служби, і за кожною дрібницею мушу сама ходити в город...

Воєвода глянув насмішливо в очі Офці.

— Ім'я твоє, пані, є ім'ям премудрості — Софії. Не треба, однак, думати, що вона уся вселилася у вашу гарну голівку, так що для інших не залишилось нічого. Ми живемо на Волині, пані, а по Волинь не посміють навіть і ваші земляки посягнути. Не дістануть вони її, хоч би у кожному городі були услужливі купці та гарні жінки, які передають вісті й листи, а надто небезпечних ворогів зводять з ума грошиками або красою!

Ніжне личко Офки почервоніло мов грань.

— Як то? До чого гнете, воєводо? Як ви смієте?..

Але вона не сказала більше ні слова. Владний рух руки Юрші спинив її.

— Це я повинен би про те поспитати вас! — сказав спокійно.— Але я не питаю, бо шаную вашу молодість та свій лицарський обов'язок. Я не питаю, але ставлю варту біля замкової брами, яка не пускає жінок до купців, а купців до жінок. Ось і все!

— Чи це все, що можете мені відповісти? — спитала красуня.

— Так!

Хвилину сиділа пані Офка на лавці, аж ось почали її вуста помітно тремтіти. Вона закрила обличчя руками і раптом розплакалася мов дитина.

— Ой, я нещасна! — лебеділа шляхтянка.— Де ти, Грицуню, подівся, а мене залишив тут на наругу ворогам? Бідна ж я, бідна, сама, мов билиночка в полі, ні батька, ні мами, та ще й у заперті... О боже!

— Плачте, пані, плачте, це облегшить вам вашу долю, а мені дасть доказ, що я не помилюся,— зауважив спокійно Юрша.

Вмить заспокоїлася старостиха.

— Як вас розуміти?

— Звісно, як! Жіночі сльози — це остання зброя у жінки, і то зброя однаково небезпечна для всіх, проти кого звертається. Їй не опреться ні батько, ні чоловік, ні любовник. Видко, всі інші способи підвели тебе, коли вживаєш цього. Але пам'ятай це! Я тобі не батько, не чоловік і не любовник. Я рука й голова князя на Волині...

— Ох, коби він був тут! — крикнула молода жінка.— Він, певно, пустив би мене у город на покупки. Але це моя вина! — додала вона по хвилині.— Я повинна була відразу знати, що краще мати діло з паном, ніж з його холопом.

Сказавши це, встала й пішла до дверей. Юрша, почувши обиду, зблід мов стіна, але не сказав ні слова. Також і Андрійко, який бажав зразу кинутись навколішки перед нею та жертвувати їй свою допомогу і послугу, спинився, чуючи її останні слова. З усієї розмови здогадався, що пані Офка посидала з Луцька вісті шляхті, яка готувалася повалити незалежність Литви або принаймні відірвати від неї Поділля та Волинь на вічне рабство й загибель руського імені.

Якийсь час сидів Юрша мовчки, оперши голову на руки. Далі підвівся і звичайним лагідним поглядом глянув на братанича.

— Бачиш, Андрійку, яку цяцю прислав мені сюди Кердеевич. Не тільки занапастив свій рід і себе, а ще й це останнє джерело погожої води, цю опору князя і народу бажає отруїти своїм поганим духом.

— Але ж вона гарна, дяденьку, як... як...

— Як диявол, який береться спокусити божого угодника. Її краса, синку, захопить, як захоплює багатьох, та приглянься ближче до неї і побачиш, що ця вишня наповнена отрутою, що під шовковими ангельськими кучерями ростуть чортячі ріжки.

З острахом дивився хлопець на дядька, бо у його незвичній до напруженого думання голові ніяк не могло поєднатися те, що почув, з тим, що побачив.

Але Михайло Юрша не дав йому довго роздумувати.

— Ходімо на майдан! — сказав воєвода.— Маю нині розіслати людей на села й переглянути сили, які маємо.

Охоче пішов Андрійко за дядьком.

Луцький замок стояв на стрімкому березі Стиру і був доступний, власне, тільки з одної сторони. Звідусіль оточували його високі мури із заборолами, критими хідниками та вежами, а посередині стояла палата князя, у якій на той час мешкав Юрша. Каштелян Заремба виїхав був до Серадза, і в кімнатах княгині, які знаходились праворуч від великої стіни, перебувала пані Офка з Мариною. Вона була постійно під вартою чотирьох татарських ратників, яких Юрша колись привіз з українського пограниччя та обдарував свободою. Живучи у дозвіллі, татари були віддані своєму володареві тілом і душею, тому-то саме їм довірив воєвода охорону жінки Кердеевича. За палатою у верхній частині замку стояв ще мурований арсенал, а поруч нього стовп,

тобто старинна вежа, збудована з великих каменів. Була це найдавніша частина всього замку і найбільш забезпечена від нападу. Вхід до неї знаходився на два сажні понад землею, і тому треба було до вежі вилазити по драбині. У нижній частині були комори на припас і глибочезний колодязь, дно якого сягало рівня ріки. Під вежею були пивниці на меду, вина й всілякий припас, а під пивницею — льох на в'язницю для найнебезпечніших в'язнів. В окремому будинку знаходилася кухня, у якій варили їсти для всієї залоги замку. У східній частині майдану стояла капличка, у якій щодня читав піп богослуження для залоги. Коли князь перебував у замку, капелан правив для нього богослуження в кімнатах.

По обох боках в'їзної брами вискакували наперед дві низькі, широкі кругловежі, які з боків захищали доступ до замку. Над самою брамою з'єднувала їх крита галерея, долівкою якої було склепіння брами. У передній стіні хідника виднілись густі стрільниці, а у долівці — лійкуваті отвори, якими можна було виливати на нападаючих кип'яток, смолу або олово, якби вони виломлювали ворота.

Луцьк, звичайно, не міг зрівнятися в обороноздатності з Перемишлем або Марієнбургом, але все-таки стіни замку були товсті й могли чинити опір довший час усякому ворогові.

На майдані крутилося кількадесят мужиків у коротких кожухах та високих шапках, усі зі списами або косами та топорами. Деякі мали під кожухом широкі шаблі, за поясом ножі, а мало не кожний на плечах — лук та стріли у берестяному сагайдаку. Між мужиками видко було Кострубу і Грицька, які сварилися завзято між собою. Коли побачили обох Юршів, підійшли до них і вклонилися.

— Достойний воєводо і ти, боярине! — заговорив Грицько. — Рішайте ви, кому з нас залишатись тут, а кому йти за іншими.

— Куди? — спитав Андрійко.

— Туди, куди йдуть ці всі, — тут вказав Грицько рукою на товпу мужиків, — у пограничні села збирати народ до боротьби з наїзником.

— Ідіть обидва, а мені залиште Скобенка! — відповів молодець. — Він і так нікуди не годиться, хіба для боярських покоїв.

Дядько Юрша всміхнувся.

— Вважайте тільки, що на випадок війни Луцьк буде в облозі, а ваш боярин у небезпеці. Не завадило б, щоб хоч один з вас був тоді з ним у замку.

Обидва парубки відійшли, а воєвода зібрав мужиків довкола себе і розсилав їх по одному в різні села та містечка. Одних у Сянщину, других у Перемишль, інших у Ярослав, Городок, Вишню, Буськ, Рогатин, Тереховлю, Галич, Володимир, Грубешів, Красностав. По двоє-троє розходилися мужики й сідали на своїх невеличких коней... Коструба з Грицьком поїхали у Нижанковичі та Добромилі.

< Тієї самої днини провів також воєвода з братаничем першу спробу фехтування і з радістю відзначив, що, крім незвичайної сили, є в нього й чимале знання. Хлопець умів зовсім добре володіти досить важкою шаблею, завдавати удари і відбивати напад противника.

— Досить на сьогодні! — сказав старий Юрша.— Поки настане облога, зроблю з тебе першого рубаку на всю Волинь.

Решту днів провів Андрій на огляданні замкових стін, ланцюгового мосту, арсеналу, кухні та прибрамних круглих веж-ронделів. У одному з них зустрів Андрійко рожево-зеленого пажу пані Офки, який зразу ж почав з ним розмову про всілякі сплітки, про свою пані, поза якою, видно, й світа не бачив, та про заходи князя Олександра Носа і багатьох інших, які шукають ласки красуні. Потім заявив довірливо Андрійкові, що його пані любить молодих хлопців, бо має старого чоловіка, і просив відвідати колись його у покоях старости, то, певно, й її побачить. На превелике здивування пажу, Андрійко не слухав спліток, а на запросини аж замахав руками.

— Куди мені йти в гості до чужих, які мене ще у вічі не бачили! — сказав він.— Я боюся...

— Чого?

— Що дядько гніватиметься!

— Ха, ха, ха! А хіба дядько про це дізнається?

— Звісно!

— Хто ж йому скаже? Прийдеш ніччю, коли ніхто тебе й не побачить, я тебе не видам, ні пані Офка, ні Марина, а ти сам...

— Саме я! — відповів хлопець.— Брехня не осквернить моїх уст перед опікуном, який заступає мені батька.

— Чи і про нинішню розмову розкажеш йому? — запитав швидко паж.

— Ні! Ти не знаєш мене і гадав, певно, що наді мною так само тяжить опіка воеводи, як над тобою? Я не видам тебе, але на майбутнє не тягни мене з собою туди, куди мені не ялося ходити!

Злобний усміх промайнув на обличчі пажу, але голос його звучав жалісно, коли знову заговорив.

— Ах, легко тобі таке говорити. Та, бач, я, молодий, моторний, нидію тут сам один без товариша, без розривки, то часами й бажалося б мати когось при собі...

Андрійко глянув приязно на ровесника.

— Чи ж я тебе гоню від себе? Навпаки! Прийму тебе у себе або гратися буду з тобою на майдані луком, рогатиною, навіть мечем довгим або коротким. Скільки тобі літ?

— Дев'ятнадцять!

— Майже стільки і мені! Ось і гаразд, що зустрілися. Перед обідом звичайно навчає мене дядько фехтування, а після обіду виїздить у город судити суди на ринку або розсилає гонців, то ми можемо тоді погарцювати на майдані.

Обидва товариші попрощалися сердечно, а особливо Андрійко рад був невимовно, що найшов когось, хто не був ні старим, ні дитиною, тільки якраз літами йому під пару.

Ввечері увійшов у його кімнату Скобенко з вечерею.

— Дядько спить? — спитав Андрійко.

— Ще ні! Боярин Микола вернувся, і обидва радяться про щось.

— А! Боярин вернувся?

— Еге ж!

— Добре, можеш іти спати!

Скобенко неохоче подався до дверей, але перед порогом повернувся знову.

— Боярине! — почав несміливо.

— Чого тобі? — спитав Андрійко.

— Чи у вас... ну, не конче у вас... нема якого діла до цієї пані?..

— Якої пані?

— Ну, цієї старостиhi, що то у неї Марина...

— Яка Марина? Що тобі, Скобенку? Ти, може, з глузду теє?..

Гарний парубок почервонів.

— Бо я думав було...

— Що таке?

— Що у вас є яке-небудь діло там, я його вельми радо полагодив би і пішов туди.

Андрійко все ще не розумів челядника.

— Яке ж у мене може бути діло до Марини? — дивувався він.— Я ж її у вічі не бачив!

— Ба ні, не до Марини, а до пані! До Марини — то вже я...

Андрійко зрозумів, і кров вдарила йому в голову. Сцена у кімнаті воєводи, сплітки паж, тепер бажання Скобенка змусили його подумати про багато дечого. Видко, дядько воєвода добре вчинив, що поставив варту біля воріт красуні, бо вона за всяку ціну бажала притягнути хоч би його, недолітка, або ковтуна Скобенка. Для чого? Цього він не знав, але, певно, знала вона.

— Ні, у мене нема діла до пані Офки, та й тобі не раджу заходити собі з Мариною. Служниця старостиhi є, як чував, боярською дитиною і на тебе дивитись не буде, а якщо тебе кличе, то, видко, бажає тебе підвести на якусь нечисту справу. Тому бережися, щоб не потрапив у халепу! Ти приїхав зі мною, і я відповідаю за тебе перед дядьком. Якщо дізнаюся, що ти не послухав мене, побачиш, що буде, а швидше відчуєш на власній шкірі! А тепер шуруй спати!

З похиленою головою, наче вишмаганий пес, пішов Скобенко геть, а Андрійко з'їв нашвидку вечерю і відкрив високе вузьке вікно, яке виходило на ріку. Холодне повітря овіяло його, але він не звертав на це уваги. В його голові пропливали всі враження дня, сильні і різноманітні: дядько, паж, пані Офка, її краса і злоба, її хитрощі, Скобенко, Марина, якась невідома затія ворогів князя Свидригайла, нитка якої губилася у палаті воєводи, а саме у покоях старостиhi. Хлопця огорнула цікавість, він закрив вікно і вийшов з кімнати, що лежала у критій галереї над задньою хвірткою замку. Таких кімнаток було три, і всі виходили на вузький коридорик, з якого вели одні східці вниз до хвіртки, а інші вгору до критих хідників. У цьому коридорику було також віконце, крізь яке виднілись палата, арсенал і одна із веж. Андрійко вийшов на коридорик, і перше, що він помітив, було те, що Скобенка, який спав у сусідній кімнатці, не було. Крізь віконце побачив він, що та половина палати, де жив воєвода, яскраво освітлена, видко,

там відбувалася якась нарада. Але й у половині, де перебувала пані Офка, світилося ще в одній кімнаті. Чи там був Скобенко? А як був, то про що вони там говорили? Андрійко вернувся у кімнатку, взяв кобеняк і вирішив іти та дослідити все як слід. Коли, однак, вийшов на коридорик, світла у воеводи вже не було. Через майдан ішов зате хтось, брязкаючи лицарськими острогами та піхвами меча, і то якраз сюди, бо по хвилині заскрипіли чоботи на східцях... Тихо вскочив Андрійко у свою кімнатку і ледве скинув кожушок та сів біля комина, як у кімнату ввійшов боярин Микола.

— Гаразд, хлопче! — гукнув він. — Дай-но тут свою маківочку, хай поцілую. Воевода вельми радий, що ти тут. Видко, припав ти йому до серця. Радій, хлопче, з того, бо Михайло Юрша нікому даром душі не віддасть.

VI

Боярин сів біля вогню. Андрійко поставив перед ним дзбанок меду, який приніс йому був Скобенко до вечері і якого він не пив. Довго сидів боярин мовчки і дивився у багаття, зморщивши брови. Врешті поставив кубок на припічку і звернувся до хлопця:

— Андрійку! Тобі вісімнадцять літ минуло, ти вже не дитина і знаєш, чого я їздив у Олесько, правда?

Хлопець кивнув головою.

— Бачиш, у нас не було ніяких заздалегідь підготованих сил, не було провідників, зброї, припасів. Уся погранична війна, яка уже ведеться, це діло простих людей. Князь Несвизький і Богдан Рогатинський подбали про найближчі околиці своїх замків, і кожний з них має уже чималу силу озброєних мужиків. Наш воевода також вчинив те нині для Волині, Опілля, Холмщини і Перемишльщини. Але Перемишль лежить далеко на заході, і туди треба вислати якогось мужа більш тямущого, ніж звичайні мужики. Туди ось поїду я, а Коструба й Грицько вирушили туди ще вранці. Усе те гаразд, шляхта знає про нашу готовність і тікає в оборонні замки. Із заходу починають напливати польські ратники, всілякі дурисвіти, дармоїди, жебраки, і все те, дике, обдерте й голодне. Звідки шляхта знає про наші наміри не віддати ані клаптика споконвічної руської землі без бою? Я цікавився дорогою, якою відомості йшли із сходу на захід, і пересвідчився, що вони йдуть із Луцька. Тут, під боком воеводи, живе зрадник...

— Того зрадника вбачає воевода в пані Офці! — сказав Андрійко.

— Так! Тільки вона сама не перевозить вісток із палати. У неї є або був помічник-посланець. Цього посланця треба нам знайти за всяку ціну. Ти зрозумів мене?

Андрійко кивнув головою.

— А тепер послухай, боярине, що я помітив! — сказав він і коротко розповів про свою розмову з пажем та Скобенком.

Боярин слухав уважно, потім встав і почав ходити по кімнатці.

— Так, правда! — сказав він. — Тут напевно заховано відповідь на питання, хто саме носить і носитиме вісті у город.

— Думаєте, що Скобенко?

— Еге ж!

— Ну, я його припильную і якщо помічу що-небудь, то донесу негайно воеводі, а

Скобенка покараю тюрмою.

Забавно звучали такі рішучі слова в устах Андрійка, тому боярин Микола всміхнувся собі у вуса.

— Саме тому я прийшов до тебе, бо ж воевода не буде бігати за закоханим парубком, а піймати його треба обов'язково. Я мушу виїхати, ти залишишся сам, бо князь Олександр... щось не тєє, а його брат Танас сидить у Троках. Ти один можеш це зробити. Тільки тут треба братися до діла хитрощами. Якщо накинешся на Скобенка мокрим рядом, з буком та тюрмою, то він затнеться і нічого не скаже. У вісімнадцять чи двадцять років життя героєм стає навіть боягуз, якщо йде про ласку дівчини.

— О, так! — вирвалося у молодця. — Я сам волів би згинутися, ніж осоромити себе перед дівчиною.

— Невже ж? — усміхнувся боярин, а його обличчя здригнулось неспокійно. — То й ти вже також скуштував цього овочу? Ти любиш?

Але ясний відвертий погляд Андрійка заспокоїв боярина.

— Ні, боярине, — відповів він, — але я не раз думаю про це...

— Гей, не думай, сину, про це! Воно само прийде і знайде тебе у свій час, і горе тобі, якщо не зумієш стримати невчасні пориви...

— Саме тому; щоб не піддатися їм завчасно, не раз думаю про них! Боярин махнув рукою, як той, що відганяє від себе якусь прикру гадку.

— Отже, ти будеш стежити за посланцем пані Офки і зловиш його? — спитав.

— Якщо не втече заздальгідь, то зловлю його напевно! — запевнив хлопець.

— То добре! Уважай тільки, щоб не налякав противника передчасно. Дивись добре і як вистежиш, тоді лови, хто б то не був. Чотири татари Юрші й двоє моїх пахолків будуть готові на кожний твій поклик!.. Добраніч!..

Боярин пішов спочивати у третю кімнатку в галерії, поряд житла Андрійка і Скобенка. Через якийсь час пішов спати і Андрійко, вирішивши, що зрадник все одно вжив усіх заходів обережності і не дасть себе зловити так легко.

Незабаром він міцно заснув.

Тим часом у кімнатах старостихи горіло на великому круглому столі кілька свічок; на взорчастій скатерті стояло у глиняному дзбаночку чорнило, а біля нього кілька заструганих тростинок-пер. Одно з них держав у руці паж і водив ним спроквола по невеликому аркуші пергамену. Довгі русяві кучері молодця спадали аж на аркуш, а на чолі виступили густі краплі поту. Паж писав під диктант пані Офки, яка сиділа напроти нього, одягнена в куций кожушок, опершись маленькими ніжками на стільчик. Біла рука старостихи гралася дерев'яною мисчиною, у якій був пісок для засипування письма. Ця рука тремтіла від зворушення чи подразнення, а уста викидали з себе цілі потоки слів.

— Напиши, Ясю, що це моя остання вістка. У мене є чоловік, який має величезні мастки і у всьому мене слухає. На один мій кивок викине з хати всіх, кого я не схочу в ній бачити. Він поганий собою, русин, і я не люблю його, але він любить мене і є дуже, ах! як дуже добрий! Краще мені жити з ним, ніж переносити на собі грубість такого

Юрші! Ох, коби я його мала в руках... Я б йому веліла очі виколоти!.. Тому напиши, що я при першій же нагоді виїду звідси. Батько надіявся, що князь Жигимонт Кейстutowич кине оком на мене, і через мене надіялися вельможі запанувати над Литвою. А тут раптом став князем Свидригайло, а Кейстutowич його сторонником. Кердеевича не вбили, хоч обіцяли, тож тепер хай дадуть йому спокій, але і мені досить уже чужих забаганок. Я хочу жити для себе! Розумієш мене?

— Розумію, ваша милість. Я написав уже, що Богдан Рогатинський збирає сили в Олеську, а Юрша в Луцьку та що у цих гніздах чаїться головна небезпека. Князь Свидригайло не бажає війни і не має для неї потрібних сил. Мужики і дрібне боярство — це найтяжча перешкода для кревсько-городельської умови. Тому наші війська повинні перш усього вдарити на ці замки. Русини готують також бунт на заході, але про це батько каштелян буде, певно, знати. Врешті додав я, що бажаєте свободи, як вам її не дадуть, то самі подбаєте про способи й дороги здобути її силою або підступом. Чи добре так?

— Дуже добре! Справний з тебе помічник, Ясю! А ось пісок. Засип письмо, скрути й загорни у шовкову хустину. Потім поклич Марину.

Ясьо мовчки слухав, тільки раз у раз поглядаючи на прегарне личко своєї пані ласо і підданчо. В очах світилися якісь хтиві вогники. Раптом почувся у сусідній кімнаті крик наляканої жінки. Прожогом метнулася старостиха із свічником у руках за Ясьом у кімнату Марини. А тут відкрився їй цікавий вид.

На низькій лежанці, вистеленій вовняними ліжниками, напівлежала, напівсиділа дуже гарна, кругленька та повненька собі чорнявка, літ, може, вісімнадцяти, а побіч неї — Скобенко. Личко дівчини аж горіло від рум'янців, а й лице пашіло від внутрішнього захвату, а може... може, й від чого іншого, бо в очах дівчини світилися іскри гніву, а рука була піднесена. Розхристаний одяг Марини свідчив про палке залицяння Скобенка, а він сам був майже непритомний. Побачивши Яся, дівчина розкричалася, а хлопець зірвався на ноги і стояв ні в сих ні в тих, немов зловлений на шкоді учителем школяр.

Побачивши пані Офку, Марина закрила обличчя руками і вибухнула плачем, а потім кинулася до її ніг.

— Ой, пані! — лебеділа вона. — Простіть мені, що прийняла цього злодюгу в хату, але я гадала зразу, що це парубок з доброї хати, який, може, пошанує мене і вам поклониться, а він зачав від другого кінця і...

— І що? — спитала старостиха різко, коли дівчина зупинилася.

— І ще нічого, але якби не ви і пан Ясьо, то не знаю...

— А ти не могла швидше крикнути?

— Та бо, прошу вашої милості, зразу він поводився чемно, а потім мені було соромно кричати...

— А сидіти на одній лежанці з чужим парубком не сором? Хто ти? — спитала, звертаючись до Скобенка.

— Я Скобенко, київський міщанин, тепер у боярина Юрші на послузі.

Пані Офка аж подалася назад від обурення. Поставила свічник на стільчику і заговорила до збентеженого парубка:

— То ти служиш Юрші, цьому гнобителеві жінок і дітей, і приходиш до тих, кого він держить у заперті, мов в'язнів?

Скобенко вперше підняв свої очі на пані Офку.

— Я не у старого воєводи, а в його молодого братанича...— відповів він.

— Це в того, про якого я розказував вашій милості нині надвечір,— втрутився Ясьо.

— Ну, коли так, то що іншого! — всміхнулася пані Офка.— Коли так, то будемо ще говорити.

Сказавши це, вона наказала Марині встати й позапинати розхристані сорочку й плахту, а сама сіла на дзиглику. Деякий час приглядалася до гарного хлопця, потім сказала кілька слів Ясьові. Паж вийшов, а через хвилину вернувся з шовковою хустиною, в якій був лист пані Офки.

Тоді старостиха звернулася до Марини і Скобенка.

— Жаль мені тебе, Марино,— сказала вона,— що так безпросвітно помирає твоя краса у цих мурах. Та ще й не досить того! Якись поганці чіпляються до тебе, а я не в силі оборонити тебе, бо й мені кожної ночі може трапитися така сама пригода, як тобі нині. А при тім і ми самі тільки слабкі жінки, які не завжди зможуть вгамувати серце, що рветься до любові.

Марина, яка була дещо заспокоїлася, стала знов схлипувати; пані Офка поважно кивала своєю чудесною голівкою, а Ясьо всміхався злобно. Він, бач, здогадувався, до чого воно йде.

Тільки Скобенко не знав хитрощів пані старостихи і вчепився за останні її слова, як за порятунк, щоб вийти з халепи. Він боявся, що пані Офка завтра поскаржиться воєводі, а тоді горе йому.

— Ваша милість кривдять мене! — промовив він.— Я не поганин, ні злодій, а що я не боярин, то ще не біда. У нас на Русі можна і міщанинові між бояр, якщо буде божя воля й княжа ласка. А в мене знайдуться високовроджені опікуни, і задля цієї опіки пішов я саме у службу Юршам, бо вони і Носи — це перші роди у нас... Що я женихаюся до панни Марини, то не на те, щоб її дурити, а щоб по закону з нею звінчатися. Вона мені до серця, і я повинчаюся з нею.

Настала мовчанка, тільки Марина аж заходилася від плачу.

— Тихо. Марино, не рипи, бо годі думки зібрати! — сказала старостиха, а опісля спитала Скобенка: — Чи це правда, що ти говориш?

— Бігме правда! — божився парубок.— Присягну на хрест святий, землю з'їм, що правда.

— В такому разі жаль мені вас обох! Бо щоб дістати надання, на це треба волі князя, а хто є ним нині? Заки вляжеться все як слід, мине рік, два, може, й десять, а ні серце, ні літа не ждуть! Скобенкові треба надання тепер, а щоб його дістати, він мусить прислужитися не Юршам або Носам, але тим, що стоять близько до одинокої законної влади у краю — короля!..

— О пані, скажіть, кому віддати себе в службу? — просив парубок.— Я готов хоч би завтра, хоч би негайно їхати чи йти, куди забажає той, на кого вкажете!

— Юрші, Рогатинські, Носи, Несвизькі, Звягельські, Воловичі та сотні інших — це вчорашні люди. Нині є Кердеевичі, Бучацькі. Вони тобі роздобудуть у короля надання, якщо послужишся їм...

— Я готов хоч би й нині! — заявив Скобенко рішуче.

Якусь хвилину дивилася пані Офка в очі Скобенкові, врешті підняла вгору вказівний палець і заговорила спроквола, тихо, але виразно:

— Ти вирішуєш, отже, покинути своїх панів і послужити королеві! Це розумно робиш, бо навіть у сні не снилося тобі, наскільки великою буде заплата короля й благородних польських панів русинові за вірну службу. Не тільки всі бажання твої сповняться, але навіть забаганки стануть законом для тих, що тобі будуть зобов'язані. Тому будь послухний і не зрадь довір'я, яке я виявляю тобі... Бо горе, тричі горе тобі, якщо захотів би ти нас зрадити. У нас сила... тисячні способи покарати й князя, не тільки міщанина... А наші в'язниці й муки — це не світлиці у руських замках, ані нагаї тивуна... вони страшні! Вір мені! Я бачила раз, як мучили зрадника...— тут пані Офка витягнула руки наперед себе, неначе відганяючи страшне марево,— я бачила, і тиждень їжа не йшла мені в горло. Пам'ятай це!

Скобенко зблід і з острахом вдивлявся в лице гарної жінки, по якому хвилями пробігав немовби блиск якоїсь диявольської жорстокості. По хвилині, наче вдарений Ті поглядом, Скобенко схилив голову і нахмурився.

— Не грозіть, пані! Я не клявся служити своїм панам і гріха на душу не беру, кидаючи їх. Я поклявся вам і буду служити і без погрози, хіба що ви зрадите мене... А тоді,— тут ясні очі Скобенка набрали якогось страшного виразу очей лютого тигра,— тоді не захистять зрадника ні дружина, ні замки, ні просьба, чи це буде раб, чи князь, чи навіть король. Горе вам, якщо обманете перевертня... Бо ти не думай, старостихо, буцімто я не знаю, що я стаю перевертнем... Горе вам тоді, кажу, бо моя помста впаде на зрадника, мов грім з ясного неба, мов отруйна змія вжалить його у сні...

Мить дивились одне на одного, наче два борці перед двобоєм, наче два баришівники при обманюванні третього, недосвідченого. Перша заговорила пані Офка.

— Досить цього! — сказала вона тоном наказу.— Я вірю у твої запевнення й випробую твою вірність. Ось тобі хустина. Я її ось зашию, а ти віддаси її каштелянові Зарембі у Перемишлі, а опісля відшукаєш на Поділлі князя Олександра Носа і перекажеш йому від мене, що я радо поїхала б у Вільно, бо там є на Антоколлі дворик у зеленому садку. Він уже знатиме, що це значить. Ти зрозумів мене?

— Авжеж!

— Там одержиш із моїх рук обіцяну плату: королівське і княже надання, ну і ось її.

І пані Офка вказала рукою на почервонілу дівчину.

У невеликій наріжній кімнатці замку, який здіймався серед озера, сиділо в надвечір'я короткої листопадової днини двоє мужів. Один із них, у довгій фалдистій одежі високого достойника римської церкви, із золотим ланцюгом на шії, стояв біля

вікна й поглядав на широко розлите озеро та на чорну раму пралісу, яка обіймала звідусіль розлогий краєвид. Сильно розвинені кості черепа та виразні риси блідого лица вказували, що ця людина віддана розумові й праці. Одначе не видно було на ній втоми, звичайної у вчених або аскетів, зате рухливі м'язи обличчя свідчили про вміння приховувати думки і почуття. І справді! Це був арцибіскуп Збігнев з Олесниці, канцлер польської корони, хитрощі якого виправляли всі недоліки у великодержавних затіях короля або сенату.

Другий, старець з рідким сивим волоссям, обгорнувся в кожух і втиснувся у куток біля'комина, на якому з тріском та палахкотінням горіли смоляні соснові колоди. Глибоко заховані зеленаво-сірі очі плавали у сльозах, які час від часу спливали вздовж носа по пергаменово-жовтих впалих щоках. Обвислі губи раз у раз висувалися вперед, а під ними зникав гладко виголений підборідок. Часом губи подавалися назад, а тоді здавалося, що у старця нема зовсім верхньої частини лица. Словом, на обличчі смерть уже поклала свою печать темними плямами на висках, восковою фарбою чола та глибокими зморшками попід очі та коло рота. А таки й у цій масці, крім старечого безсилля, малювалося ще почуття, почуття страху тієї тривоги, яка обіймає людину при вигляді смерті. Ця тривога викривлювала хвилинами риси обличчя старця, а тоді з горла вилітав стогін — важкий стогін помираючої людини. З кожним таким звуком оглядався муж біля вікна на старця, а на його устах з'являвся глумливий усміх.

Аж ось одна з соснових колод тріснула в огні, а сніп іскор обсипав долівку перед комином. З окликом тривоги піднявся старець із подушок, на яких сидів. З-під кожуха висунулася жовта кістлява рука і тричі начеркнула у повітрі знак хреста.

— Arave, ara ve, satanas! — шепотів він беззубим ротом, а вузькі губи тремтіли. Олесницький відвернувся.

— Що накажете, ваша королівська високість? Відмовте "Credo", і всі страхіття зникнуть за брамою пекла, звідки вийшли.

— Ах! — крикнув хрипло Ягайло.— Цей дух не боїться ваших молитов; це дух Кейстута, якого ви... топір вам у тім'я... порадили мені вбити...

Та в цю хвилину з'ясував собі король, що всі поганські духи без розбору мусять горіти у пеклі, хіба що стануть опирами і ходитимуть після смерті... Невже ж Кейстут став опором?... Але ні!.. Коли б так було, перший він, Ягайло, згинув би, висаний невмолимим ворогом... А все-таки...

*Зникни, зникни, дияволе! (Лат.)

Король заспокоївся трохи, та не зовсім, і тремтіння тривоги раз у раз пронизувало його обезсилене тіло.

— Відки ж вашій королівській високості прийшов на гадку Кейстут? — спитав, не приховуючи невдоволення, канцлер.— Правда, що його задушили в Троках, але, певно, не його першого й не останнього...

— Ах, ти не знаєш, що крізь отвір цього комина, біля якого сиджу, чути кожний стогін, кожне слово, сказане у кімнаті, в якій умирав стрийко. І саме тут, біля цього самого комина, сидів я, коли його душили... Я чув усі стогони, слова, просьби й погрози

і кілька разів бажав було гукнути посіпакам, щоб дали спокій. Але ось Кейстут почав харчіти та ікати... і я не сказав ні слова. А тепер...

Щоки короля обвисли, з рота пливла слина, а руки тряслися, мов у пропасниці.

— Тепер,— підхопив Збігнев, який бажав за всяку ціну вирвати короля з отупіння та зайняти чим-небудь іншим,— католицький король боїться духу поганина, убитого п'ятдесят років тому, і забуває, що екклезія — церков...

Воскові щоки короля раптом покрив рум'янець, впалі очі вилізли з орбіт і почервоніли, його кулаки стиснулися.

— Ах, екклезія! — закричав король.— Яка там екклезія? Ваші польські затії, наміри...

— Ваша величність є якраз польським королем завдяки тим затіям і завдяки католицькій церкві...

Гнів короля стихився вмиль.

— Гей, до чого довели вони мене,— скаржився,— до чого довели! Не раз нагадую собі давніх князів, від Гедиміна й Вітеня почавши. І за їх наказом пливла кров... Та вони проливали її якось інакше, не так, як я. Вони брали життя силою, а я так ніби краду його!.. На них не може бути кари поза гробом, а за мої вчинки... бог...

— Шафарем нагороди і кари поза гробом не є бог, тільки папа і свята римська церков. А вона розгрішила тебе від усіх рессат-ів. За твоє спасіння, Владиславе, відповідаю я, твій сповідник...

Настала мовчанка. Зацитьканий старець не заспокоївся. Він розумів, що слова арцибіскупа — це тільки слова, що ніхто не може відповідати за іншого, бо честь мужа... Ах, хто б думав про честь, змінивши двічі віру?.. За що ж віддав себе він, Ягайло, у вавілонську неволю? За скарби, за жіночу красу?.. Ні! Польща була жебраком у порівнянні з Литво-Руссю, навіть мимо татар, а до карооких, круглих, сильних та гарних русинок куди було облізлим, слабосильним, брехливим і розпусним, ах, як дуже розпусним шляхтянкам! Не це, не це непокоїло совість Ягайла. Інший чорт вивів його на високу гору і показав йому царство. Це честолюбство! Блиск, корона, скиптр, товпи закованих у металеву зброю витязів, що поклоняються маєстатові... західні міста з вежами, брамами, аркадами — це не литовський праліс, це не жмудське багно, не степ... За ці багна, ліси, степи продав себе Ягайло православному Яковові, за той блиск корони, за лелітки західної величі продав Якова католицькому Владиславов!...

І раптом свіжий, наче не в його тілі зроджений струмінь крові заграв у жилах старця. Швидким рухом скинув з плечей кожух та піднявся з подушок. Також на лиці канцлера з'явився вираз задоволення, бо здавалося йому, що то саме він звільнив короля від душевної боротьби та муки.

— Свидригайло не без причин замкнув нас у цій кімнаті,— говорив король, ходячи сюди і туди дрібними кроками самолюбної людини.— Він знає, що це за кімната від Жигимонта, а то й від Бірути. Він бажає сказати мені, що й мене може спіткати доля Кейстута. Але почекай, братику! Ти не знаєш ще Ягайла!

— Не грозить, ваша королівська високість! — сказав пошепки Збігнев.— Ану ж там у

кімнаті небіжчика чути також кожне слово звідси?

Ягайло понизив голос, але говорив далі:

— Я бажав здійснити угоду в Креві й Городлі*, та вся Литва й Русь стали окуном, хай їх бог поб'є, і я мусив уступити, так само як після Грюнвальда мусив Вітовтові віддати Поділля та визнати незалежність. Але тепер Грюнвальда не було, а після Віденської угоди** всі землі Вітовта мають вернутися до Польщі. Я визнав Свидригайла князем...

(• У 1413 р.

•• У 1400 р.)

— Бо мусив! — втрутився арцибіскуп.

— Але Поділля й Волинь, або хоч би тільки Поділля, належить нам!

— Без сумніву,— погодився Олесницький,— але як тільки подільська шляхта зайняла замки, Свидригайло замкнув нас у цій кімнаті, і ми мусимо його заспокоїти, щоб вибратися з нещастя.

Ягайло зупинився серед кімнати.

— Бачите, ваша превелебність, я добре радив, коли бажав зараз після вибору Свидригайла вертатися у Польщу. Тепер був би я дома, а Свидригайло...

— Швидше зібрав би військо, ніж ми, і війна вибухла би вже нині,— докінчив канцлер.

— Нібито її насправді нема?

— Насправді багато чого ми не хочемо бачити, ось хоч би постійну сварку з німецькими рицарями, суперечки з Волошею, незгоду з татарвою, а перед усім світом у нас вічний мир. Насправді і я, канцлер, який неправдою живе, а Ягайло-король, який холоднокровно шле на смерть найближчих свояків, та, проте, я держу ключі раю і відкриваю їх саме тому королеві.

Король почервонів мов грань.

— Не розумію тебе, канцлере! — сказав він різко.— Або я король, або ні; або наказую, або скидаю з голови корону, щоб не здирали її з мене щоднини інші. Будучи литовським князем, мав я владу, а тепер маю тільки клопоти. Давніше казав я: "Так має бути!" — і так було, а тепер вічне лукавство, брехня, викрути. Може бути, що ви впустите мене у небесне царство, але я увійду туди з почуттям власної негідності. О, добре казав небіжчик Вітовт, коли бажав королівської корони з рук римського цісаря: "Хто з вами, поляками, зв'яжеться, той пропав, погубив душу, втратив совість, а здобув тільки вічну неславу!"... Ви забуваєте, панове сенатори, що король — теж людина...

— *Salus ecclesiae suprema lex esto!* — відповів арцибіскуп поважно.— Усі ми терпимо для її добра, усі лукавимо, брешемо, вбиваємо і самі гинемо. Бо вона і тільки вона дає нам владу над світом. Влада!.. Чи ваша королівська величність не розуміють ваги цього слова?..

— Ба, слова, слова... коли-бо це пусті слова!

— А чи є десь яке слово, що не було б пустим звуком? Влада, Ягайле,— це пилوک на крилі метелика, це хмарка від подиху на холодній криці, це дим... Влада — це не сила,

зміцнення й ослаблення якої можна легко помітити. Один хибний крок, один рух руки, і зітреться барва з крил метелика, згине хмарка на блискучому вістрі ножа, розвіється дим. З усього багатства всього світу найціннішим і водночас найнетривкішим є влада. Тому не вагайся, Ягайле, кривити для неї душею, бо, доки ти її маєш, властивим паном Литви й Русі є свята римська церков, втілена у польській шляхті.

— Так, але все-таки це тільки, як кажеш, дим... це видимість, а не правда.

— Сказав поганин Пілат: "Що є правда?" Невже ж ти бажаєш бути дурнішим від проклятого поганина або мудрішим від спасителя світу?

Король перехрестився.

— О так, хрестися, Ягайле, щоб відігнати від себе грішні гадки, від яких не розгрішить тебе церков, якщо її не слухатимеш. Ось я розкажу тобі про подію, яка недавно трапилася в Римі. Секретар святого отця Пожджо Браччоліні, з яким я познайомився, був свого часу в Падуї, описав мені її. Один монах забажав жінки якогось там кравця чи шкірятника і звів її, але чоловік так цупко беріг свою власність, що бідний францісканець ніяк не міг добитися сповнення своїх бажань. Але ось жінка занедужала й забажала сповіді. Монах прийшов і... вислухав її, а другої днини прийшов знову. Та сповідь тривала задовго, і неспокійний чоловік увійшов у кімнату. Брацішок на скору руку розгрішив жінку й побіг, а його штани залишилися в руках скаженіючого заздрісника. Не винуватив він своєї жінки, бо гадав, що вона справді недужа, але був певний, що проклятуций жебрак бажав її знасилувати. Притьмом побіг чоловік у монастир і розповів про всю пригоду ігуменові. І що ж вчинив ігумен?

— Покарав монаха! — здогадувався зацікавлений король.

— Борони боже! А хто б опісля впустив у хату монаха після такої кари? Опат заспокоїв заздрісного чоловіка, кажучи, що це штани святого Франциска, які не раз уже виліковували вмираючого. Сказавши це, ігумен пішов з процесією по святі штани, забуті монахом на ліжку чужої жінки. По дорозі треба було часто зупинятись і давати святу одежу цілувати побожним християнам. І справді! Хвора видужала, чоловік заспокоївся, а монах став у його хаті щоденним гостем. Це було необхідно для збереження пошани до церкви і для збереження вірних, а коштувало тільки одну малу брехню. Може, не оплатилося?

Король засміявся злобно.

— Ну, коли про це йде, то вистачить згадати про моє одруження з Ядвігою. Ви знаєте, що вона була повінчана з Вільгельмом, але ви не знаєте, що вона й насправді, розумієш мене, насправді була його жінкою. Я не був першим, що її ввів у повинності заміжньої жінки.

— А чи ти певний того, що Вільгельм був першим? — спитав холодно канцлер.— Гадаєш, що жінка, яка тільки одного любила й любить, посвятить цю любов для чого-небудь у світі? Але досить того! Я довів вашій королівській високості, що все, що діється, діється на користь або шкоду церкві; всі блага цього і того світу пливають тільки через неї. Тому для її добра обіцяй Свидригайлові все, чого захоче, а коли ми будемо у Кракові, тоді шукай вітру в полі! Казимир тричі оббрехав папу і тричі зламав присягу,

але здобув Галич для польської корони і для католицької віри. І бачиш, його зовуть Великим...

У цю хвилину почувися перед кімнатою важкі кроки кількох мужів, і король та його канцлер замовкли.

VII

З брязком та тупотом увійшло в кімнату кілька мужів у зброях, східних караценах або кольчугах. Тільки двоє становило виняток. Перед вів середнього зросту муж з червоним лицем, великим носом та маленькими, подібними до Ягайлових, очима. Сиваве волосся не було зіbrane у сітку, як це було у звичаї, тільки розчіханими жмутками спадало на бобровий комір монгольсько-руської киреї. В руці держав важкий буздиган, головка якого складалася з гострих сталевих листків, посаджених у налитій оловом кулі. За ним ступав низенький товстий патер-францісканець з жебрацькою мисчиною та тиквою паломника біля боку, одягнений у довгу рясу, підперезану очкуром. Опухле червоне лице свідчило, що він, як і його попередник, не гордили даром Вакха, а постійно насмішливо скривлені уста вказували на веселу і водночас злобну вдачу самого монаха. За цими двома ступали князь Жигимонт Кейстутович у легкій дамаській кольчузі та кінчастому шоломі, князь Семен Гольшанський у лосевому каптані та карацені і молодий лицар у меделянській зброї з кованими візерунками на нагрудникові та струсячими перами на шоломі. Він мав довжелезний меч, золотистий лицарський пояс та золоті остроги. Два перші були великий князь Свидригайло та його сповідник патер Анзельмус, а молодий лицар — князь Танас Ніс, молодший брат Олександра. Вони прибули на переговори до Ягайла, якого Свидригайло, почувши про захоплення подільських замків поляками, звелів ув'язнити разом з його канцлером, арцибіскупом Збігневом з Олесниці.

Прибулі князі посідали біля столу, при якому засів король та його канцлер. Анзельмус став за кріслом великого князя, Танас — біля дверей, мов на сторожі. Він зовсім не брав участі у розмові, але пильно стежив за її ходом. Тим часом Ягайла ждав слів молодшого брата, наче лисиця у капкані, яка бачить надходячого ловця. Губи великого князя тремтіли. Видко, випите вино та вроджена нестриманість розпирали його груди й шукали виходу в крикові, погрозах або навіть побоях. Тільки Жигимонт та князь Семен обмінювалися поглядами, і глумливий усміх раз у раз з'являвся на їх устах.

Серед загальної мовчанки глянув великий князь на присутніх бистрим поглядом і рвучко витягнув руку з буздиганом у сторону канцлера.

— Чого "він сюди^ поганий макогін; приплентався? — гукнув іустим басом. — Він не з нашої рідні? Іди геть, попе, або стань, як ось мій, за кріслом пана!

Збігнев з Олесниці почервонів, але не встав.

— Ваша княжа милість...

— Який я тобі князь, собако! Я великий князь, бачиш? — закричав Свидригайло грізно і сунув канцлерові під ніс перстень короля разом із кремезним кулаком.

— Понюхай одно й друге, а потім геть звідси! — наказав він.

— Народ і державу заступаю...— спробував противитись архиєпископ.— На голові ношу інфулу, і то першу у королівстві.

Свидригайло зірвався, наче його хтось штрикнув у плечі ножом, і буздиганом так сильно вдарив у стіл, що сталеві листки аж по олов'яну галку вбилися у берестову дошку.

— Мовчи, попе, і геть звідси, бо розчереплю твою інфулатку, як старий горнець! Що ти мені верзеш про державу? Тут місце синам Ольгерда і Кейстута та їхнім своякам, а не якимсь свяченим або й несвяченим заволокам.

Блідий мов смерть звівся канцлер з крісла і став поза поруччям короля. Важко сопучи, сів також Свидригайло, а Анзельмус нахилився покірно і сказав півголосом:

— Добре робите, ваша милість, що не потураєте голеним лобам. Вони у гріхах живуть, наче свині у болоті, не знаючи християнської покори, як ось ми, жебручі монахи...

— Ба, недарма папа Інокентій назвав ваш правильник регулою для свиней! — відрізав монахові канцлер.

Свидригайло зареготався раптом, узявшись за боки, наче дитина, що вмить від плачу переходить до сміху.

— Обидва маєте рацію! Одні і другі однакові, і за те я вас не люблю, але вас мені треба, тому вас держу. Все-таки, чи ви єпископи, брацішки, слухати мусите, ось що! А ти, Збігневе, при князях не говори про народ і державу. Держава і народ — це ми!

— Хто знає! — кинув ніби між іншим Гольшанський.

— Це ми! — повторив великий князь з притиском.— І тому...— тут звернувся до Ягайла: — Прийшов я до тебе, брате, поладнати справу Поділля...

Ягайло дивився перед собою, але не зводив очей на брата, тільки спокійно заявив:

— Тридцять літ тому назад віддав я Литву Вітовтові в державу до смерті, а після Грюнвальдської битви відійшов із Поділля, то правда! Все-таки Литва і Русь не перестали бути землями, інкорпорованими у Польську державу...

— Ого! У наших грамотах нема мови про підданство Кракову! — зауважив князь Гольшанський.

— Але є у городненській грамоті великого князя! — втрутився канцлер.

— Вітовта,— сказав Жигимонт,— а Вітовт помер... А що наслідник не відповідає за грамоти попередника, цього ми, литовці, навчилися від вашої превелебності!

— А ми, русини, ще від Казимира Великого! —докинув князь Гольшанський.

— Бажали литовці й русини Свидригайла на князювання, і я дав їм його, ось мій перстень на його руці. Але землі належать до держави, і мені їх роздавати не слід...

— Держава — це ти, брате! — сказав Свидригайло.— Дай наказ на письмі, щоб ці прокляті Бучацькі відступилися від Кам'янця, і випущу тебе у почестях і цього голого макогона у цілості та здоров'ї. Якщо не схочеш, то не вийдеш із цієї кімнати, а він щоранку буде стукати ногами до твого вікна з ось цього вичілка...

— Брате! — крикнув наляканий король.— То я справді в неволі?

— Ні, тільки у тюрмі, як злодій...

— Я, твій брат?

Тут голос короля затремтів.

— Ні, не брат, а польський король. Покажи себе справді моїм братом і одним розчерком пера віддай мені вкрадену землю. Я сам подбаю про те, щоб мені її повернули. Подбають про те й прусські, і ливонські лицарі, й Волоша... А ти тільки підпиши.

— Ваша великокняжа милість не знають, що сенат у Кракові більше може, ніж король, і влада в його руках, а не в королівських! — зауважив арцибіскуп, який на згадку про прусських та ливонських лицарів і волохів усміхнувся з недовір'ям.

— Так, у нас шляхта править державою, а я тільки її батько! — виправдувався король.— Яке ж значення може мати моє зречення?

Свидригайло посинів.

— Ти знаєш, Ягайле, що я у Вітебську в 1398 році убив твого намісника, який мені вліз у печінки! — сказав тихим голосом.— Я обіцяв йому те, але він не повірив... Ну, і переконався. Ось я тепер обіцяю те саме тобі і додержу слова, бо я даного слова не ламаю ніколи, хоч би й чотири сенати сичіло мені над головою.

— Ти — може, але я... у Польщі... у шляхетській державі...

— Значить, не хочеш,— кинув різко великий князь і вирвав із столу буздиган, аж посипалися тріски.

Ягайло усміхнувся приязно, але стиснуті уста свідчили, що не до сміху було йому.

— Хотіти, то я хочу, але не можу! — відповів.

— Вчиніть, ваша королівська високість, як святий Акакій, якому закинули нечистоту,— прошептав Анзельмус.— Він підняв рясу, і всі побачили, що у нього нема спроможності согрішити. Напишіть грамоту, яку бажає великий князь, і пустимо вас з дарунками...

— Насильне визнання не має вальору! — заявив голосно арцибіскуп.

— Без сумніву! Але нам іде саме про це визнання,— сказав Жигимонт Кейстутович,— бо воно як для Свидригайла, так і для його наслідника буде основою до влади.

Швидкий як блискавка погляд Збігнева зустрів чорні зіниці Кейстутовича, але суворі риси князя навіть не здригнулись. Зате Гольшанський зиркнув багатозначно на канцлера.

— Чого нема, те ще може бути! — пробубнів він.

Збігнев почув ці слова, і в його очах змалювалася на хвилину безмежна погорда. Наче сказати бажали його очі: "Ах, ви дурисвіти, запроданці, мі один із вас не поживиться м'ясом, на яке наставився лев. Боріться, вбивайте одні одних, але панами таки залишимося ми. Бо нас просвітила церков на пагубу поган і всяких схизматиків!"

— Не закривай своєї злої волі шляхтою! — говорив тим часом Свидригайло.— Де є в народі сила покермувати долею краю? Сила є в нас, і ми правимо човном згідно з нашою волею. Напишеш, отже?

— Напишу! — відповів тихо Ягайло.

— То ти мені таки брат! — крикнув Свидригайло, а грізне лице його засяяло раптом радістю. Одна рука витягнулася до короля, а другою зняв з шиї дорогоцінний ланцюг і подав його арцибіскупові.

— Маєш, попе, не гнівайся! — крикнув. — А як гарно напишеш грамоту до панів Бучацьких, то дістанеш ще не такий!

Скупані в сльозах очі короля зустріли погляд канцлера. Він був повний безмежної злоби й невимовного завзяття. Збоку приглядався до всього з холодним усміхом Жигимонт, патер Анзельмус витягав руки до неба над головами короля й великого князя і бубонів:

— Bened co vos...* (Благословляю вас (лат.).)

Тим часом князь Гольшанський поклав руку на плече лицаря, що стояв біля дверей:

— Ти, Танасе, поїдеш з грамотою в Луцьк до Юрші. Розкажеш йому все, що бачив.

— О, бачив! — відповів молодець, а чоло його стягнулося у зморшки гніву чи болю. — Я бачив, але не світанок свободи руських земель, а сумерк, сумерк!

Тоді, коли у Вільно та Троках могутні володарі, князі й вельможі торгувалися за долю руських земель та намагалися обійти хитрощами й підступами неминучу криваву війну, сам народ вирішив питання швидко і влучно. На всьому пограниччі, а навіть у Перемишльщині червоніло небо ночами, а днем у білій сніговій пелені чорніли темні плями пожарищ. Чорні їдкі дими підіймалися в олов'яно-сіре небо, а на землі розшаліло найстрашніше з усіх страхіть: народна війна.

Надіючись на підтримку від Свидригайла, всі руські князі вибрали його великим князем, а деякі між ними, що бажали відбудови величі давньої Руської держави, підняли народ проти шляхти і перевертнів. І народ послухав їх, бо хто і не мав уже здебільшого ясного уявлення про свободу держави, та всетаки знав, що за його батьків не було ні панщини, ні поборів. Не знали мужики багато про князів Юрія, Володимира, Льва, Данила, але розуміли дуже добре, що значить: бий шляхту!

Польський уряд подбав про те, щоб у Холмщині, Перемишльщині, Ярославщині та інших західних руських землях витиснути православне боярство. Протягом століття вживав він усіх заходів, почавши від меча, ножа або отрути і кінчаючи мішаними подружжями, щоб спольщити панську верству цих земель, і це вдалося йому цілком. Тільки тут і там залишилися збіднілі остатки руського боярства на убогих волостях з давнім правом, і то лише без значення і сили.

Народ, який виступив проти панів, накинувся не на них; вони, бач, були завбогі й заблизько жили з народом. Коли зірвалася хуртовина, православне боярство залишилось збоку й не брало участі ні у бунті, ні у його придушенні. Воно боялося перемоги хлопів, бо гадало, що після шляхти і перевертнів прийде черга й на них. Боялися й перемоги панів, бо тоді уся вага шляхетської помсти мусила обрушитися в першу чергу на боярство.

А хуртовина шаліла неабияк. Хоч і попереджені заздалегідь листами з Луцька, усі шляхтичі не встигли вибратися з пограничних земель. За панями тягнулася звичайно і двірська служба, тивуни, карбові слуги, озброєні пахолки, здебільшого з ріднею і

своєями. По містечках та містах тинялося чимало всіляких заволок, про яких ніхто не знав, з чого саме вони живуть або чим займаються. З них-то набиралися ватаги опришків, яких бувало повно всюди, де тільки з'являлось військо шляхти. За сто літ виступила вдача шляхти у всій наготі, без прикриття та облуди, не дивно, отже, що хлопські розрухи дійшли зразу ж до крайнього розливу крові, гуртових убивств, пожеж. Жорстокість, безпощадність, брак пошанування усього шляхетського проявилися відразу і відбилися на світогляді навіть тих борців, яким не світила ідея незалежності руського народу. Шляхта, яка не встигла "сальвувати" голів на захід, збиралася по замках або городах, де численні німецькі, чеські, польські поселенці, закликані ще князем Вітовтом та королем Ягайлом давали запоруку безпеки польським втікачам. Але повстанці здобували замки, а тоді жодна душа не виходила живою з рук озлобленого народу.

Одночасно відбувалися по полях і лісах лови на опришків та злодіїв, які за шляхетської влади гуляли безкарно поміж безправним православним боярством та мужиками. Тепер прийшла черга й на них, і у лісній глуші або на самотніх грушах серед полів та левад з'являлися незвичайні зимові фрукти — голі трупи скатованих мужиками посіпак та грабіжників.

Аж ось із висоти Перемишльського замку побачили мешканці у перших днях грудня чорні дими з південного боку. Сталося це тоді, коли з Луцька розійшлися по Русі посланці Юрші. Вони вказали незадоволеним ціль: відірвати від Польщі споконвічні землі православного народу, відбудувати давні князівства з давніми свободами і правами та прогнати за тридев'ять земель нахабного бундючного наїзника. І тоді усі, навіть більш спокійні й розважні люди, які не брали досі участі у бунті, вхопилися за зброю, і раптом у товпах бунтівників з'явився послух проводирям. Коли б тоді боярство було стало на чолі товпи, а князь закликав увесь народ до бою, нічого не оперлося б розбурханій хвилі народного повстання. Та князь мовчав, а боярство держалося осторонь.

Була на південь від Перемишля могила татарського еміра, який загинув при облозі міста двісті років тому. На ній здіймався високий мурований стовп, який видно було на кілька миль довкола. До цього-то мурованого стовпа вислав каштелян Заремба, який саме перебував у Перемишлі, розвідників, а ті принесли вістку, що це горить кормицький двір.

Всі оторопіли, бо ніхто з-поміж шляхтичів і не думав, щоб хлопські розрухи могли дійти аж так далеко на захід. Не бачили чи не знали, що чим далі на захід, тим глибший гріб викопали між собою і руським мужиком таки вони самі. І зразу ж почали збиратися на угорському тракті комонники каштеляна Заремби до походу на паліїв. Хто ж це був, що осмілювався підняти повстання під самим боком Польщі?

Сірий зимовий ранок вказував очам страшну картину знищення. Згарища, дим, трупи, кров — ось головні ті частини. Поламані частоколи, порозкопувані вали та засипаний рів свідчили про силу й розгін наступу. Кількадесят мужицьких трупів хололо у червоних калюжах на білій порослі, зате за укріпленнями у панському саді

лежали до невпізнання пошматовані й потрощені трупи оборонців. На них не було ні лиця, ні людської подоби. Хвиля народного гніву перекотилася по них, мов гірський обвал. Видко, ратники і шляхтичі не сподівалися такого нечуваного розмаху наступаючих, а в останній хвилині не було вже часу, ні спроможності рятуватися втечею. Другу лінію укріплень становили господарські будинки та помешкання залоги, де містилися також і родини втікачів з околиць. З усіх цих будинків залишився тільки довгий вал попелу та згарищ, з-посеред яких, немов надгробні хрести, стирчали обсмалені комини або недогорілі стовпи. В попелі виднілись купи чорних, обгорілих трупів мужиків, жінок та дітей, які не встигли вчасно втекти до замку, а боялися звірити долю товпі нападаючих. Нещасні не знали, що ця кровожадна товпа не звертала уваги на жінок та дітей і не думала навіть вбивати нешкідливих ворогів. Бо в руського народу було чимало ненависті, накипілої за столітні кривди, але злоби не було. Ось і тепер поміж згарищами блукали бліді жінки з запухлими від плачу очима й розшукували у попелі спалені тіла чоловіків, синів, рідних. Ніхто не чіпав їх, і вони находили чимало тіл, але не находили нікого знайомого, бо в обгорілих, вонючих чорних брилах годі було взагалі розпізнати людську подобу, не то окремі риси.

В одному кутку великого прямокутника, де стояв корманицький замок, лежали останки властивого дворища та обкопчена й вигоріла всередині головна вежа замку. Тут, біля криниці, яка була серед подвір'я, лежало кількасот тіл вбитих мужів у погнутих, поламаних та полопаних лицарських доспіхах. Були це навколишні шляхтичі з своїми слугами, управителями маєтків тощо. Ні один із них не уник загибелі. Ніякі просьби, благання ні опір не в силі були спинити мужиків. Коси, топори на довгих топорищах та сулиці завдавали страшенних, смертельних ран, яких не вилічив би навіть королівський медик у Кракові та не витримало б і тіло велетня. Отут на подвір'ї обскочили останки шляхти, яка аж досі ховалася за спинами челяді, і, наче добрі дроворуби, не спочили, доки останній з-поміж зненавиджених не устелив землі пошматованими клаптями свого тіла.

На обмурованій криниці сидів боярин Микола та похмуро дивився на лежачі тіла. Поруч стояв Коструба, а збоку Грицько, держачи за поводи невеликого, але, видно, сильного коня з довгою гривовою та хвостом.

— Що ж відповіли тобі бояри в Папортні та Сушиці? — спитав боярин.

— У Папортні сказав боярин, що без наказу великого князя не піде, бо боїться кари короля. У нього, бач, жінка й діти.

— А сушицький?

— Боярин із Сушиці погрозив мені буком і псами. "Не хлопам братися за воєнне діло!" — сказав, а йому з нами не слід брататися.

Боярин Микола задумався.

— То значить, що ми тільки самі! — сказав тихо.

— Так, самі, боярине, але нас усіх набереться до двох тисяч! — відповів Коструба спокійно.

— Дві тисячі, дві тисячі, — повторив боярин. — Ба, дві тисячі озброєних воїнів — це

велика сила, але п'ятдесят ось таких ратників,— тут показав рукою на порубану шляхту,— і дві тисячі мужиків розлетяться, наче горобці перед шулікою...

— Не розлетяться! Ми не опришки, не пахолки...

— Ах! — зітхнув боярин.— Знаю я, хто ви та які ви. Знаю, що у ваших серцях лежить щире золото любові до рідної землі, віри, звичаїв, мови. Та що ж? Ви тільки піхотинці з косами, топорами, сулицями, кіллям. Хто з вас опреться ударові лицарства?

— Як хто? — пожвавішав Коструба.— Адже цієї шляхти й челяді було вдсятеро більше...

— Та, та, та! І що ж із того? Не знаєш ти, Кострубо, воєнного діла. Тут не раз хоробрість ні до чого. Отут ми вдерлися до замку й порубали лицарів у тісноті. Але будь вони у чистому полі на лицарських жеребцях, то вони на копитах рознесли б були наш загін. їх списи вдвоє довші від сулиць, мечі тяжчі від кіс, а щити і кольчуги — це відповідь на наші стріли. Куди нам до них добратися й як боронитися? У горах, ярах, лісах — то ще півбіді, але у полі... Я вчив вас ставати у круг та наїжувати списи, як це роблять швейцарські наемники. Навчив вас рубати топорами на довгих топорищах, але цього ще мало. Нам треба проти лицарського війська короля п'ять разів стільки мужви, як маємо. Бач, не досить чинити опір, треба й нападати самому, а хто нападе на лицарство, коли всі стоятимемо в крузі? Будь у нас кінні бояри, ми послали б їх проти ворога, а самі обійшли його й налягли на нього громадою. Тоді досить було б і наших двох тисяч, але так...

Коструба задумався і мовчав.

— Коли так, то треба наскликати більше народу! — сказав згодом.

Боярин потряс на це головою.

— А хто ним керувати буде? Наші люди слухають нас, але чи послухають чужинці? Послух — це перша річ у війську та війні! Краще хай буде дурний керманич, ніж не буде ніякого. А потім, звідки візьмеш, Кострубо, ще з вісім тисяч чоловік? А якщо назбираєш їх, то чим прогудуєш їх?

— Ба, кожний візьме харчі з собою...

— На тиждень або два, але що далі? Вони порозбігаються по селах і поки зберуться, ворог розіб'є нас або знищить їх, поки ми встигнемо з допомогою. Дарма, Кострубо! У нас село від села на кілька миль, і ми не зможемо на тривогу зібратися разом, коли виникне потреба... Поки прийдуть люди із Старої Солі, Сушиці, Коросна, Губич, Мостища, мине два-три дні, поки наспіють із Бірчі, Нижанковичів, мине днина або й дві, а тут із Перемишля може надійти рать за дві години. Чи ти зрозумів мене, Кострубо?

— Так, але ти сам, боярине, розказував за тих якихось швейцарців. Як же ж то вони скликалися на рать?

— Вони у горах скликаються трембітами, голос яких пливе на крилах вітру з верха на верх...

— Ну, ми могли б скликатися вогневими знаками...

— Правда, але все-таки не зберемося на час, бо простори завеликі. У Швейцарії

могло кількасот мужиків спинити на півднини хоч би й ціле військо, поки не прийде поміч. Але де будемо боронитися ми?

— Настягаємо возів, обсиплемо землею...— не здавався Коструба, в якого аж очі горіли від охоти та бажання до боротьби з клятим ворогом його народу — польською шляхтою.

З подивом глянув на нього боярин, і лице його прояснилося.

— Справді,— крикнув він,— у тебе, хлопче, зовсім не хлопський духі Лицарем тобі бути, боярином! Мені, старому, годі найти вихід із скрути, а у тебе всетаки знаходиться. Правда, адже чехи-гусити таке робили... Але й їх було більше! — додав через хвилину.— І у них були лицарі. Мужик бачив, що і шляхтич за те саме бореться, що й він, і радо йшов на смерть. А у нас скажуть люди: "То ми маємо гинути за те, щоб замість польських панів дістати своїх, замість польського нагая руський? Невже ж він плетений із котячих хвостів?" Так скажуть усі тямущі люди і розійдуться!.. Твої способи добрі, Кострубо, але у першій мірі треба нам грамоти великого князя...

— Простіть, боярине! — втрутився Грицько.— Але мені прийшло до голови дві гадки. Перша та, що вам нічого сидіти у Корманичах, якщо тут небезпечно. У лісах біля Конюші, за Нижанковичами, або хоч би й тут, у багнах, на захід сонця схованок є досить.

Гадка була добра, але Коструба похитав головою на знак заперечення.

— Ми закликали людей проганяти шляхту з нашої землі, а не ховатися від неї, залишаючи жінок і дітей їй на поталу.

— Це правда! — сказав боярин.— Гадка добра, та не для нас. Що ж далше?

— Далше? Чому нам не роздобути потрібної грамоти? Боярин напише письмо до великого князя, а за цей час не згинете. У поляків нема ще великих сил наготові, а меншу силу можна підстерегти за мурованим стовпом, у кущах під осоками.

— Так, це добра гадка! — погодився боярин.— їдь, Грицьку, а я напишу тобі письмо сам. Не знати тільки, де тут сидить дяк. У нього, певно, є чорнило та тростинки.

— Є, боярине,— відповів Грицько.— Наш Пахомій — одинокий письменний чоловік на весь округ. Колись було їх більше, та повтікали на схід. Тепер, бач, скрізь латина...

Боярин встав і пішов до дяка, який жив недалеко від двору, Грицько за ним, а Коструба залишився, щоб керувати розпочатими роботами.

Парубки поділилися на три групи. Один зносив небіжчиків до спільної могили, а над православними служив під парастас за двором, де були викопані ями. Другий варив їду, зносив і ділив здобич, яка не згоріла, третій направляв окопи, поглиблював рови, набивав свіжі палі у частоколі та вставляв нові помости у вигорілу всередині вежу. У зборищі панував поважний настрій людей, свідомих мети, які знають, що перемога — це тільки початок великого діла оновлення народу. Не чути було ні п'яних криків, ні вибухів дикої радості; здавалося швидше, що це молодь зібралася на толоку і працює щосили, бо щось із заходу наступає хмара...

У своєму листі прохав боярин великого князя про підтримку для селянського руху, який мав на меті прогнати шляхту із руських земель та відбудувати велике князівство.

Заразом посилав вірнопідданчий поклін князеві, ім'я якого було в даний час прапором боротьби всього народу. А прохав він не війська, не грошей, тільки грамоту про визнання його ватаги княжим відділом, щоб боярство та міщанство західних земель сповнило свої повинності щодо свого володаря Свидригайла, ідучи з ватагою боярина. Бояринові здавалося, що великий князь радітиме з вияву прихильності й любові селян і на них опре свою владу, а тоді не переможуть його і "врата адова". Усміхаючись, уявляв собі піднесення й захоплення народу при вигляді тріумфального походу володаря, який ніс йому визволення від столітньої проклятої неволі, і нагадував собі широке усміхнене лице великого князя та блискучу зброю дружини.

Від цих думок та картин відірвав його Грицько, який з поклоном з'явився на порозі хати дяка.

— Ваша милість...— почав він.

— Ось тут лист! Сідай на коня й махай щосили у Троки. Якщо князь стане допитуватися про нашу боротьбу, розкажи, що бачив, поскаржся, що боярство вважає нас тільки бунтівниками і не хоче дати допомоги.

Грицько узяв лист.

— Ваша милість,— сказав, ховаючи ЗБИТОК пергамену за пазуху,— мені здається, що я ось за плотом хати бачив...

— Кого?

— Скобенка!

Боярин засміявся.

— Скобенка? Тю на тебе! Звідки ж йому було тут узятися? Адже він залишився з Андрійком в Луцьку.

— Та воно так! — відповів Грицько, чухаючи потилицю.— Але бачите, боярине, я йому завжди чомусь не вірив...

— Вірити йому можеш, і не довіряти йому теж тобі ніхто не заборонить. Та щоб він сюди добився...

Голосний крик за дверима перервав розмову. У кімнату вбіг почервонілий і захеканий парубок.

— Ти чого? — спитав боярин.

— Боярине! З угорської брами Перемишля вийшла рать і прямує сюди!

— Багато їх?

— Буде до п'ятсот коней!

В боярина хижо заблищали очі, мов у вовка.

— Склич хлопців, але не труби, бо міг би почути ворог! А ти, Грицьку, їдь з богом!

— Оставайте з богом, боярине! — сказав Грицько зворушено.— Дай боже, щоб ще побачив вас у здоров'ї та гаразді!

— Дай боже!

VIII

Годину пізніше за горами, що відділяли Корманичі від Нижанковичів, зник Грицько, а білою протертою дорогою, яка вела до Перемишля, ступала двотисячна

товпа мужиків. На чолі їхав боярин Микола у повному озброєнні з піднятим заборолом, а поруч нього ступав великими кроками Коструба, озброєний товстенною дубовою, набитою кремінцями та залізними обручками палюгою. Мужики не мали кольчуг, панцирів, були одягнені в кожухи й смушеві шапки; дехто підбив їх сталевими обручами для безпеки від удару меча, а поверх товстих кожухів мало не кожний мав лук та сагайдак із стрілами. У лісистій околиці майже всі парубки займалися у вільний час полюванням, тому були вже зроду лучниками. Крім того, у кожного була ще й інша зброя — вістря, посаджені на дрючках. Половина загону мала широкі топори на довгих топорищах або короткі рогатини для кидання на ворога. Було ще й чимало іншої зброї. Дехто мав, не знати звідки, молот для розбивання панцирів ворога, дехто навіть довгий або короткий меч, а двадцять осочників із Бірчі мало ручні самостріли, стріли яких легко пробивали навіть сталеві нагрудники. Осочники становили окремий відділ, який ішов попереду.

Зараз за селом дорога входила у високий сосновий ліс, місцями перемішаний з модриною та листяними деревами. Ліс цей покривав собою увесь край від Негрибки під Перемишлем аж по угорську границю, і тільки схили Замкової гори та негрибецькі багна були безлісі. Не було лісу і на горбі, де стояв мурований стовп, зате всі інші частини широкого краєвиду шуміли одним безмежним пралісом. У цей ліс увійшли парубки і скорою ходою прямували до мурованого стовпа. Тут чекали їх вислані ще заздалегідь розвідники, які звістили бояринові, що відділ перемишльських ратників під'їждить уже під сусідній горб. Між цим горбом і місцем, де стояв боярин, лежала крута, багниста балка, осінена густими кущами, товстеними осоками, вербами, вільхами, осиками та заросла пожовклим уже очеретом. Боярин видав свої накази, і негайно, без слова заперечення послухали його підвладні. Дорога, яка вела у Перемишль, проходила поперек через балку, і якраз на її вході боярин поставив вісімсот колійників. Вони повбивали тут ратища у мерзлу землю та похилили вістря проти над'їжджаючого ворога. У них не було іншого завдання, як тільки держати рівно списи та не дозволити ворогові розірвати застави. В той час, коли перші ряди держали списи, дальші мали разити ворога з луків або убивати довгими бардишами-топорами. За першою ватагою стояла друга, бо всі вісімсот людей не могли вміститися у вузькому проході. В сухому очереті та в кущах, по боках дороги ховалося ще понад п'ятсот парубків на просторі яких двісті сажнів. Інших шість-сім сотень сховалися в лісі за балкою. Були це здебільшого парубки з косами та рогатинами.

Розставивши своє мале військо, боярин сміливо виїхав назустріч ворогові з двадцятьма осочниками. Вони перейшли через балку і почали спинатися на протилежний схил. Було досить холодно, але не так, щоб дерев'яніли пальці на тятивах луків. Було похмурно і пасмурно, не чути було і розмов поміж воїнами, а в лісі, де ховалося понад тисячу озброєних мужів, не чулося ні звуку, ні шороху. Мовчало все, мов у передчутті вічного мовчання смерті.

Аж ось китиця із струсячих пер на шоломі боярина з'явилась понад хребтом горбка, а вслід за цим боярин підняв на лівому рамені повішений щит. Одночасно щось

свиснуло йому понад вухом, а звук пострілу понісся над полем. Однак ніхто з мужів не здивувався. Справді ручні кулевріни тільки зрідка з'являлися у Польщі та на Русі, але при облозі нижанківського двора вони вже чули їх. Зразу бентежилися, говорили, що це чари "панежників", хрестилися, падали на коліна й молилися. Швидко, однак, пересвідчилися, що простий лук є набагато небезпечніший від цього нового винаходу. Так і тепер мужики тільки тому зосередили всю свою увагу, бо знали, що після пострілу почнеться бій.

І справді, як тільки польські ратники побачили вершника, а за ним, як гадали, гурток челяді, зараз кілька лицарів похилили списи і пустилися чвалом уперед. Не бачачи на щиті боярина польських гербових відзнак, здогадалися, що це ворог. Але на половині дороги задержали коней, бо боярин підняв руку над головою на знак, що бажає говорити.

— Хто ви і чого бажаєте? — спитав він.

— Ми лицарі його величності короля всієї Корони, Литви і Русі! — відповів один із вершників.— Якщо ти за нами, то вітай, а якщо ні, то піддайся!

— Іменем його достоїнності, великого князя Свидригайла, взиваю вас і наказую вам усім разом і кожному зокрема покинути негайно його землі. Якщо не послухаєте, звелю стріляти!

Регіт був відповіддю на слова боярина, вершники підігнали коней і легким чвалом над'їздили на нього, бо годі було їхнім важким жеребцям швидше бігти під вагою закутих вершників.

Однак боярин Микола не думав ламати списи у лицарському двобою, хоч і як було б йому це приємно. Його військо складалося з невірних мужиків, які вміли тільки слухати наказів, а не з лицарів, які увесь вік провели у сідлі. Тому мусив бути у гурті хтось, хто б стежив за ходом бою й у відповідній хвилині дав знак до наступу чи відступу.

— Стріляй! — наказав лучникам, а сам подався назад між обидві половини першої ватаги.

Задзвеніли короткі та тугі стріли метавок об панцирі та шоломи над'їжджаючих лицарів. Двох влучених похитнулися і гепнули на землю. Над'їхали кінні слуги підіймати своїх панів, але в їх руках були вже тільки трупи. Спинилися вершники, і деякі легко озброєні комонники виїхали наперед. Заки, однак, успіли випустити перші стріли, вже кілька із них упало з коней у сніг, а кілька коней, поцілених стрілами, понеслося назад, скидаючи вершників та стаючи на диби. За цей час панцирні лицарі вишикувалися у бойовий ряд, і раптом заграли роги до наступу.

Вмить зникли легкі вершники за спинами лицарства, а залізна лава людей та коней почала посуватися доріжкою не швидко, але рівномірно, наче поволі падаючий по гірському схилу обвал. Стріли лучників, які спинили спершу на хвилину поодиноких, не могли спинити цілої лави. Хоч тут і там чувся оклик болю вціленого лицаря або іржання коня, та лава посувалася далі.

Аж ось виїхали лицарі на горбок. Звідсіль побачили вони на протилежному боці

балки сіру товпу мужиків, і роги заграли вдруге. Гарний та грізний був вигляд наступаючого лицарства. Довжелезні списи, різнобарвні хоруговки, павині або струсині пера на шоломах, яскраві фарби нагортки, які кожний лицар носив поверх панцира, розмальовані щити та сріблиста або темно-блискуча зброя склалися у картину, в якій грайливі відтінки барв та відблиски сталі мінилися, наче зміїна луска. Як приглядно виглядали у порівнянні з лавою лицарства мужики у кожухах та баранячих шапках!

Здригнулася у не одного каланника душа при вигляді "панів", але ось залунав з-поміж них дзвінкий голос наказу.

— Держати списи рівно, неподвижно! Задні кінці вбити в землю глибоко, сильно. А ви з топорами будьте наготові! Лучники, починайте!

Засвистіли стріли з метавок та луків, упало кільканадцять коней, але це не зупинило наступу. За хвилину побачив перед собою перший ряд мужиків величезні голови коней та вістря списів. Не один зажмурих очі, але не випускав списа з рук. Здавалося, що скажений рев нападаючих розірве цю слабку заставу з дрючків, а залізні вершники роздавлять нічим не захищені тіла. Але не так сталося. Нападаючі відскочили від наїжених списів, а коли побачили, що поза заставою не досягнуть противника списками, добули мечі і почали вирубувати ними вилам. Та в цю хвилину на кінські та людські голови, на рамена, барки, шиї посипалися градом удари топорів. Сама вага гострого металу трощила залізо і черепи, крицю і м'язи, шкіру та кістки. Мов горшки, лопали шоломи, мов кора, лупалися щити, а топори падали із страшенним розмахом раз у раз. Вмить виріс перед мужиками вал судорожно покорчених тіл, і нападаючі подалися назад.

— Стріляй! — гукнув боярин.

І знову засвистіли стріли...

Лави вершників відхлинула та скотилася вниз на дно балки. Тут на снігу лежали всі ранені, яких встигли витягти з-під кінських копит слуги. Стогін, зойки, прокльони наповняли повітря, а збоку на коні сидів пан Заремба. Але ні один з лицарів не думав про відступ. Сталася, бач, невидана й нечувана річ. Беззбройне, голоруке, богом та людьми забуте хлопство осмілилося чинити опір володарям світу і держави — лицарям, а що гірше — перемогти їх! Глуха злоба опанувала уми і засліпила їх очі на небезпеку. Нікому й не прийшло на гадку підозрівати, що "хами" опираються не тільки на багно та кущі, але й на другу лі-

цію колійників та топірників. Сяк-так попереув'язували ранених, і пан Заремба звелів кінним пахолкам об'їхати лаву хлопів ззаду, а сам став удруге на чолі важко озброєних лицарів.

— Панове браття! — говорив він. — Подбайте, щоб ні один хам не втік з ваших рук. Подумайте, що вся Перемишльщина повстане, як не покараємо тих, хто спалив й вирізав Нижанковичі й Керманичі!

Злоба і завзяття, які уступили були місця тривозі, вернулися у серця шляхти. Багато з них мало посілості у перемишльській землі, і від придушення бунту залежала вся їх майбутність. Інші, здебільшого скартабеляти, покладали всі надії на надання

наділів у східних землях. Тому ні один голос протесту не піднявся на слова каштеляна. Все-таки без початкового піднесення рушило лицарство з місця, а й пахолки у глибокому мовчанні стежили за ходом боротьби, ждучи, аж лицарські списи ударяться знову з хлопським "їжаком".

Коли це сталося, рушили й вони з місця та в'їхали у придорожні хащі й очерет.

Та в цю мить боки доріжки ніби ожили. Нелюдські крики залунали звідусіль, град стріл, каміння та ратищ посипався на майже чотири сотні кінних пахолків, а одночасно з-за кожного дерева, куща, каменя висипали озброєні довгими косами піхотинці, які з нечуваною відвагою та завзяттям ударили на вершників. Перші підняли тривогу коні, а вершники не могли у тісноті оволодіти ошалілими з переляку тваринами, ані успішно оборонятися. Гострі коси пороли черева нещасних тварин, змітали голови з плечей пахолців, утинали руки і ноги. Стогін, зойки, крик, просьби про милування, прокльони змішалися із свистом кіс та ревом нападаючих. Страх опанував пахолків та коней, і по півгодинному даремному опорі зрозуміли нападаючі, що у гущавині або по замерзлій поверхні болота нема їм спроможності продертися в тил головної ватаги боярина.

Та частина, якої не встигли попороти косами мужики, завернула на дорогу, але тут застали уже лицарів, які, поколовшись знову об списи "їжака", відступили вдруге.

Але й "їжак" не стояв уже там, де раніше, тільки звільна, спокійним кроком ішов уперед, вбиваючи всіх, хто потрапив під руку, довжелезними топорами або стрілами з метавок.

І тоді вперше і востаннє оглянувся пан каштелян позад себе...

Але що це... На дорозі, якою приїхали були лицарі з Перемишля, з'явилася така сама юрба проклятух "хамів", як і та, що перегородила лицарству дорогу вперед... І ця товпа ступала спокійним кроком вперед, мов вишколені у військових вправах кнехти німецького ордену. Вони йшли поволі, спокійно, без слова, бех поклику, а з гущавини раз у раз сипалися стріли. Шляхтичі скам'яніли від несподіванки, а каштелян опустил руку з мечем униз.

"Смерть іде!" — подумав він, бо бачив, що загибель усієї раті є неминучою.

Тим часом товпа кінних пахолків-ратників перемішалася з лицарями та почала сіяти паніку. Деякі зіскакували з коней та кидалися навтіч у ліс, але їх вбивали стрілами лучники або селяни з косами та рогатинами. Ті, що покинули товаришів, згинули-таки на очах усіх, і ніхто не відважився шукати порятунку в утечі. Тоді обидві товпи мужиків наблизилися так, що всю відстань між ними зайняли безпорадні й перелякані шляхтичі. Залопотіли важкі топори з обох сторін, наче по густому бору сокири дроворубів, а одночасно стиха зазвучала між мужиками і кріпшала звільна аж до громової сили пісня ликів ангельських, які побивають огняним мечем вої пекельних властей.

— Святий боже! — Каштелян Заремба гукнув на своїх, що гинули у безнадійному бою під ударами розшалілої помсти народу: — Панове лицарство! Вертаймося у Перемишль, за мною!

І погнав коня вперед, а за ним без ладу і складу ошалілі з переляку ратники,

всуміш пани і слуги. Здавалося спершу, що вага лицарів та коней прорве задній відділ боярина, бо у ньому не було стільки колійників, як у першому. Але лицарі не мали місця пустити коні чвалом, а коні челяді були дрантиві і не могли йти заодно з великими лицарськими жеребцями. Нелегко було і взагалі надати напрямок усьому склуженому безладдю людей та коней, та ще й під дощем стріл, від яких раз у раз хтось падав. Одночасно всі ті мужі, що творили спершу другу лаву перед лицарями, обійшли шляхтичів зліва та й ударили і собі на них.

Все-таки рушили вершники з місця, а поперед усіх їхав каштелян з довгим мечем у правій руці та порубаним щитом у лівій. Та ось перед ним, мов з-під землі, виріс Коструба.

— Злазь-но, пане каштеляне, а боярин Микола з Рудників дарує тобі життя! — гукнув він, підносячи вгору свою страшенну, кров'ю та мозком замазану булаву.

— Ах ти хамське насіння! — прохрипів каштелян, який уже зовсім не пам'ятав себе від люті,— ти мені ласку обіцяєш...

Замахнувся мечем і з свистом протяв гострий булат повітря. Та тільки повітря. Блискавкою майнув меч над головою Коструби, але неповоротний на вигляд парубок відхилився вбік, а в наступну хвилину впала палюга на голову коня. Заквичав кінь, мов свиня, й зарив носом у землю, а тим часом рушила товпа мужиків з місця і накрила Кострубу разом з каштеляном. Руки Коструби оплели противника, мов пришрубник, і грудям пана Заремби не вистачило повітря. Він чув ще якусь хвилину нелюдські крики, зойки, стогін, іржання коней, брязк мечів, топорів, тупіт копит, а потім усе перемішалось між собою у якесь неозначене гудіння, ніби в шум води, ніби гуркіт млинових коліс. Згодом замовкло і це, а пану Зарембі здалося, що летить у якусь безодню...

Коли прокинувся, довкола панував спокій. Бігали сюди й туди люди, але бойового гомону не чути було вже. Пан каштелян почав поволі рухати руками й ногами, але болю не відчував у них ніякого. Тільки віддих чомусь-то з трудом протискався крізь здавлене горло. Видко, таки добре придушив його Коструба. Боліла й голова, але пам'ять вернулася швидко, і очі розплющилися.

Заремба сів і оглянувся.

Уже стемніло, і тільки на заході олов'яна поволока неба була дещо ясніша. Зате білий сніг вкривав землю, а від нього йшло стільки ясних променів, що око бачило зовсім виразно все, що діялося довкола.

Картина була така страшна та гнітюча, що Заремба із стогоном примкнув очі й ухопив себе руками за голову.

На перший погляд могло здатися, що вся балка — це одна величезна рана, завдана матері-землі якимсь потворним вістрям, або що хтось навмисно розлив по снігу бочки мальвазійського вина.

На білій, непорочній пелені стояли величезні криваві плями замерзлої крові. Були це цілі калюжі, з яких на всі боки текли потічки. Деякі були змішані чобітьми й копитами у криваву грязюку. Тепер калюжі, потічки й грязюка замерзли, бо надвечір

мороз збільшився. Цілі гори кінських та людських трупів валялися навкруги. Уся дорога через балку була вимощена порубаними тілами.

Селяни ходили поміж лежачими тілами, збирали мечі, рогатини, виймали стріли, знімали з голів шоломи, карацени, а з ніг пахолків чоботи. Посеред бойовища стояв боярин. Його худе, з виразними рисами обличчя, орлиний ніс та блискучі очі зробили чимале враження на каштеляна. Він знав на своєму віку чимало людей та умів з вигляду судити про вдачу людини. Побачивши боярина, він втратив останки надії. Від такого лиця й таких очей годі було ворогові надіятися на помилювання...

Бо й справді! З усіх його товаришів не видко було ні одного в живих. Куди око сягало, все опливало кров'ю його нещадно порубаних товаришів... Тривога зморозила його серце, тим більше, що його самого не вбили... Видко, гадали його муками звеличити свято перемоги і взяти його на тортури. Брр! Мурашки забігали по спині пана каштеляна, а холодний піт виступив на чоло.

Тим часом боярин про щось наказував. Парубки позбирали всю зброю, кожухи, позганяли невеличкий табун коней, що не загинули від топорів, та розчистили дорогу. А тоді орлиний погляд боярина упав на лежачого каштеляна, і він повільною ходою підійшов до нього.

Холод смерті пронизав каштеляна.

Добру хвилину приглядався боярин до ворога гострим зором, вкінці усміхнувся злобно.

— Не бійтеся, пане каштеляне, що згинете, як оці! — сказав, вказуючи на гору обдертих, пошматованих трупів, — не згинете, бо нам так само треба вашого життя, як треба було їхньої смерті. Одно й друге — це наша безпека.

У каштеляна зуб заскакував за зуб, йому просто не хотілося вірити словам боярина, і він тривожним зором вдивлявся в нього, бажаючи відгадати, чи це таки правда, чи, може, переможець бажає наситити себе помстою і грається з ним, як кіт з мишею.

— Чому... чому ж ви вбили всіх? — спитав вкінці, заїкуючись. — Це були лицарі, вони могли викупитися, так, як я себе викуплю за велику суму...

Боярин зневажливо засміявся.

— Ти чув же, пане каштеляне, що нам треба твого життя, а не грошей. Не будь нам його треба, лежав би ти разом із іншими, хоч би обіцяв усю польську скарбницю. Ми не лицарі, які ведуть боротьбу для забави або наживи, ми боремося за свободу віри та народу і нищимо всіх нещадно, хто стає нам на перешкоді. Вільно нам простити особисту обиду, продати помилювання за гроші, але проклятим буде той, хто простить ворогові віри та народу!

Пан каштелян був вельми спритною людиною, і тому не раз довіряли йому різні дразливі та небезпечні місії, при яких треба було не тільки розуму й відваги, а й хитрощів та безсоромності, брехні, облуди, підступності. Усе те мав пан каштелян у своїй вдачі й тому знав багато, чого не знав ні один із польських вельмож. То й не раз чував він про змову деяких українських панів відбудувати руське князівство після смерті Вітовта, спираючись на мужиків, міщан, путніх бояр, словом, на народ. Але

ніколи не вірив у те, щоб така змова могла стати небезпекою для Польщі. Тепер бачив власними очима, що так є, і що більше, вишколені товпи хлопства могли стати пагубою нечисленної шляхти в усьому світі. На заході забулися уже досвіди, набуті під Земпахом та Муртенон, але більше пам'ятливі люди бачили у цих битвах сумерк лицарства і старого лицарського устрою держави. Дивлячись на потрощені тіла та зброю, на хлопів із списками та у холодне лице боярина, зрозумів пан каштелян раптом, що ось ця товпа — це перша хмара, яка затемнює сонце лицарської слави, що це початок його су мерку.

"Пробі! — подумав. — Не спину я його, як Ісус Навін сонця, але припинити можу..."

І поклав собі за завдання за всяку ціну врятувати себе та остерегти цих там... у Кракові, що сумерк недалеко. Супроти цього страхіття, привид якого з'явився раптово перед очима його душі, каштелян перестав боятися за своє життя. Він бачив, що і найстрашніший прилив хвилі залишає на березі стебельце, хоч забере хату, а цим стебельцем вважав Заремба себе.

— Навіщо ж тобі моє життя, боярине? — поспитав спокійно.

— Твоє життя буде залогою за нашу безпеку аж до приходу грамоти великого князя або його війська.

— А!

— Збирайся, вставай, здійми з себе зброю та ходи з нами...

— Куди?

— У Керманичі... Тільки дивись! — тут боярин, який, задумавшись, тільки півухом слухав Зарембу, знову звернувся до нього, а його очі заблищали люто. — Якщо втечеш, а тебе зловлять, клаптика здорового тіла на тобі не останеться, позаздриш долі ось цих усіх.

І рукою вказав на лежачі трупи. За якийсь час боярин, Заремба та стільки парубків, скільки було зібрано коней, рушили у Керманичі, а за ними повільніше йшли піхотинці. На кількох підводах, які спроваджено з Княжичів, везли здобич під наглядом Коструби.

Коли під'їжджали до села, було вже темно. Настала ніч.

Пана Зарембу завели ратники боярина у кухню, яка стояла недалеко брами замку. Була це остання хата перед двором, яка чудом вціліла від пожежі тільки завдяки західному вітрові. Ватага розташувалася на згарищах хат, серед яких розклали чималі вогнища, а боярин з Кострубою мав ночувати у дяка Пахомія. Чотири ратники повинні були пильнувати каштеляна у кузні. На комині розвели йому ватру та налагодили чималу купу дров на всю ніч. При огні поставили вечерю — чималий горнець помащеної салом каші, здоровенний кусень м'яса та дзбанок пива. Потім вартівники розпалили перед кузнею вогонь і для себе та вечеряли, залишивши каштеляна самого у темній хижині.

Якою ж страшною була ця самотність Заремби! Ще сьогодні рано стояв він на чолі сотні лицарів та кількох сотень челяді і мав у руках більшу силу, ніж не один з удільних князів заходу. А тепер сидить у тюрмі, і то не у лицарській, ні у королівській, а у закопченій кузні, в яку заперли його хлопи! Хлопи, це підле насіння, ці раби-

каланники, яких ніхто на заході й не вважав за людей, якими гордували всі,— вони перемогли його військо! Ба, не тільки перемогли, але й повбивали всіх без винятку, порубали, наче різник м'ясо, без жалю, без пощади, без пошани для їхньої лицарської гідності. Наче злочинців, яких четвертують на краківському ринку на потіху товпі! Сором! Сором! Криваві марева стали пересуватися в уяві пана каштеляна. Передсмертна тривога товаришів, розпука мордованої челяді, нелюдські крики,— все, що пекло гордих, пишних, але підлих боягузливих душ шляхтичів перед воротами смерті, цілковита безпорадність і беззбройність проти незахищеного зброєю ворога,— усе те переживала ще раз душа пана Заремби, і раптом зрозумів він, чому великий магістр пруських лицарів, Ульріх, програвши битву під Грюнвальдом, шукав смерті. Він сам, правда, не шукав би її... Навпаки! Блідий жах охоплював його при самій гадці, що ось його тіло могло б лежати там у балці серед лісу, із страшною раною від топора, голе, обдерте, брудне, окривавлене. Волосся підіймалося йому дибом на голові, коли подумав, що ось тепер з близького лісу поблискують очі вовків, а за хвилину лячні, гарячі, вонючі пащі потвор вжеруться у тіла побитих... О, він не шукав би смерті... принаймні такої смерті та такого похорону, хоч би не п'ятсот голів упало, але й усю Корону видавило морове повітря! Але розумів також те, що не жити одному, де лягли всі інші...

На ковальській печі догоряв огонь, і каштелян накидав свіжих дров та прийнявся за їду. Крім тріску дров та свисту вітру в комині, не чути було довкола ніяких гомонів. Хвилями долітало тільки десь дуже далеко виття вовків, а з села відбріхувалися собаки. Ах, Заремба знав, чому виють сіроми...

І знову вернулася його думка до тієї беззбройної, на вигляд беззахисної сірої товпи, до тієї сили, яка повалила у бою збройне, вправне лицарство. Він не розумів її, не розумів тієї сили, яка нікчемному хлопству заступила панцирі, мечі, жеребців, вправу, провід... Вона здалася йому, однак, велетнем, який розмахом своєї залізної руки трощить і нівечить усе, що видумала людська голова. Вдруге нагадалося йому криваве бойовище Грюнвальду, де сірі товпи мазурів покрили собою побите німецьке лицарство. Нагадалася і війна цісаря Жигимонта з гуситами. Але обидві ці боротьби не були тим самим, що тут. Заховані за возами, чехи відбивали наступи лицарства, а польське хлопство накинулося уже тільки на розбиті недобитки. Гусити йшли всім табором, це була швидше мандрівна кріпость-твердиня. У відкритому полі, без заборولا та лицарського проводу, жменя німецьких ратників рознесла б була їх, як вітер полову. А тут... вони самі вдарили на лицарство, це не випадок, не хвилева вдача, це справді новина, яка грозить загибеллю основі цілого сучасного світу. Якщо зберуть руські змовники хоч би таку силу, як польські воеводи Ягайла або як Жижка з Трочнава, що тоді? Руський мужик — не чех і не мазур... Нема у ньому запальності, але є відвага і ця основа усієї сили в світі... є послух...

Важко задумався повірник польського короля й сенату над темним майбутнім держави, в якій має жити такий страшний і небезпечний народ. Чи гаразд воно буде, якщо він справді поклониться польському орлові? А як так, то яким чином вирвати

йому з рук косу та рогатину, а з серця волю й любов до рідної віри й мови? Як дати йому ціп, плуг, кайдани?..

Раптом почувся над головою Заремби шорох.

Із стелі, оббитої дошками, посипалися вугільний пил, сажка, тріски, грудки глини, а по хвилині у чорному отворі стелі з'явилося лице.

З острахом зірвався Заремба з колоди, на якій сидів, і вхопив забутий ковалем клевець, що лежав біля вогню.

Одним скоком опинився нічний гість перед каштеляном і поклав на уста палець.

— Тсс! Не кричіть, достойний пане, і не говоріть голосно! — остерігав гість каштеляна.— Я прийшов від пані старостиhi з Кам'янця...

— Офки!

— Так, саме так її називала Марина.

Заремба приглядався до гостя пильно і, видко, вдоволений був оглядинами, бо на устах його заблукав усміх.

— Марина, кажеш? — спитав по хвилині.

— Так, моя невіста!..

— Ага!

І знову усміх, цим разом злісний та зневажливий, появився на лиці пана каштеляна.

Не перший раз його дочка підсувала як принаду свою покоївку, де не могла сама добитися успіху. Тим часом гість випоров із кобеняка шовковий згорток із листом і подав його каштелянові.

— А як тебе? — спитав той, беручи лист.

— Скобенко, киянин...

— Підкинь дров, а сам заховайся за піч, щоб тебе хто крізь яку шпару не побачив!

І при миготливому світлі вогню почав читати лист Стася. З трудом розбирав невправний почерк, аж по довгій хвилині кинув пергамен у вогонь і ждав, щоб згорів до решти. Потім спер лікті на коліна й узяв голову в обидві руки.

Офка мала слухність, як звичайно! Більше у неї було розуміння державних справ, ніж у цілої королівської ради. Там, як звичайно, тягалися за чуби всілякі вельможі, зводили свої особисті рахунки воеводи, каштеляни, старости, князі, пани. Надання земель, єпископств, опатств було метою їх боротьби. Не було там місця на литовсько-руські справи, не було й єдності. В одному тільки єдналися всі — що треба конче загарбати Поділля й Волинь, бо це багаті землі. Але тільки тому вони бажали цього, що гадали грабежем та здирством напхати порожню калиту. Як це вчинити, не знав ніхто, про це мусили подбати король і канцлер. За кожний промах одного або другого накидалися на них мокрим рядном, але самі в ці заходи не встрявали. Офка одна подавала добру раду. Що вона була добра, то Заремба збагнув саме на власній шкірі. Розігнати хлопів, покінчити пограничну війну, і все піде гаразд! Хлопи під проводом таких бояр, як Микола з Рудників,— це була одинока сила, з якою мусив рахуватися кожний! Це була сила майбутнього. Князі, пани, шляхта — усе то були пережитки

старини. Не до них належало майбутнє Європи...

Але ось Офка не бажає вже більше служити каверзам Ягайла та його канцлера. Вона відмовляється від послуху навіть йому, батькові, і скаржиться, що він не прибрав вчасно Ті чоловіка. Ха-ха! Хіба ж вона не могла догадатися, що вістей, які могла донести жінка Кердеєвича, ніколи не донесла б вдова по ньому. Та й тепер ніхто не думає убивати добродушного впливового чоловіка. Один перевертень варт більше, ніж сотня родовитих шляхтичів. Недарма пан Заремба посвятив свою дитину королівським замислам. Канцлерство, яке ждало його за це після смерті або уступленні Збишка з Олесниці, варте було заходу, тому Офка мусить далше служити батькові — хоче чи ні! На це у нього є способи... А якщо їй забажається хлопців, то нехай! Не він стане Ті за це карати. Це річ Кердеєвича! Ха-ха-ха!

Заремба підняв голову і глянув на Скобенка, який ждав у куті.

— Ти як тут узявся? — спитав каштелян.

— Я їхав у Перемишль, та біля Мостищ мене спинила хлопська ватага й не пустила у город, бо там, як казали, наших б'ють і проганяють. Не дуже-то хлопи й вірили мені, бо у мене не хлопський одяг, гладке лице та й мова у дечому інша. Тому я нишком залишив їх і став заходити від півдня. Тут найшов я боярина, з яким приїхав був з Києва до Луцька. Бачив я також знайомого мужика, і він, здається, пізнав мене. Тому сховався я отут у покинену кузню. Як би воно не було, все-таки ватага мусила або піти вперед, або вернутися у ліси, і я вирішив переждати бурю. Саме коли я тут сидів, прийшов у кузню боярин Микола і звелів прибрати її для вашої достоїнності. Я рішив ждати, аж вас приведуть, хоч міг би під час вечері зовсім безпечно махнути у Перемишль,, бо всі ратники боярина були у битві...

— Ах, це не була битва, тільки різня. У них мало хто згинув, а з нас і нога не втекла...

Заремба зірвався, підійшов до дверей і виглянув крізь шпару. При огні перед кузнею сиділо двоє вартових, один із косою, другий з рогатиною, а інші спали, загорнувшись у кожухи. Видко, отже, що ніхто не міг підслухати його розмови із Скобенком. У селі було тихо, все спало після битви та походу, і заспокоєний каштелян вернувся на своє попереднє місце.

— Бачу,— сказав він,— що моя дочка вміє завжди знайти потрібних людей і вибирає найкращих. Усе, що вона тобі обіцяла, додержить певно, бо вона комунєбудь не повіряє своїх листів, а людей, які їх возять, шанує і з'єднує, сповняючи всі їхні бажання. А я ближчий до короля, ніж хто інший у Короні, і сам канцлер не може стільки, що я. Тому кажи, скільки бажаєш за свої послуги.

Скобенко встав і випрямився.

— Я не хлоп, каштеляне,— відповів гордо,— і мене грошем не знадиш ні ти, ні пані старостиха! Мене причарувала Марина...

— Ах! Я догадувався.

— ...А що я не боярин, тільки міщанин, то прошу вашої достоїнності перевести мене на боярську службу.

Пан Заремба всміхнувся ласкаво.

— Розумію тебе, хлопче, дуже добре! Тобі треба надання, але тобі належиться більше, ніж боярська служба. За свої заслуги одержиш шляхетську грамоту і герб, розумієш? Безстрашність у небезпеці та незламна вірність природженому панові, тобто королеві,— це вельми благородні риси, які тільки у благородному процвітають стані...

Скобенко не розумів каштеляна, зрозумів тільки слова "шляхтич" і "герб" — і очі засвітилися у нього. А пан каштелян говорив далі, звільна цідячи слова:

— Ти шляхтич по душі й серцю... Але бачиш... Я один міг би посвідчити це, а я в неволі і ледве чи побачу вже коли Краків та короля... Одно моє слово... і дадуть тобі все, чого забажаєш... Та чи буде ще в мене нагода висловити його?

Пан каштелян посумнів і схилив чоло на руку. Скобенко почервонів, мов грань.

— То ви обіцяєте зробити те, що хочу? — спитав швидко.

— Якщо вийду відсіля, то так!

— Певно?

— Клянуся богом та лицарським гонором!

— Як так, то ладьтеся, достойний пане, в дорогу. Я проведу вас звідсіль та, може, діб'ємося у Перемишль.

— Як же ж виберешся з цієї кузні?

— За кузнею лежать дві купи вугілля, покриті соломною, за ними старий неужиток, на якому росте ялівець густими кущами, а за ними ліс. Дороги, щоправда, не знаю як слід, але вмю ходити лісом і знаю напрям. Цього досить. Я ж із київського Полісся.

— Дорогу знаю я! — заявив каштелян.— Виведи мене тільки в ліс, а я й сам зайду, куди треба!

— Гаразд! Як так, то заждемо ще, доки другий раз не зміниться варта. Перша черга засне зараз, третя ще спатиме, а друга буде тільки ще більше втомлена після короткого сну. Тоді найліпше тікати, й тоді вирушимо!

IX

Першої днини після втечі Скобенка з Луцька заворушилося у замку, наче у вулику. Биричі й татари Юрші вешталися по всіх усядах, шукали слідів утечі і вкінці знайшли мотуз, прив'язаний до кількох ратищ біля вікна. Мотуз звисав крізь вікно аж у рів з боку міста. Биричі побігли у город, перетрясли усі хати польських, чеських та німецьких купців, але не найшли нічогоісінько. Андрійко зустрів Сташка на майдані та бажав від нього дещо дізнатися, але хитрий шляхтич не зрадився ні словечком. Він глулумився тільки над стомленими татарами й биричами, а коли Андрійко запитав його, чому він так радіє занепокоєнням воєводи, засміявся і відповів:

— Я не радію, бо твій воєвода і його занепокоєння мені байдужі. Дивно мені тільки, що ви не зрозуміли зразу, за чим цей киянин сюди приїхав. Я бачив його всього двічі, а вже знаю, що у ньому сидить. Він, очевидно, бажає підвищення, гонорів, а може, навіть шляхетського герба. А ви йому за це казали чистити сап'янці справді вельми благородного,— тут Сташко поклонився молодому Юрші,— але зовсім не визначного боярчука. Він утік, а я зовсім не дивувався б, якби він знайшовся колись по тому боці.

І молодий шляхтич показав рукою на захід.

— Як-то? — здивувався Андрійко.

— Звісно, як! Король вельми радо прийме кожного русина, який визнає його владу правосильною. Такий Скобенко стане шляхтичем і вернеться колись у Київщину великим паном з ласки короля, а не великого князя. І коли король забажає у Київщині піддержки, то опреться не на Юршів, а на Скобенка, розумієш?

— Не дуже!

І справді, Андрійко, який виріс осторонь від великих подій, не розумів крутих доріг польської державної думки. Мрії про відбудову великого князівства, про давню свободу народу заповнювали це середовище, у якому не було місця на брехню, облуду, хитрість та підступ. Молодеча його душа відділювала від себе різко пільму і світло; усе, що не було добром і правдою, було лихом та брехнею. Сташко кормився за те розмовами й листуванням пані Офки з батьком каштеляном, канцлером, паном Бучацьким або й Кердеевичем, бачив і чув не одно, то хоч і не все, та таки щось похопив. Вкінці навчився тільки такі вчинки поважати, які були ланками якоїсь таємної підступної каверзи; до найпростішої мети вибирав якнайкрутішу дорогу, а для високих мрій Андрійка не мав найменшого розуміння. На відверте признание товариша, що його не розуміє, засміявся тільки.

— Дивний-бо ти, боярине,— сказав він,— живеш між руським народом, а не бачиш нагая на власну свою шкіру. Знаєш адже, що небіжчик князь Вітовт разом з королем зруйнували всі більші князівства на сході.

— Так.

— Зате надали багато земель різним людям без значення, як Воловичам та Ходкевичам на Київщині, Сапігам або Зиновієвичам у Смоленщині, Боговитиnam у Бресті, Іліничам у Могилеві, Хребтовичам, Немировичам та багатьом іншим. А все те для того, щоб вони підтримували панську справу, справу короля й великого князя, а не бажали відокремленості. Від короля спливає на них усіх ласка, гроші, земля, привілеї, в окремій державі вони стали б підніжками-боярами всіляких Острозьких, Четвертинських, Несвизьких, Друцьких, Соколинських, Пронських, Жилинських, Збаразьких, Вишневецьких, Порицьких, Носів або Гольшанських, Слуцьких, Чарторийських, Корецьких, Заславських та інших княжих родів. Ось ці пани — це ніби твій Скобенко, який утік на захід, а ти — це ніби ті князі. Може, тепер уже...

— Ага, тепер уже розумію! — сказав Андрійко і з подивом глянув на товариша. Однак хоч і дивувався Андрійко, але у серці його збудився жах, а навіть огида до Сташка, відразу, яку відчуває кожна людина, побачивши гадюку або прокаженого. Мимохіть Андрійко відсунувся від товариша і захопився щоднини лицарськими вправами чи під наглядом самого дядька Юрші, чи його старого мечника Сави. Сташко брався не раз іти з ним навзаводи, однак при першій нагоді виявилось, що Андрійко дав би раду десятком таким, як Сташко. У хлопця була незвичайна сила, яку ось вперше виявляв прилюдно. Він об'їжджав на майдані коней, вправлявся у метанні ратищем, у двобою — списом, довшим та коротким мечем, топорами та у стрілянні з лука. М'язи

Андрійка немов тільки ждали на вміле вправляння. Вони стали пучнявіти та тверднути, мов криця. Зброя небіжчика боярина Юрші, яка при виїзді з Руди була ще обширна на нього, тепер надавалася в самий раз. Була це чудова, чорноворона зброя, яку небіжчик отримав від австрійського герцога Леопольда. Зразу було Андрійкові важко рухатися у сталевій одежі, але старий Сава навчив його, як має до цього взятися. Перш усього наклав хлопцеві шолом з наличником. Коли Андрійко привик до ваги шолома, наклав йому Сава нашийницю, а потім нагрудник і наплечник. Через місяць, десь на початку січня, Андрійко став уже надягати верхні доспіхи, наголіниці та начеревник і вчився захищати себе важким кованим щитом. Молодець вправлявся у повному озброєнні і не раз не здіймав його з себе цілими днями. На той час помарніло трохи його свіже рум'яне личко молодії дівчини, а зате ясніше виступили поважні, а навіть суворі риси роду Юршів.

Крім цього, прибуло Андрійкові ще друге заняття.

Монах Єрофей, який звичайно писав листи і грамоти воєводи, вертаючись з міста вечором десь коло різдва, посковзнувся на мості й зламав собі праву руку, а ліву вивихнув. Хоч старий Сава умів складати і зв'язувати поламані кості та направляти звихнені сугави, але навіть він похитав тільки головою над недужим.

— Ти, братику, видужаєш,— сказав він,— але вже не відправиш обідні, ані не напишеш грамоти, бо не вдержиш у руці ні чаші, ні тростинки.

З огляду на те, що саме під ту пору приходилося чимало-таки висилати листів та виготовляти грамот, воєвода був у неабиякому клопоті. Письменних людей було, щоправда, багато, бо на русі усякий піп, дяк та більшість боярства вміли читати. Досить було й таких, що вміли сяк-так підписати своє ім'я або відписати з книги молитву. Зате ніхто не вмів настільки письма, щоб справді вірно та ясно висловити письмом гадку або написати грамоту за диктантом чи за взірцем. Сам Юрша не вмів цього, і тому два дні розшукував писаря до своєї канцелярії. Були також у городі чужинці, які могли послужити воєводі, та годі було повірити їм тайни правління. Тоді Андрійко, який щойно кінчив був науку, взяв у руку тростинку і після кількох спроб написав зовсім добре та виразно вістку для великого князя про повстання мужиків у Ратненській волості. Юрша був задоволений новим помічником. При ньому пізнав Андрійко багато людей та відносин, учився як слід оцінювати події, словом, дозрівав із дня на день.

Коли Андрійко став писарем воєводи, Сташко почав з'являтися на майдані чимраз частіше і брався навіть сам до ратища та лука. Добрий був з нього лучник, але не дорівнював Андрійкові при вправах. Однак він не жалів похвал для товариша і розказував йому про те, як дуже дивується з його сили і вправності старостиха. Вона, бач, приглядалася не раз до герців крізь вікна своїх кімнат. Андрійко не звертав особливої уваги на похвали, та вони все-таки полегшували зближення обох молодців. Вкінці прохав Сташко товариша, щоб учив його того, чого сам учився, а він навчить його за те лицарського звичаю й поведінки. І з того часу хлопці сходилися щоднини.

На Йордан готувалась велика забава. Після водосвяття звелів воєвода всипати піском частину майдану і вивести кілька коней. Потім покликав молодих боярчуків,

щоб скакали через них у повній зброї з малого упругого підвищення. Нагородою мали бути дамасценський меч великої ціни, норимберзька нашийниця з кованими прикрасами, нараменники з лев'ячими головами та дорогоцінна срібна чарка грецької роботи. Понад це обіцяв ще воєвода сотню київських стріл тому, хто найкраще зуміє орудувати ручною метавкою.

Ігрища ці вчинив воєвода тому, що бажав притягнути до великокняжої справи волинських панів, так як зумів уже зворохобити галицьке та холмське хлопство. За Свидригайлом пішли поки що тільки княжі роди — Острозькі, Сокольські, Курцевичі, Головці, Мосальські, Буремські, Кропотки, Велицькі, Ружинські. Нижче боярство йшло у дружинах князів, але пани, тобто збагачені наданнями знатні бояри, не бажали іти ні з князями, бо ці вважалися здебільшого чимсь знатнішим від бояр, ні з боярами, бо бояри були служебними людьми, а багаті вельможі не зараховували себе до служби. Юрша знав, однак, що вони підуть за воєводою великого князя без спротиву і тому попрохав їх у Луцьк на лицарське ігрище. Спершу бажав був навіть уладити турнір, але пора року була невідповідна. До того ж руське боярство не любило проливати крові для забави і дивилось скося на ці західні видумки, на які не раз нагляділося досить у Вільно або Троках. На Йордан приїхало двох Загоровських, один Семашко, старий Монтовт, з ними Чапличі, Козинські, Гулевичі, а вкінці трьох Бабинських і двох Кирдеїв, які прийняли були польські герби і вважали себе подекуди чимсь кращим від інших бояр. Випадково з'явився також молодий київський вельможа Горностай, який, будучи у Бресті, зачув про з'їзд у Луцьку.

Перед брамою палати уставлено лави для приїжджих гостей, а залога замку оточила майдан, лишаючи вільне місце для змагань. Усім орудував старий Сава, а нагороду мав призначати старий Монтовт. Жінок не було, бо воєвода не мав жінки, тож і боярським жінкам ніяк було їхати до Луцька.

У скаканні перевищив усіх молодий Прокіп Бабинський, який пересадив одним скоком трое коней, уставлених підряд. Заграли труби в честь справжнього молодця, а тоді і молодий Горностай, і шляхтич Іван Кирдей зібрали всі сили й пішли за прикладом Прокопа. Почервонів молодець мов грань і крикнув, щоб поставили четвертого коня. Його привели й поставили поруч із попередніми. Розгнівався Прокіп і скочив, але зачепив ногою за четвертого коня і простягся на піску. Загуділа сміхом товпа глядачів, але старий Сава заспокоїв її, кажучи:

— Сміятися є кому, та поспробувати усякому лячно. Відвага й охота не раз більше варті, ніж успіх!

Та ось з'явився між молодими боярами Андрійко у батьковій зброї і, розігнавшись, біг стрілою до підвищення. Усі очі звернули на нового суперника, який аж досі не брав участі у змаганнях. Від брязку важкої зброї здригалися серця глядачів, від ваги залізного лицаря дрижала земля. А ось він уже на дошках підвищення... Скочив і, наче куля з кулевріни, перелетівши понад хребтами усіх коней, став на землі, аж у пісок стопами зарився. Всі остовпіли і замовкли, але потім зірвалася буря окликів. Старий Юрша усміхнувся собі в бороду.

— Що Юрша, то Юрша! — сказав, похилившись до старого Монтовта. Той кивнув головою і, піднявши руку вгору, визнав першу нагороду Андрійкові. Але Андрійко поклонився старцеві до колін і відповів голосно, так що почули його всі гості:

— Спасибі тобі, достойний боярине, за честь, але я хатній, і мені ніякої нагороди не ялося приймати. Це дядькові вона належить, який мене учив. А як же ж йому давати нагороду самому собі?

В зв'язку з цією заявою меч одержав Прокіп, нашійницю та нараменники — Горностай, а чарку — молодший Кирдей. Усі були задоволені, але найбільше радів воевода поведінкою свого братанича, і коли молодші бавилися метанням ратищ крізь перстень, він з гордістю розказував гостям про письменність Андрійка та про допомогу в переписці з князем. Розмова зійшла на державні справи, і Юрша закинув немов ненароком, що волинські вельможі не журяться добром своєї землі.

— Правда є! — заявив на це Монтовт. — Про нашу власну шкіру йде річ, а ми й у голову не кладемо, що біда по деревах не ходить. Погляньте, ваші достоїнності, тільки на Галицьку землю. Де ділося бутне тамошнє боярство? Хто не оляшів, той пішов або незабаром піде з торбами.

З цим погодилися Семашко і Загоровські; Бабинські мовчали, а старший Кирдей спитав раптом:

— А Кердеевич?

— Кердеевич? — спалахнув Юрша. — Ох, це пропащий чоловік! Цей відрікся усього, що святе нам усім. Він уже не наш! А хіба ніхто з нас не кине каменем на віру й мову предків та на старий лад, з якого ми вирости? Тому держімся великого князя Свидригайла, бо якщо цього не зробимо, то польська шляхта вижере всіх звідсіля, хто тільки не ходить за плугом. Це голодний народ і не тільки голодний, але й захланний та підступний, як ніхто у світі. Де йде мова про гроші, землю, смерда-каланника, там у шляхтича-ляха не знайдеш ні крихітки благородності, ні тіні совісті. Самому чортові вирвали б вони з горла золото, щоб його украсти та прогайнувати. Горе нам, якщо вони присуться до нашої землі. Душа шляхти в її калиті, а совість у п'ястуках.

Голосні оклики з майдану перервали мову Юрші.

Уже шість разів підряд вцілив Андрійко стрілою у самий осередок начеркненого на дощці круга. Ніхто не зрівнявся з ним, а тоді Сава, втішений успіхом свого любимця, гукнув по короткій передищі:

— Ану-ко, достойні бояри, попробуйте тепер, хто найшвидше напне самостріл та вистрілить у ціль. Досить уже з нас ігрищ, бо дядько-мороз кусає, як собака. Коли крикну: раз, два, три! — хай кожний хапає за зброю... — Раз, два, три!

Миттю захопив Андрійко метавку, але, о диво! При колісці, яким натягувалась тятива, не вистачало ручки. Видко, хтось відламав або відкрутив її, і годі було нап'яти лук.

А нап'яти тятіву на метавку було досить важко, бо груба сталева струна була незвичайно туга. Викинена нею київська або англійська стріла пробивала навіть лицарські нагрудники. Тому натягано її воротом на двох коліщатах з двома ручками,

якими крутив стрілець так довго, доки тятива не заскочила на зазубець понад язичком. Тільки винятково сильні та вправні лучники вміли натягнути тятину без корби.

Та ось коли ще всі суперники вертіли гарячково коліщатами, як Андрійко миттю придавив свою метавку до землі животом, нап'яв тятину руками, аж у сугавах хруснуло, наклав стрілу, а у наступну хвилину сьома стріла аж по визубці вбилася в осередок круга побіч попередніх.

На це Сташко почервонів і відклав метавку, а за його прикладом пішли й усі інші боярчуки, визнаючи голосно, що такого лучника, як Андрійко, не було ще на Волині. Старий Монтовт не прийняв на цей раз відмови хлопця, сотня київських стріл дісталася таки йому, і ніхто із суперників не заздрив його визнанню й нагороді.

Андрійко подякував як слід, але видно було, що щось його сильно бентежило і дратувало. Віддав стріли служебному татарині, а сам почав розшукувати ручку від своєї метавки. Знайшов її у снігу, недалеко того місця, на якому поклав був метавку після шостої стріли, і замітив, що її відкрутив хтось дуже вправно і швидко під час передишки. Показав самостріл Саві, а той аж спалахнув з обурення, що така погань могла трапитися між благородним боярством.

— Це нечуваної — сказав він. — Хай бог поб'є проклятого підлюку! Не було ще такого, відколи мене ноги носять... Ах, я здогадуюсь! — крикнув він раптом і, насупившись, схилився до вуха Андрійка.

— Бережися, боярине, Сташка! — сказав пошепки. — Я присяг би, що це його діло, бо як тільки побачив, що ти й без корби обійдешся, то чомусь вельми збентежився і спустив метавку...

І тоді знову відчув Андрійко до молодого ляска таку саму огиду, як тоді, коли він йому пояснював каверзи польських панів.

Тим часом старші померзли, бо сонце давно вже зійшло з полудня, а й мороз надвечір окріпнув значно. Дворецький Юрші попрохав усіх на вечерю, і старші подалися у палату. Тільки старий Сава давав накази залозі та службі, а Андрійко, скинувши зброю, допомагав роззброїтися Горностаєві та іншим молодцям.

Вперше бачив тоді Андрійко молодих людей свого стану в більшому гурті, та вони не зробили на нього доброго враження. Кожний із них розказував тільки про свої подвиги та покликував на свідків своїх стайничих або приятелів. Один тільки Горностаєв сміявся з товаришів та кепкував:

— Дивно мені, що ви собі самі ще не набридли дома. З'їхалися на ігрище, та, замість побалакати про щось путнє, возяться з собою, мов кіт із окунцем. Кожний себе підхвалює, наче хто його збирається купити.

Хлопці засоромились і замовкли, а потім подалися у лицарську залу, яка займала собою всю ширину палати. При довжелезному столі засіли всі гості разом із господарем і, випивши по великому кухлеві гарячого меду з корінням, прийнялися за їду. За гістьми пішов і Горностаєв, а до Андрійка підійшов Сташко й потягнув його за рукав.

— Андрійку, — сказав він, — у нас є до тебе діло.

— Яке саме? — спитав Андрійко похмуро, майже вороже.

Лице Сташка роз'яснилося приязним та облесливим усміхом.

— Коби-то моє діло, то я полагодив би його й на морозі, але це не я, а моя пані...

— Старостиха?

— Так! Чого ж дивуєшся? Лицарська дама може покликати лицаря, а він мусить її послухати, чи хоче, чи ні. А моя пані просить.

Андрійко почервонів. Уперше зустрічався він із цим казковим світом західного лицарства, про який чув так багато. Лицарський звичай, який розцвів на заході, не прийнявся на Литво-Русі майже зовсім, бо не лежало у вдачі руського народу відділювати від себе поодинокі стани непрохідним проваллям, а розподіл приходив аж із польськими порядками. На Русь прийшло зате лицарство казковою появою, яка виросла на підкладі споминів про хрестоносні походи, і втілювалося на очах усіх у битвах над Ворсклою та під Грюнвальдом. І хоч у обох цих боротьбах сіра маса народу розбила блискучі лицарські полки, та блиск залишився у спомині, наче дуговий блиск скляної кулі, розбитої каменем. І як мріє аскет про строкатий круговорот життя, як розпусникові сниться тиха пристань у келії монаха-аскета, так і Андрійка потягла якась незборима сила за Статком.

"Дама у неволі... привикла до поклону і лицарської служби благородних, сидить у заперті і прохає його до себе. Чого? Навіщо? Може, забажає визволення?.. Ба ні, вона знає, що він... А якщо не знає, то Сташко скаже їй... Ах, вона, певно, тільки якоїсь невеличкої послуги попрохає, а він... він не лицар, то правда, але самітній жінці завжди слід допомогти. На це не треба лицаря. Це знає на Русі кожний мужик, що не раз виоре й викосить безпомічній вдові сусіда..."

— Пані прохає, то ходім! — сказав він і рушив за переможно усміхненим Статком.

Пані Офка прийняла Андрійка біля комина, в якому горіли грубезні поліна червонявим полум'ям. У невеличкій, килимами вистеленій кімнаті було тепло і затишно, а якісь ніжні пахощі наповняли повітря. На пані Офці була легка, жовта, глибоко витята сукня, з широкими короткими рукавами, а на голові пишна зачіска з блискучим діамантом над чолом. З-під досить короткої сукні виглядали у оксамитних черевичках маленькі ніжки, які спочивали на подушці. Побіч подушки стояв низенький стільчик, а на комині біля вогню — червона шовкова стяжка та золотом шита хустина.

Навчений Сташком молодець прикляк на одно коліно і поцілував кінчики пальців поданої руки, потім встав і у покірній поставі неначе ждав наказу пані.

— Вітай, лицарю! — почувся мелодійний голос красуні.— Вітай і не стій переді мною, як винуватець на судищі, тільки сядь ось тут і послухай слів, які тобі бажаю сказати.

М'яка рука жінки доторкнулась вдруге руки молодця й вказала йому на стільчик. Послушно сів Андрійко на вказане місце, а пані Офка говорила далі тихо й пестливо:

— Я прохала тебе сюди, лицарю, бо у моєму серці збудилася туга, важка глибока туга за світом, який залишився за мною, там, далеко на заході! У холодних стінах в'язниці минають мої дні й ночі самотно, сумно, наче дні злочинця-коłodника, а гарний,

блискучий світ лицарства, у якому я виросла, став уже тільки солодким, слізним спогадом... Дивлячись сьогодні на ваші змагання, побачила я у тобі на твоїй поведінці зразок цієї лицарської благородності, яка обдавала все моє минуле. Я побачила у тобі справді взірєць лицаря, у тобі одному... і тому мусила тобі це сказати...

Андрій підняв очі, а вони зустрілися з палким поглядом молодої жінки. Несміливість, недовір'я, подив, а може, навіть перші зав'язки глибшого почуття зустрілися ось з свідомим, палким бажанням розкоші та стремлінням впрягти цю непорочну молодечу душу у тріумфальну колісницю жіночої гордості, а може, і захованих прехитрих замислів, які далекі були від любові та лицарської благородності. Довго дивилися одні на одних ці дві пари очей, і здавалося, що поміж ними якась невидима рука протягла нитку того взаємного розуміння без слів, яке буває тільки між молодими. Та хоч у літах між обома не було великої різниці, всього яких два-три роки, та зате у досвіді була вона неабияка. Повірниця польських правителів, жінка подільського вельможі, яка мала держати руку на живчику державного життя у Литво-Русі, була незрівнянно вищою, чим молодий, недосвідчений, живучий вперше прилюдним життям хлопець. Але всетаки ця вищість була тільки відносна, бо у щирому погляді ясних очей Андрійка було те, що Офка втратила вже давно,— так давно, що і спогад про це вертався до неї тільки докором совісті. У них була невинність, чистота і простодушність благородної людини, яку хвалять усі та якої так мало у світі...

— Я не лицар, пані,— сказав Андрійко,— у нас лицарів нема і не буде, це не нашого краю квітка, а я тільки отрок...

Пані Офка рішуче заперечила.

— Так, це правда, що у вашій землі не цвітуть такі квітки, але неправда те, що ти не лицар. Ти лицар тілом і душею, і будь ти під рукою короля, ти, певно, носив би вже золоті остроги та лицарський пояс. Дивлячись на тебе, бачила я те, відчувала це всім моїм серцем, яке тужить за втраченою красою життя там, далеко на батьківщині... Я бачу у тобі те, що втратила, і тому вибрала тебе своїм лицарем...

Андрійко почервонів і зірвався на ноги.

— Ох, пані, я недостойний ні ваших слів, ні вашої ласки...

М'яка рука Офки доторкнулася знов руки молодця, і, спонуканий нею, Андрійко усівся знову, та цим разом так близько, що повна, м'яка, одягнена в обтислі панчішки нога старостихи оперлася об його коліно. Палкому молодцеві потемніло в очах...

— Ось візьми цю стяжку,— тут пані Офка взяла з комина шовковий шарф, а в голосі її звучали сльози,— і носи її на пам'ятку бідної затвірниці, а я... скільки разів гляну на яскравий її колір, на твої героїські груди, стільки разів подумаю, що я не одна, не сама, покинена богом та людьми, що й тут, у цій глушині, хтось мене зрозуміє і заступиться за мене. Хоч це молодий хлопець, та благородність і лицарськість дадуть йому силу велетня, а вірність любовника. Клякни!

Під вагою нових вражень, під роєм слів, які пливли потоком з уст красуні, Андрійко замовк. Розгул молодої крові вчинив його нездатним вести як слід розмову, зате підозріння, ворожнеча, яку відчував хлопець до шляхетського

Змія-Горинича, спиняли перший порив молодечого захоплення. Несвідомо послухав і вкляк у стіп Офки. А вона прип'яла йому до грудей шарф, і через хвилю очі її з дивним виразом спочили на його похилений постаті, а на устах не видно було звичайного глумливого усміху. Чи вона думала про що інше? Чи, може, забувся якраз глум, а через строкату, яскраву поволоку брехні та облуди пробилося те, колись давно забуте підложжя життя?.. Не знати.

Х

Андрійко вийшов від пані Офки ніби непритомний. У передній кімнаті, де звичайно сиділа Марина, ждав на нього Сташко, який глянув тільки швидко на товариша і засміявся хитро. Рум'янець на лиці молодця, шарф на його грудях сказали йому все: Андрійко став одним із рабів старостиhi, став знаряддям її замислів, прислужником польського правління. Так йому принаймні здавалося, і тому, вивівши Андрійка надвір, запитав з усміхом:

— Правда, що старостиха не така страшна, як гадає твій дядько?

Овіяний свіжим морозним подувом, молодець стрепенувся.

— Страшна? Ні! Але нещаслива,— сказав він,— і мені жаль її. Що зможу, зроблю для неї, коли забажає, і гадаю, що вона ніколи не захоче чогось такого, що не личило б їй або мені. Це благородна жінка.

— А!

Сташко сподівався іншої відповіді, але не було вже часу добитися її від Андрійка, який поспішав відходити. Вернувшись у хату, переказав цю відповідь старостисі. Вона була іншої гадки, ніж Сташко.

— Коли він ще може думати, що я благородна, та міркувати, чи мені послужити, чи ні, то, видно, не так-то легко взяти його на мотузок, як Скобенка та інших...— сказала вона і гнівно тупнула ногою об землю.

І справді. Слова Андрійка, що їх сказав він Сташкові, були до певної міри брехнею, першою брехнею, яку висловив хлопець у своєму житті. Своїми словами бажав він тільки позбутися влізливця та залишитись одному з своїми гадками. Поява Офки осліпила його. Як і першого разу, так і тепер ця молода жінка не завагалася очима, голосом, поглядом відкрити молодечій душі хлопця усю горючу безодню душевної розкоші. Дотиком руки та колін передала вона його молодечій крові трепет розпалених бажанням грудей, і цей трепет вмиг довів усе єство Андрійка до невимовного заколоту. По чисте серце хлопця простягла свої кігті пристрасть, і воно з острахом відверталося від неї, як від невідомої небезпеки. Могутньо заговорили у ньому пориви молодого тіла, а послужлива уява підсувала марево "лицарської служби", як привід до розкішних сходин у тихому пахучому кутикові при вогні... Але те, що знав Андрій про Офку, її підлесливі слова, її скарги на гніт та смуток самотності, а вкінці розмова з дядьком, свідком якої він був,— усе те остерігало його, що тут під гладкою поверхнею ховається пропасть. Він відчував у її словах брехню і не вірив їй зразу. Без сумніву, не оперся б Андрійко принаді молодій жінки, якщо вона забажала б здобути собі його любов. До цього вона мала засоби й дороги, про які недосвідченому боярчукові навіть

не снилося, та все-таки не вдалося їй потягти його за собою зразу. Вона знала, що цю кріпость здобуде хіба облогою, а він усвідомив собі, що стоїть на роздоріжжі та що нелегким стане йому вибір шляху, який поведе його до честі і правди. Бажаючи звести його з цього шляху, вона мимохіть остерегла його, а він, людина без брехні й облуди, обдурих її своєю поведінкою, а Сташка словами.

Тим часом гамір, який панував у їдальні з початком обіду, утишився раптом, і Андрійко увійшов туди, неначе у церкву. На двох величезних коминах у протилежних кутах сіней горіли соснові колоди яскравим полум'ям, від високої склепленої стелі звисали павуки з свічками й освітлювали весь збір довкола довгого та широкого стола. Одна його частина була вища, бо тут сидів сам воевода як заступник великого князя в оточенні достойніших гостей — Монтовта, Семашка та старшого Кирдея. Але саме в цю хвилину вони не сиділи, а стояли і вітали високого, стрункого молодця в прегарному озброєнні із струсячими перами на шоломі. Лице молодця було поважне, так само мовчали й усі інші. Андрійко бачив у його рисах подібність до когось знайомого, але не міг собі зразу пригадати, до кого саме. У цій хвилині потягнув його хтось за рукав, і Андрійко оглянувся. Це молодий Горностай тягнув його до себе на лаву.

— Хто це? — спитав Андрій, вказуючи на лицаря у зброї.

— Це Танас, князь Ніс! — відповів Горностай. — Привіз вісті з Вільно.

Андрійко нагадав собі зразу ж Олександра, якого бачив у Смотричі. Так, це його риси виглядали із-під відсуненої ґрати наличника, а очі, ах, правда... це очі Мартусі!

І вмить заспокоївся Андрійко, а усміх роз'яснив його лице.

"Гей, чому-то її тут нема?" — подумав собі і сів поруч Горностая.

Тим часом старий Сава зняв з голови молодого князя шолом та розтягав ремні панциря. Двоє покойових отроків поздймали з нього залізні наголінники і надягнули на нього поверх лосевого кубрака синю, обшиту золотим позументом "яку" з широкими рукавами. Він сів тоді до столу і разом з іншими заспокоював голод і спрагу. Говір при столі почався знову, гори м'ясива зникали із срібних, цинових або й дерев'яних підносів, підчаші раз у раз наливали кухлі пивом та медом.

— Відки-то в тебе, братику, така гарна шовкова стяжка? — спитав Горностай Андрійка.

Той почервонів увесь, бо нагадав собі, що, приходячи, не заховав її. І справді, гарний, багрянний шарф, зібраний у велику застяжку, прикрашував його зелену куртку.

— Ах, це пам'ятка... — відповів зніяковіло.

Горностай засміявся добродушно.

— Я й бачу, що це пам'ятка, і то не від будь-кого. Видко це по твоєму обличчі, яке є якраз таке саме, як ця стяжка. Тут у вас на заході новий лицарський звичай заводиться.

— Як це?

— Ну, бо в нас дівчина дає милому тільки мережану хустину.

— Ах, це не дівчина, а дама!

Тут Андрійко став товаришеві розказувати, який на заході є звичай, що благородні

пані мають лицарів, які їм служать не з любові, а з поваги, та у цій службі борються із зміями, чарівниками та ворожими лицарями. Горностай слухав його довгий час, але вкінці перервав Андрійка.

— А у нас на Київщині кажуть, що якщо шляхтянка дасть тобі стяжку, то запрошує тебе до свого ліжка...

Андрійко обурився страшенно.

— Як ти можеш так говорити? Це погані язики таке вигадали. Знаєш адже, що у святій землі лицарі...

— Я ж не кажу, що так є, але гадаю, що так буває. У мене є дядько з Гулевичів, коли знаєш. Він бував у Італії, Німеччині, Польщі і завжди сміється, якщо зайде розмова про лицарство. Він каже: "Міщух, хлоп, наш боярин побивають ворога мечем, топором, буком, чим попаде; благородний лицар зводить йому жінку або дочку". Може бути, що колись захід мав у серці своїх найкращих синів невичерпний скарб чеснот. Але тепер воно не те стало! Ба, це дивно було би, коли б двоє молодих людей гнули тільки теревені про якусь "службу", якої ніякий чортяка від тебе не потребує.

Андрійко не дав себе переконати і хотів саме відповісти Горностаєві, коли почув слово молодого Носа.

— ...Ні, не повелось. Смотрича ми не відбили! Пронюхали вражі ляхи і приготувалися як слід до облоги. Так само не віддали інших замків, мимо наказу короля.

— Але Збараж, Крем'янець, Олеськ ми здобули! — зауважив воєвода. — День у день надходять вісті про повстання хлопів із Галицької, Волинської і Холмської землі, і всі вони мають успіх. Боярин Микола з Рудників переміг навіть пана Зарембу...

— Серадського каштеляна? — спитав швидко князь.

— Так!

— Де ж він тепер?

— В тім-то й біда, що втік-таки в першу ніч після погрому.

Князь Ніс не втерпів і ударив кулаком об стіл.

— Гей! Велика заслуга боярина, що побив шляхтичів, та тричі більша провина, що випустив його живим.

— Чому? — усміхнувся старий Монтовт. — Ми його тут усі знаємо, і на ньому нема ніякої великої вини...

— Гей! Достойні бояри! — вигукнув князь. — Не знаєте ви цього чоловіка. Королеві та сенатові не ялося виступати відверто проти нас, бо вони зв'язані грамотами, умовами тощо. Тому вони потребують метких вірних орударів, які б не мали ні крихітки совісті і були спосібні навіть до зради, убивства, обману. Через їх руки йде отрута, яка отруює нас байдужістю або і злою волею. Обіцянки, погрози, підхлібство — це їх зброя. І таким саме є Заремба... Ах, чому його нема тут у луцькому стовпі, там, куди заходить тільки кат і гробар?..

— Дивно мені, що ви так дуже за ним побиваєтесь! — зауважив Монтовт. — Що може Заремба проти великого князя, коли король і сенат не визнають його відверто, а

ми всі підде́ржимо княжі змагання.

Танас замовк на хвилину, і всі ждали відповіді на поважне зауваження найстаршого волинського вельможі. Вкінці підняв молодець сумні очі на старця.

— Непорочний білий волос вінчає вашу голову, батьку! — сказав він.— А побілили її сніги багатьох зим та багатого досвіду. Одначе не збагнули ви того, що вирішує тепер у світі. Не правда і слушність та загальновизнане право, а слова й письма князів, королів, канцлерів та хитрощі таких Зарембів. Це не Руська Правда, ні Литовський Статут, а польські закони, не народ, а шляхта і розбійницьке право п'ястука. Король визнав великого князя Свидригайла і віддав йому Поділля. Але пан Заремба повідомив вчасно всіляких Кердеєвичів та Бучацьких, а ці не віддали замків, всупереч наказові.

— Як-то? Таж наказ був правосильний і на письмі? — не вірили деякі.

Молодий князь сягнув за пазуху і дістав звиток пергамену з привішеними печатками.

— А ось! — сказав він і подав грамоту Монтовтові й воєводі.

— Я сам був посланцем великого князя, та що з того? Чого не взяло хлопство голими руками, те залишилось за шляхтою і останеться, якщо не знайдеться боярська управа та княжий провід.

— Чому ж князь не йде сюди з військом? — спитав старший Кирдей.

Молодець низив плечима.

— Князь веде переговори з королем і війни не хоче зачинати, а король також вдає, буцімто не бажає собі розливу крові між Польщею і Литвою. Але панове Заремби роблять своє і ладять нам усім кайдани.

— Видко, князя не дуже й обходить-то наш народ та боярство! — обізвався Бабинський.

— Звісно, що там князеві боярин або хлоп? Ними опікується тільки король і опікувався небіжчик Вітовт! — докинув Семашко.

— Боярством може, а хлопами ні! — сказав Юрша.— Тому-то й тепер треба нам підтримати боротьбу простих людей, коли князь про нас не дбає.

— У боярстві і народі сила, а не у князеві! — усміхнувся злобно старший Бабинський, батько Прокопа.

— Без князя годі що-небудь розпочинати! Хто знає, чи він бажає собі хлопського руху? — заговорили бояри.

Юрша замовк, а на молодому лиці князя показався вираз втоми.

Горностай трутив Андрійка ліктем.

— Не знати, якого лиха цей безвусий князьок верзякає про байдужість Свидригайла,— сказав він.— Тепер ніякий чортяка і не пчихне в той бік, де борються хлопи, Юрші, Несвизькі, Рогатинські та інші.

Андрійко мовчав, а в душу його перший раз закралося підозріння й образа, що піднята боротьба може не довести до успіху!..

Через два дні після ігрищ роз'їхалися гості, і хоч не вдалося Юрші підняти волинське боярство, все-таки чимало молодих з того часу навідувалося у Луцьк. Вони

часто приїздили до замку, а Андрійко мусив їх приймати як господар, водити у город, до всіляких купців та слухати довгих оповідань про коней, псів, про надання, почесні, герби і грамоти, про які мріяв мало не кожний. Даремно намагався молодий Юрша зацікавити їх боротьбою, яка велася на пограниччі. Вони, може, й захопилися б нею, якби при ній був великий князь із двором, вельможами та на західний лад прибраним лицарством. А так вони тільки відмахувалися від нього, а вертілися біля молодого князя Носа, бо надіялися почути що-небудь про усе те, що їх займало. На жаль, князь Танас проводив цілі дні з воєводою, вкладаючи грамоти, які опісля списував Андрійко. Посланці від князя Федька Несвизького, від Богдана Рогатинського та від мужицьких ватаг прибували день у день, так що годі було молодим боярчукам вдоволити свою цікавість.

Так минув січень. Лютий почався страшними хуртовинами. На стрітення лютий західний вітер позавівав снігом стіни замку до половини. Мороз зменшився, але пориви вихору видували останки тепла з людини так, що холод більше давався взнаки, ніж у січневу негоду. Андрійко мав тепер більше вільного часу, нових посланців не було, а гості здебільшого покинули Луцьк. Залишились тільки молодий Прокіп Бабинський і Горностай. Бабинський дружив із Статком, а Горностай — з Андрійком, але щоднини вечором сходилися молодці біля задньої хвіртки замку, де мешкав Андрійко. Біля великого комина засідали вони їсти вечерю та побалакати перед сном.

Одного вечора, десь коло двадцятого лютого, біля переправи через Стир знайшли червону хоруговку на довгій тичці. Її видко було добре із замку, і все, що жило, кинулося до вікон та на заборолу стін. Боярин, який туди поїхав, приніс швидко червону хустину. Всі оглянули її якнайуважніше, але не знайшли ніяких познак, від кого це та що воно значить. Тієї самої днини опівдні зустрів Андрійко пані старостику, яка вийшла на майдан з Мариною, Сташком та двома невідступними татарами. Він зробив їй глибокий, лицарський поклін, якого навчив його Сташко, а вона з приязним усміхом кивнула йому головою. Коли, однак, молодець хотів іти далі, вона спинила його рухом руки.

— Куди спішите, лицарю? Чому не заговорите до мене? Невже ж прогнівила я вас чим?

— Ви, пані? — відповів Андрійко. — Зависоко ви наді мною, щоб мій гнів міг досягнути вас, занизько я стою під вами, щоб посмів хоч би осуджувати ваші слова та вчинки, а не то гніватися.

— Коли так, то я осмілюся пригадати вам, що у вас є служба. Неважка вона, правда, бо чого ж може вимагати покинена всіми слаба жінка, — але все-таки служба. Ви винні її мені, лицарю, і я вимагаю її від вас.

— Я весь до ваших послуг, старостихо! — почервонів Андрійко.

І послушно пішов за Офкою поряд Сташка. Вони прийшли невдовзі у кімнати старостики, та заки ввійшли туди, спинилася Офка при вікні, крізь яке видко було безмежний простір західної Волині, покритий снігом.

— Чуєте цей західний вітер, лицарю? — спитала вона. — Це мій рідний вітер! Він

приносить мені з віддалі поклик рідні й вітчизни: "Вертай до нас!" Гей, коби-то можна махнути на захід!

— На захід? — спитав Андрійко.— Що ж спиняє вас, пані, їхати на захід? Накажіть, і негайно зладить воєвода все до дороги. Ви знаєте адже, що тільки на просьбу пана...

— Ах так! Знаю, але, бачите, саме через мого чоловіка не можу я виїхати у Польщу, тільки мушу томитися у неволі... Я б поїхала радо, та ні він не дозволить, ні Юрша не пустить...

— Так, пані! Вовки, мужики, морози, заметіль — це перешкоди...

Пані Офка махнула нетерпеливо рукою.

— Ах, чула я це вже не раз і не два. Без сумніву, що це великі й поважні небезпеки, але чи на них нема ліку? Двадцять ратників або хоч би один хоробрий лицар, який би віддався щиро справі самотньої жінки,— і небезпеки ніби й не було...

Андрійко мовчав, і так пройшли обое у кімнату, де пані Офка сіла біля комина. Світло, проціджене крізь червоні сочки вітрини, обдавало Ті рожевим сяйвом. Вона поклала руку на плече молодця і говорила далі:

— Був колись лицар, який клявся швидше згинутися, ніж віддати мене на поталу ворогам, але його тут нема.

— Пані! — не втерпів Андрійко.— Він тут! На поталу не дам вас і я! Горе тому, хто б бажав доторкнутися вашої дорогої голови!

Швидко, мов русалка, що цілує розміряного у сні хлопця, похилилася краля над Андрійком, а гарячі її уста діткнулись його чола. Андрійкові потемніло в очах.

— Ні, лицарю,— сказала тихим солодким голосом.— Не слід мені виривати тебе відсіля. Одначе, як ласка, ти міг би, не покидаючи Луцька, послужити мені, даючи вістку тому, про кого говорю.

— Може, панові старості?

Тінь промайнула на лиці молодій жінки.

— Йому... Ні, не йому! Цей лицар — це Олександр, князь Ніс...

— Ах, він!

Андрійко поблід. У душі його наче хто зареготався злобно. Нагадалася корчма у Смотричі та присутність Танаса у Луцьку. Чому вона до нього не звертається? Місце, діткнене її устами на його чолі, пекло, неначе вогнем. Зірвався на ноги.

— Пані! — сказав він, а слова з трудом добувалися крізь затиснені зуби.— Зрозумійте, що князь Олександр не повезе вас у Польщу, тільки на схід, у Литво-Русь, у море крові й сліз... А пан староста запитає колись воєводу: "Куди дів ти мою жінку, яку тобі повірив, як другові?"

Хвилинку мовчав Андрійко і стежив за враженням від своїх слів на лиці пані Офки. Але у ньому не змінилося нічого. Той самий вираз зворушення й ніжності, що й раніше, витав на ньому і тепер.

— Але,— продовжував по хвилині,— я винен вам службу і виконаю її. І як тільки дізнаюся, де пробуває ваш лицар, приведу його вам.

Пані Офка встала також і усміхнулася, як усміхалися колись сирени до нещасних

моряків Одиссея.

— Не помилилася я, вважаючи вас лицарем,— сказала Офка.— У вас справді лицарський дух і вдача... Та я не вимагаю від вас, щоб ви покидали Луцьк. Ви тільки дотримайте тайни перед воєводою та не чиніть мені перешкод, якщо я забажаю звідсіля виїхати.

— Ах, пані! — засміявся Андрійко якимось дивно.— Якщо ви самі забажаєте, а князь дасть воєводі грамоту, що взяв вас від нього, то можете їхати хоч би й нині.

Гнів блиснув у очах пані Офки.

— Не розумієте мене, лицарю! — сказала вона невдоволено.

— На жаль, я розумію вас аж надто добре, та бажав тільки переконатися. Ви не хочете, щоб воєвода дізнався про те, що ви звели князя,— так, не заперечуйте, ви князя, а не він вас,— та що обоє збираєтесь узяти у Кердеєвича те, що йому ще осталося: родинну честь. Хай і так! За добре діло завжди буває і гарна заплата.

Вклонився і вийшов. У його душі кипіло безмежне обурення цією неймовірною поганню, яка розсілася у серці красуні. Обурення це було тим більше, що з ним в'язалася ще й заздрість... Не ти, а інший! Ох, чому вона не забажала такої послуги від нього? Але вмить отямився Андрійко. Така послуга — це зрада, це погань, це гріх! Слава богу та матінці його святій, що ця чаша не йому писана! А до того князь Олександр зуміє, певно, опертися їй. Він це обіцяв у Смотричі бояринові Миколі, а він... він піддався б їй беззастережно. Пропала б голова його для святої справи, як пропав Кердеєвич... Чи тільки князь Олександр втримається?

Андрійко сумнівався, а одночасно подумав, як дуже зажуриться воєвода, коли дізнається про втечу Офки з князем. І раптом з'ясував собі, що його першим обов'язком є повідомити воєводу про наміри старостихи та що він мимохіть вліз у чималу халепу. Бо чи послухає совісті, чи звідниці — все одно мусить кривити душею, брехати, вдавати, промовчувати.

А це для нього було страшно.

Прийшовши у свою кімнату над брамою, сів на лаві біля комина і взявся розбирати ще раз усю справу, коли раптом відчинилися двері, і в кімнату увійшов чи, швидше, вбіг Сташко.

— Ти чого? — спитав його Андрійко.— Може, ще чого бажає твоя дама?

Сташко зареготався, як божевільний.

— Ха, ха! Дама, моя дама, ха-ха-ха! Чого вона хоче? Звісно, чого! Ха-ха! Тільки не ті питимуть воду з цієї криниці, що цього надіються, не ті, а другі, яким про це, може, й не сниться. Ха-ха! У жінки любов та вірність пусте! Аби здоров хлоп, то й готово!

Андрійко зірвався як ошпарений.

— Сташку! — крикнув злякано.— Що тобі? Ти в гарячці чи що? Ось я покличу старого Саву, він тобі кров пустить... Або зажди, у мене є від гарячки молитва...

Сміх Сташка урвався, але в очах горів злий огонь, а віддих свистів у горлі, неначе з важкої втоми. Руки раз у раз затискалися довкола червоної стяжки, яку держали та рвали на шматки.

— Ах ти, облуднику! — шипів голос Сташка, наче гадючий сик.— Вдаєш благородного дурня, який буцімто не знає ні світу, ні двірських каверз, ні жіночої облесливості, а тут сам стаєш орудником її, знаючи усі її підлі замисли. На моє питання кажеш, що тобі її жаль... Га, що за милосердний самарянин!

Castus Josephus! Ха-ха-ха! Гей, коби-то я знав, за яку ціну обіцяв ти свою допомогу старостисі та чи дістав вже на неї завдаток...

— Мовчи! — grimнув молодий Юрша, а очі його заблищали люто.— Мовчи, бо забуду, що я дужчий від тебе, й одним махом руки роздавлю тебе!

У погляді Андрійка було щось таке, що спонукало Сташка замовчати. Він сидів посинілий і з трудом переводив дух. Звільна заспокоювався Андрійко.

— Я повинен визвати тебе на двобій,— сказав вкінці,— і я вчинив би це напевно, але я не польський шляхтич і не скористаюсь з своєї переваги. Навпаки, я відповім тобі, бо не хочу, щоб хто-небудь повіз у світ вістку, що Юрша зумів лукавити... Ти сам підбив мене до того, що я став на лицарську службу старостихи...

— Ах, ця служба...— не втерпів Сташко, зриваючись.

— Мовчи, знаю! — докінчив Андрійко.— Ця служба була тільки приводом, щоб мене повести шляхом Кердеевича, Носа та багатьох інших. Такою є вона для вас, але для мене ні, ось що! Тому я й обіцяв старостисі, що не стану перешкодою в її діях... Радо визнаю, що краса цієї жінки звела мене з ума, і тому жаль мені її було зразу. Але коли дізнався про те, що вона кохає іншого та ще й не свого чоловіка, моє захоплення змінилося у жовч, яка заливає моє серце. Ця гіркість є завдатком моєї нагороди...

— Кохає, кажеш? — замітив Сташко.— Ох, вона не кохає нікого!

— Коли так, то мені таки жаль її, бо хто любов утратив, той згубив душу! Батько вчив мене: "Люби мене, слуг, мужиків, звірину, деревину, бога, рідний край, православну віру, батьківський звичай — тоді житимеш. Якщо втратиш любов, то ти станеш холодним трупом, якого татари залишили серед степу на поталу сіромі"... Але вернемось до старостихи. Мені жаль її, бо вона гідна того, але я не люблю її, бо вона не варта моєї любові, а й до того ж не слід її любити іншому, раз вона повінчана...

— Ох, повінчана...

— Так, повінчана! Може бути, що це у вас невелика річ, але у нас вінчання — закон незламний! Я обіцяв не зрадити її, коли хто по неї приїде, я обіцяв це, хоч зразу здавалося, що хтось серце вириває мені з грудей. Ось бачиш сам, чи у мене є яка облуда та лєсть.

Сташко засміявся раптом, але так, як сміються хіба осуджені душі в пеклі.

— Ох ні, нема облуди, ні брехні у тобі, це правда, і ти пробач мені, якщо я обидив тебе. Але є облуда і брехня у ній!

Тут Сташко показав Андрійкові порвані шматки червоної стяжки, а поблідле його лице почервоніло знову.

— Так, у ній є брехня, облуда, підлість та все те, що я, нерозумний, закидав тобі. Ти гадаєш, що цей хтось має приїхати... Він уже тут. Ця червона хустина — це знак від нього, а ось це її відповідь. Я маю її повісити над тією брамою, куди доступ буде

забезпечений.

І кинув пошматовану стяжку на долівку.

Хвилину мовчав Андрійко. Він не сподівався, що розв'язка прийде так швидко, і це збентежило його. Він сів поряд Сташка та провів рукою по чолу.

— Що ж,— сказав по хвилині,— чим швидше, тим краще.

Наступав вечір. Сірі тіні лягали на ліси та луки, а верхній обрій неба, там, де він стикався з землею, червонів, наче загравою пожежі. Червона ця заграва поширювалася звільна, аж поки облила собою третину небозводу. Порожевіли на мить сірі тіні та тумани, які здіймаються надвечір із вогкого снігу. Але тільки недовгий час жевріло світло на небі. Незабаром виповзла десь із сходу і півночі пільма та почала боротьбу з останками денного саява. Ще якусь хвилину обхоплювали відблиски то хмарку, то блискучу кригу на Стирі, то вершок дерева, то сучкуваті вітрини замкових вікон, поки зовсім померкли. Темрява і холод запанували скрізь. А тоді Андрійко повторив:

— Чим швидше, тим краще! Якщо все те довше потягнеться, то ще всіляке може бути! Бачиш, Сташку, пані Офка не будить у мене щирого прив'язання, пошани. Але вона тягне мене всією силою, і я боюся цієї сили. Перед нею боярин Микола остерігав уже князя Олександра. Але що тобі? Тю, схаменися! Що ти, плачеш?

Сташко вхопив себе обома руками за голову, а всю його постать потрясали якісь внутрішні судороги, ніби хлипання...

— Ох, Андрійко, ти не знаєш, що у мене в душі діється. Ти не знаєш Офки!. Ти бачив її всього кілька разів, вона для тебе ніщо. Але я весь день при ній, вона при мені переодягається, сідає біля мене, доторкається до мене, а вечором, коли гляну крізь проверчену у дверях дірку, то бачу щось таке, від чого темніє розум та дрижать коліна від розпаленого бажання тіла. З цим бажанням, з палкими снами про невимовні, але недосяжні розкоші зрослася моя душа, і я не в силі відректись близькості моєї пані ні за що на світі. Ні, швидше смерть!..

Наче у пропасть глянув Андрійко, чуючи це. Він зрозумів, до чого доводить Офка своїх поклонників, і на нього повіяло холодом.

— Бідний ти...— почав він, але потік слів, який лився із уст Сташка, не дозволив йому скінчити.

— І подумати, що є люди, яким ця краса і розкіш були щоденним кормом та що хтось є навіть її власником, то можна збожеволіти. Я бачив у її очах дивні вогні, коли вона говорила з тобою та гадала, що я цього не бачу. Не бачив і ти, як вона пожирала тебе очима...

Андрійко здригнувся.

— Так, я знаю її і знаю прояви її почувань. Якщо ти забажав би її ласки, вона не відмовила б тобі, о, бо вона не з тих, що дорожать собою та честю чоловіка. Вона повія, як усі гарні жінки у нас, коли над ними нема догляду, або якщо у них нема копиці дітей. Ох, я знаю їх, і звіряча злоба огортає мене, коли питаюся: "Чому ж саме я маю бути тим виклятим, який умирає від спраги над рікою?" Але слухай!

Тут очі Сташка засвітилися раптом, мов очі березневого вовка. Він нахилився до

вуха Андрійка, який чув, як від Сташка так і несло гарячкою.

— Слухай! — шептав Сташко.— Вона одна, нас двох, а ні один з нас не обійме її перед тим... Олександром чи як його там. Ходім, зажадаємо від неї нашої часті...

Кров ударила Андрійкові до голови. Лице скривилося від огиди та ніби болю, як лице того, що наступить на гадюку. Одним махом могутньої руки кинув Сташка до дверей, випрямившись на весь ріст, а той заточився та гепнувся об одвірок. Однак, затамувавши біль, обернувся знову до Андрійка.

— Коли не хочеш, то воєвода знатиме ще нині про підготовлювану втечу.

— Геть! — сказав хлопець таким голосом, що спокусник прожогом вибіг із кімнати.

Добру хвилину простояв Андрійко серед кімнати. Червоне лице блідло, аж зблідло зовсім, а тоді глибоко віддихнули стомлені груди молодця. Він похилився і підняв останки порваної стяжки, якою мав Сташко сповістити Носа про те, що Офка його чекає. Однак із стяжки залишились одні ганчірки. Андрійко спокійно витяг із-за пазухи червону стяжку, яку подарувала йому старостиха, і повісив між вичілками над брамою. Зробивши це, гукнув на хлопця і звелів просити Горностая і Бабинського та подавати вечерю.

XI

Метелиця, що було втихла, зірвалася над ранком з новою силою, і великі кучугури твердого зернистого снігу вирости вздовж західних стін замку. Бабинський та Горностай ще спали, коли Андрійко вийшов на криту галерею, вікна якої виходили на майдан. Майдан стояв пустою, ніхто не спішився у такий пісій час виходити з теплої хати. Ратники, які стерегли стін, ховалися в кутки та за вичілки, а вікна пані Офки та воєводи були прислонені. Тільки біля бічних дверей палати, через які мусила ходити старостиха, стояли, мов два ідоли, татарські вартівники у багряних кожухах і шапках.

Раптом Андрійко подався назад. У дверях начальної вежі, що виходили на перший поверх, з'явився воєвода. Він був у довгій лисячій шубі та у бобровій шапці-клепані. Поволі, незважаючи на люті пориви вітру, сходяв він по дерев'яних східцях, які приставлялись до вежі у звичайний час, а під час небезпеки палили.

У глибокій задумі ішов Юрша аж до бічних дверей палати, а в цю хвилину з земним поклоном з'явився у них Сташко. Воєвода відступив назад, наче з відразою, і кивнув рукою на обох ратників. Вони зразу ж взяли ратища на плече і відійшли у сторону стаєнь. Сам Юрша не звертав зовсім уваги на Сташка, який весь час стояв у дверях з шапкою в руці, тільки спокійною ходою відійшов і попрямував... простісінько до задньої брами.

Андрійко чув, що блідне. Прожогом кинувся у свою кімнату чекати дядька. І ось відчинилися двері...

— Слава богу!

— Навіки-віків, амінь!

Воєвода сів біля вогню, з-під шуби, яка розхилилася на грудях, блищала сріблиста бляха нагрудника. Андрійко кинувся розводити з попеліючого вчорашнього багаття нове вогнище, а Юрша мовчки приглядався до його роботи. Вкінці сказав:

— Андрійку!

Молодець глянув на дядька, почервонівши весь.

— Дивні речі розказував мені вчора пахолок старостиhi!..

— Так? Я не гадав, що він осмілиться! — відповів Андрійко.

— То ти знаєш, що він мені розказував?

Андрійко кивнув спокійно головою.

— Ти знаєш, а не гніваєшся, отже, не боїшся суцїої правди. Видко, Сташко збрехав.

— Навпаки, дядечку, він сказав правду.

Боярин поворухнувся неспокійно на своєму місці.

— То значить,— продовжував,— що ти знав про наміри пані Офки і згодився приховати їх переді мною?

— Так, відучора знав я про них і пообіцяв берегти тайну.

— Як це? Навіть переді мною?

Голос Юрші загудів громом, лице почервоніло від гніву, затисне на рука витягнулася над головою молодця. Андрійко зблід мов стіна, але стояв непорушно, готовий прийняти навіть удар з батьківської руки воєводи. Але удару не було, а по хвилині обізвався воєвода вже спокійнішим голосом:

— Оправдайся!

Андрійко не мав причини довше берегти тайну, раз вона була виявлена. Тому зовсім відверто, спокійно та рівно розказав дядькові про свої почуття. На лиці воєводи розлився глибокий смуток, він наче бачив уже молодця пропашим для себе, рідні, рідного краю та православної віри. Але ось Андрійко почав розказувати про вчорашні розмови з Офкою та Сташком, і Юрша підняв голову. З його лица сходили звільна жура та сум, а з'являвся подив. Вкінці знову піднялася його рука, але цим разом уже приязно тріпнула молодця по плечу.

— Ну, як так, то інше діло! Я не знав, що ти зумів сам пізнати усю погань середовища, з якого виросла ця квітка,— тут вказав рукою позад себе на вікна старостиhi,— а щодо лицарської служби, то, за лицарськими законами, справді повинен і мусив би так вчинити, як саме вчинив. Бачиш, однак, лицарська служба — це винахід високих і благородних умів, повних найвищої побожності, вірності й ніжності. Але такі лицарі й жінки не є Офками, ні Статками, і вони не доведуть людини до гріха. Доки цей дух жив на заході, доти тисячі мужів щороку пливли на схід у святу землю, засіваючи її своїми та поганськими кістками, ждали на жниво царства божого на землі. Але саме й цей цвіт лицарства згинув, зів'яв, згорів у вогненних пустинях Сирії, а хто не згинув у боротьбі, не вмер від пошесті або від спраги, той втратив молодечу силу в нечуваній східній розпусті і вертався додому безсильним, згіркнулим старцем. Залишилось схороване, зледащіле, зубожіле дрантя або товсті, годовані, ліниві та неотесані бруси. Ось хто тепер на заході лицарює та служить дамам. Лицарський звичай і поведінка ховають тепер під собою гниль, а просвіти, віри, натхнення треба на заході шукати під каптаном міщанина. Усе те, бачиш, не нашої породи поява. Годі, щоб ми відбудовували лицарський світ та йшли у святу землю. У нас свого поганства досить,

бо є татари, ну, і гірші від поган та сарацинів польські шляхтичі. Вони ніколи не боролися з поганством і не бачили святої землі, а лицарство прийшло до них аж тоді, коли вже само зледащило. Тут могло розвинутися наново, бо саме з таких ледачих поганців, які, наче круки, люблять блиск і стерво, складається польська шляхта. Вона то приносить нам лицарство з гербами, блиском, турнірами, але це не боже царство на землі, а диявольський посів! Тому відкинь від себе цю службу, наче отруйний гриб...

— Я вже вивісив свій шарф на вичілках брами, як знак для князя Олександра...

— Якого Олександра?..— Юрша зірвався мов ошпарений.— Якого Олександра? — повторив.— Що тобі, хлопче?

— Князя Носа! То Сташко цього вам не говорив?

— Чого саме?

— Що це він має викрасти старостиху...

Юрша посинів. Здавалося, що товсті, мов мотузки, жили на висках ось-ось лопнуть, а чорна кров залле йому очі. Руки корчилися судорожно та раз у раз глухо вдарили об холодну бляху нагрудника. Шуба зсунулася йому з плечей і впала на долівку. Андрійко зрозумів, що годі втрачати час, бо з воєводою може скоїтися лихо. Він миттю розіпнув нашийницю й кинув її в кут, а в уста дядька влив чарку меду. Потім взявся до розперізування панцира, але воєвода прийшов тим часом до себе.

— Де цей Сташко? — спитав хриплим голосом.— Він мусить знати щось більше! Я візьму його на муки, покалічу, уб'ю!

— Залиште це, дядечку! — прохав братанич.— Він менше знає, ніж я, бо я знав уже давно, що князь Олександр очарований старостихою. І боярин Микола знає про це.

— Як так, то пропало все! — сказав воєвода і похилив чоло на руку.

Довго сидів так у задумі, вкінці підняв голову і сказав:

— Бачиш, сину, до чого довела героя Русі одна шляхтянка? Він викраде її в мене, свого кровного брата, і повезе кудись у світ, де пропаде разом із нею для справи віри, народу й держави...

— Ще ми залишились, великий князь, Рогатинський, князь Федько...

— Та і бог на небі! Але що з того? Як така щира душа, як Ніс, пішов на спокусу, то за кого можна тепер поручитись? Усе брехня, самолюбство, вузькоглядність. Коли Олександр продає нас за одну жінку, то чи не продасть нас Свидригайло за титул, королівський вінець або яку іншу користь? Ох, часом здається мені, що ми не діждемо вже ніколи просвіту, що наша теперішність та майбутнє — у мряці, з якої тільки один вихід — смерть!

Обидва свояки мовчали, тільки вітер шмагав люто покрівлі хат та вичілки укріплень і вганяв у кімнату клуби диму.

— Що ж вчините, дядьку, з князем Олександром?

Юрша стиснув п'ястуки.

— Ох! Провчив би я його! — пробурмотів крізь зуби.— Як батько неслухняного отрока, запроторив би я його у холодну на три дні на хліб та воду, щоб з голови вивітрилось йому всіляке дрантя...

— Так, дядьку, але князь Ніс,— це не я, це князь і... лицар. У нього своя воля, а ви можете його щонайбільше передати великому князеві на суд...

Юрша потер рукою чоло.

— Не думай, сину, що я цього не знаю! Це пересердя з мене говорить і жаль... Жаль за скарбом, який розкочується в мене під руками, жаль змарнованої праці всього життя. Мов молодик, товчу головою об стіну, а ти, що міг би бути моїм сином, повчаєш мене. Ох, розумію я гаразд, що гнівом та криком не вдію нічого, нічого... хіба ще глибше потоплю справу в грязюку самолюбства й своєкористя, озлоблю проти себе уми нечисленних прихильників та відверну їх від одностайної боротьби за волю краю, віри і народу...

Воевода замовк і задумався, а коли по довгій хвилині встав, лице його було суворе, але спокійне, як завжди.

— Сьогодні вечором жди мене у себе після вечері,— сказав він.

— Чи покликати і варту?

— Ні! Бачиш адже, що я навіть від дверей старостиhi відкликав татар...

— Бачив, і саме цього не розумію зовсім.

Юрша усміхнувся і поклав руку на плече хлопця.

— Не забувай, Андрійку, що я не тільки воевода, але і Юрша, і не можу дозволити, щоб моє ім'я постало на нечистих устах поганських посіпак. Де ходить про покарання Юрші, там нема місця для татарських головорізів. Я сам тобі суддею, хоч без оборонця і без відклику, але і без свідка твоєї ганьби. Татари не повинні бути при зловленні Офки під твоєю опікою.

Кажучи це, забував Юрша, що з нього говорить те саме самолюбство, яке спонукало Носа задля одної пристрасті знехтувати святою справою віри і народу. Не розумів цього й Андрійко, а крім того, не здавав собі зовсім справи з намірів дядька.

— Так, але якщо Офка втече?..— почав був він.

— Вона тікає з князем Олександром, і тому я її спиняти не буду! — вирішив воевода.— Є у мене сила й обов'язок боротися з ворогом та підступами шляхти, але нема сили, ні обов'язку бути сторожем вірності чужої жінки!

Юрша вийшов, а Андрійко, подумавши гаразд про слова та замисли воеводи, дійшов висновку, що дядько зовсім втратив глузд та володіння собою. Власне, повинен був Юрша волею-неволею стерегти Офку для Кердеєвича. Повинен був також пильнувати за кожним її кроком, бо вона шкодила замислам великокняжих прихильників. А ось у нього не вистачило на це сили, не вистачило волі, і він рішив позбутися людини, хитрість і злоба якої були для нього незрозумілі і вимагали заходів, перед якими здригалася лицарська, щира і наскрізь добра його вдача. Наче пан, який позбувається радо невірною й лінивого наймита, хоч виплатив йому вже наперед заслуженину, годився воевода на виїзд старостиhi. Рад був із того, що хтось переймає відповідальність за неї, бо не Юрша викрав її з замку і не він відступив від великокняжих державних планів.

Посумнів Андрійко і очікував нетерпеливо вечора. Справді ніхто не сказав йому, що

вже сьогодні князь Олександр туди прибуде, але якийсь голос у серці віщував йому це. Надвечір нагнав вітер на безмежні лани Волині важку сіру мряку, а сам утих. Холод значно зменшився, повітря потепліло, без сумніву, треба було сподіватися наступного дня відлиги. Вже під час обіду скаржився старий Сава на гостець, Бабинський і Горностай підтягли собі після обіду меду, що його навмисно підливав їм Андрійко. Коли смерклося, всі поховались у хатах, вежах, кухні або почвалали у город. Андрійко відправив також додому сторожа біля своєї брами, бо тут вартували татари воеводи. Із смерком прийшло справді двоє татарських ратників, які стали по обох боках брами. Андрійко вийшов у галерею та глянув на майдан.

Але мряка була така густа, що годі було побачити що-небудь на віддалі кількох кроків. Тоді Андрійко побіг до палати, щоб поспитати, що саме задумав воевода. Але воеводи не було дома, і молодець вертався назад, повний непевності та сумнівів. Саме тоді, коли вступав у склеплені двері, зачорніли серед мряки чотири темні постаті. У двох із них пізнав жінок. Мигом пірнув Андрійко під темне склепіння і, минаючи обох вартових, побіг східцями до галереї, а тут став мов укопаний. На підвіконнику горіла ясно оливна лампада. Перед нею у золотистій зброї, з булавою в руці та з важким мечем при боці стояв Юрша. Поки, однак, зміг сказати слово, почувся внизу бряк зброї і хриплий оклик.

— Геть, поганці, бо встелю долівку вашим стервом, поки вспієте покликати вашого паршивого пророка! Геть звідси!

А на цей оклик відповів високий гортанний голос ратника:

— Ваша княжа милість можуть пройти, коли воля, але його вельможність воевода просять ще перед від'їздом зайти до нього на хвилину. Воевода ось тут, нагорі. Ваше товариство може залишитись тут.

Мовчанка запанувала по цих словах, видко, князь надумувався. Вкінці почулися на східцях кроки, і ось перед воеводою та Андрійком стала висока, струнка постать, закутана у подорожню шубу з каптуром. Каптур було насунено на очі так, що годі було пізнати, хто це.

— Вітай, князю, у Луцьку! — сказав воевода. — Чому ж так крадькома виїздиш, що й не привітаєшся з своїм братом, ані зі мною, що завжди був заодно з тобою? Невже ж ти затіяв якесь негарне діло, що світла дня боїться?

Зразу не відповідав князь нічого, аж по хвилині відкинув каптур і показав червоне, скривлене від досади лице.

— Не до тебе приїхав я, брате, ні до Танаса. Я приїхав за своїм ділом, а яке воно, знаєш сам завдяки підлому зрадникові, який вкрав довір'я безпомічної жінки та зрадив його. Навіщо ж питаєш про відоме?

Тут блискавка невимовної скаженої люті влучила в Андрійка. Але одночасно, наче удар батога, влучила його й обида, і поки хто міг отямитися, вискочив із піхов меч небіжчика боярина Василя. В цю саме мить блиснув і булат Носа, і дзвінко вдарили об себе вістря. Іскри посипалися із сталі.

— Ох, цю брехню, княже, виплюєш з кров'ю! — кричав оп'янілий від гніву Андрійко

і напірав щораз дужче на князя.

А в князя вибухнув гнів, наче полум'я крізь стріху. Його удари також летіли градом на противника, і двобій, певно, закінчився б був смертю одного з противників, коли б не Юрша.

— Стій! — гукнув він, а коли Андрійко послухав зразу, миттю підставив булаву під меч князя Олександра, що з розгоном спадав саме на голову Андрійка. З брязкотом розлетівся меч на важкій булаві, а булава піднялася грізно над головою зажерливого борця.

— Стій, княже, не убивай молодяка, який опускає меч на мій наказ, а не перед тобою...

— Ох, я не хотів...— пробачився князь.

— Не пробачайся, бо коли б був його вбив, то перед ким був би оправдався? Зрадником був би не він, а ти... А ось тобі моя порука та моє боярське слово, що не він зрадив мені вашу тайну, а зрадив її ваш-таки пахолок. Коли б не ти, княже, був тим, хто обманює і зраджує,— так, не перебивай,— хто обманює і зраджує моє довір'я та ласку великого князя, то і мій братанич, і ви відмугикали б цей прохід у замковому льоху разом із вашою... вашою товаришкою. Але ось ти, княже, виводиш крадькома з-під моєї опіки жінку боярина Кердеєвича, ти, а не хто інший! І мені дивно, що ти не прийшов відверто і не забрав її за згодою і з мого відома. Чи Юрша, чи Ніс берегтимуть Кердеєвички, чи це не все одно?

Наче школяр перед дяком, стояв молодий князь перед воеводою, але хвилями запалювалися у його очах якісь блиски, а уста та руки затискалися судорожно, чоло стягалось у зморшки, аж врешті заговорив тихим голосом:

— Не бажав я брати пані Офки силою, бо не знав, чи ви, воеводо, до цього допустите! Вона і я бажали тайни, щоб досягнути ціль, не наразивши вашої милості на гнів Свидригайла...

— Коштом лицарської честі мого братанича! — перервав Юрша.

Князь Олександр зморщив чоло.

— За зраду і брехню плачу завжди ков'ю! — сказав він.— За неслухне підозріння готов я просити прощення навіть у цього отрока...

Тут похилив голову перед Андрійком і протягнув йому руку.

Молодець почервонів.

— Вибачте, княжа милість, мої удари,— відповів той,— але де у вас княжа гідність та високий уряд, там у мене тільки честь, а за неї скочу до очей і чортові, не то вам...

І прийняв руку Олександра, який тим часом продовжував свою бесіду.

— Не гадай, воеводо, що я відцурався тебе і твоїх. Хай боронить мене бог і пречиста діва. Не покину я розпочатого діла, але, бачиш, бувають речі, сильніші від нас.

Тут Юрша спинив його.

— Досить цього! — сказав.— Іди в мирі і роби, що знаєш. Не я тобі даватиму розгрішення. Може, я й дав би його Сташкові...

— Ох, підляка! — вибухнув князь.

— Звісно, що підляка,— згодився воєвода,— та, проте, ця сама причина довела його до гріха, що і благородного князя Олександра. Різниця тільки у наданнях... Тому я розгрішив би його, але тебе, Олександре, ніколи! Я не розгрішаю тебе за твій вчинок, але і не осуджую на вічний плач і скрегіт зубів, тільки жду діл. Може, хоч ними спокутуєш те, що накоїла похіть.

Олександр мовчав.

— Иди! — кінчив воєвода.— Мої татари, Андрійко і Сташко є свідками, що передаю тобі заложницю. З богом!

І, відвернувшись, пішов галереєю, за ним Андрійко, а князь залишився один. Довгу хвилину простояв з мечем у руці, вкінці засміявся якось дивно, сховав зламаний меч у піхви і зійшов із сходів. Там ждали його Офка, Марина і Сташко при відчиненій брамі. Обидва татари вдарили земний поклін, побачивши його, а коли всі четверо вийшли, помітили на снігу щось темне. За ними зі скреготом ретязів замкнулася брама, а князь схилився, підняв з землі темний предмет і по хвилині передав його Офці.

— Стяжка! — сказав він.— Та сама, що повідомила мене про вашу готовність.

Пані Офка закутала голову в бобровий каптур ще дужче, ніж раніш, і прикусила з досади уста. Пізнала шарф, який дала була Андрійкові. З ним позбувався він і її впливу. Перший раз краса її не звела з ума намічену жертву. Перший раз оперся хтось її принаді, видно, був на світі хтось, що не дивився тільки на блискучу плівку, а шукав скарбу щирого, святого, шукав того золота, яке вона розтратила вже давно...

XII

Ніхто не знав, чому саме великий князь Свидригайло у березневу негоду покинув Литву і поїхав до Луцька. Було це тим дивніше, що, проти свого звичаю, виїхав тільки з патером Анзельмом та двома парубками, які вели верхові коні та везли зброю великого князя. На Кобрин та Ратно везли швидкі коні великокняжі сани, одначе хоч як тайно відбувалася подорож, та не уникнула вона очей мужиків, які саме хапалися за зброю. Блискавкою понеслася вістка, що Свидригайло їде стати на чолі народного повстання, і різні-прерізні ватаги почали стягатися до городів та містечок зустрічати володаря. Творилися нашвидкуруч і нові ватаги, і всі аж до цього часу спокійні села зворохобилися навіть у самій польській займанщині. Тут і там ворушилося навіть дрібне та середнє боярство. Величезне військо, яке могло повинню залити весь край від Дніпра до Одеру, зібралося за три дні. Одно слово з уст великого князя — і велетенські товпи збунтованих підданих змінилися б у непереможні полки вольних горожан самостійної держави. Але слово це не вийшло з високих уст, а сам князь зник за Ратном безслідно, наче у воду провалився. Через якийсь час напливали ватаги на ратненський шлях, роїлося Піддяшшя, західна Волинь, бояри та мужики ждали, розпитували, стежили, аж вкінці втратили надію. Поміж зібраними з'явилися голоси остроги перед помстою польської шляхти та панів-перевертнів, і нишком, крадькома один від одного, почали бояри повертатися додому, а за ними і їх слуги. Мужики довго ще не вірили, що великий князь уже проїхав, і з упертістю селяків ждали його появи. Аж і вони махнули рукою і зневірилися. Народна буря стала вгавати, боярство

схаменулося зовсім, народне військо змінилося назад у бунтівничі ватаги...

А тим часом великий князь сидів у Чарторийську серед боліт та лісів у гостях у князів Чарторийських, перших вельмож на Білій Русі.

Як у Федька, князя Несвизького на Поділлі, або у Богдана Рогатинського у Галичині, чи у Юрші на Волині були осередки повстанського руху руського народу, так у князів Івана та Олександра Чарторийських збігалися всі нитки великодержавних замислів Свидригайла. Тут з'їздилися на наради руські пани і князі, тут видавано грамоти, в яких закликалось боярство до збройної розправи з Польщею. І туди саме їхав великий князь із своїм придворним капеланом.

' — Благодать божя та святого Антонія була з нами! — говорив патер. — Видко, реліквії, які везу із собою, відстрашили березневих вовків від нашого шляху.

Великий князь хмикнув невдоволено.

— Пусте городиш, гололобий! — відповів він. — Вовків відстрашило хлопство та боярство, яке чортзна-чого від нас хоче, а твої реліквії повісити хіба на шию стадникові, щоб від нього тікала муха...

— Мухи — це теж диявольське насіння, а сатана об'являється в їх постаті не раз. Ти ж бачив, великий князю, що діється, коли муха тне тварину. Не раз кажемо тоді, що чорт вселився у череду. І ми не помиляємося, кажучи таке. І у святому писанні вселився чорт у стадо свиней. Очевидно, це були мухи, перед якими свині шукали спасіння у воді озера...

— Ха, ха, ха! — зареготався Свидригайло. — Не зле вимізував ти те все, тільки не знаю навіщо.

— Звісно, навіщо. На те, щоб ти, о великий Свидригайле, збагнув усю святість моїх реліквій та постарався придбати їх для своєї скарбниці...

— Пожди, може, коли на старість стану ще пасти свині, то й куплю твої святощі, щоб моя паства не захотіла скупатися так, як її євангельський прообраз.

— Ваша великокняжа достойність таки не вірять у святості, які у мене є. Раджу вам тому купити кілька крапель води, яка вийшла з-під Мойсейової палиці, та обмити нею свою грішну душу. Раджу вам купити й кілька лусок з риб, які зловив святий Петро у Геназарецькому озері, хай мовчать ваші гріхи, "аки риби безгласії", коли прийде день суду, щоб не було з вами того, що з удовою святого Гангульфа.

— Гангульфа? Не чув я ще про такого святого.

— Не той буде блаженним, хто, знаючи, повірить, а той, хто повірить, не питаючи про докази. "Віра твоя спасет тя", а не докази! Чи святий Гангульф був справді святим, не знаю, але знаю те, що на ньому об'явилася божя всемогутність. Власна його жінка змовилася з своїм любасом, якимсь "женолюбивим та сладострасним опатом", щоб згладити його з світу, бо він більше читав молитви і робив побожні вчинки, ніж виконував повинності самця. Опат убив Гангульфа, а щоб відвернути від себе підозріння, постарався про те, щоб на могилі небіжчика почали творитися чуда. І справді, замість говорити про підозрілу смерть не старого ще чоловіка, всі заговорили про чудо. Раз у присутності грішної жінки опат розказував про це знайомим. Та тоді

зареготалася вдова, кажучи:

— Ах, щодо цього, то, бігме, все брехня. Що небіжчик, земля йому пером, не творив чудес, про це могла б я найкраще судити сама. Гей, скорше моя с... заговорить людським голосом, ніж цей бідачисько вчинить чудо. І уяви собі, великий Свидригайле, у цей момент заговорила згадана частина тіла на доказ, як короткозорим є слабкий ум, яку всемогутню владу має свята римська церква та якого страшного гріха допускається той, хто не вірить у те, що вона подає до вірування. Купи, князю, у якого побожного мандрівника зразок єгипетської темряви та глянь у неї. А вона ніщо супроти страшної темряви пекла, "ідіже вічний плач і скрежет зубів". А коли глянеш, тоді я продам тобі за декілька широких грошів зразок звуку дзвонів з великої святині Соломона, яку збурили вавілонці. Звук цей, замкнений у глиняному дзбанятку, заграє тобі на смертному ложі небесним звуком і уведе тебе у царство божіє...

Анзельмус говорив те все тоном проповідника, а хвилинами ніби чорт виглядав йому з-за коміра та глузував із власних слів.

Великий князь кілька разів спідлоба зирнув на патера, вкінці зареготався грубим голосом, аж луна пішла поміж вкриті снігом сосни.

— Хитрий з тебе макогін! І глузуєш, і лякаєш, а одним пальцем завжди тягнешся до княжої калити.

— Це якраз те саме, що роблять деякі руські пани.

Князь споважнів умить.

— Як це? — спитав.

— А ось держать дві сороки за хвіст. Одна — це великий князь, друга — це простий народ, пся кров хлопська та дрібне боярство.

Свидригайло нахмурився, а очі налилися кров'ю.

— Поясни! — кинув коротко і хрипло.

Анзельмус усміхнувся хитро.

— Я глузую або лякаю,— відповів він,— бо ти, князю, або налякаєшся, або засмієшся, і в обох випадках купиш у мене реліквію, з якої будеш мати душевну користь, а я грошову. Тобі, бач, треба спасіння, а мені грошей! Деякі руські князі боготворять тебе, а підбурюють хлопство до бунту. Або великий князь стане на чолі народу, а вони, як його провідники, стануть першими в державі, або Свидригайло сам дасть собі раду з ворогом, а вони будуть його дружинниками, або вкінці Свидригайло не стане на чолі народу і впаде, а тоді вони виберуть князя з-поміж себе. Тобі ходить про владу, народові про свободу, а їм про впливи.

Свидригайло почервонів мов рак.

— Ти правду кажеш, Анзельме, я знаю, що це правда. Чи гадаєш, що князі Чарторийські такі самі? Як так, то вертаймося!

І вже підняв руку, щоб завернути сани.

Анзельмус прикусив уста і спинив князя.

— Що я кажу правду, це скаже кожний, хто не є великим князем і не ходить у хмарі ладану лизунів та галапасів. Знаю, однак, також, що якраз князі Іван і Олександр не є

такими панами, про яких говорю. Чи гадаєш, великий Свидригайле, що вони були б у Чарторийську, якби належали до "хлопських" проводирів? Вони ждуть на тебе не задля впливів, а задля тебе самого. Ось дивись, бачиш коні та конюхів там біля ополонки. Це ратники князів, а не хлопи...

Справді видко було недалеко на потоці кількадесят рослих коней, яких поїли парубки.

Князь Свидригайло замовк і ледве підняв руку на гучні оклики парубків та ратників, які висипали на його приїзд із забудовань широкого дворища Чарторийських. Він, насупившись, думав над словами підступного Анзельмуса, який говорив справді про дві сороки, забув, однак, сказати про третю, тобто про гроші. На них, щоправда, не було підпису князів литовських чи деяких руських панів, але вони тим голосніше дзвеніли у калиті францісканця. За ці гроші побожний патер влив у неприступний та неподатливий дух князя недовір'я до своїх найвірніших сподвижників, а навернув його до гордих, честолюбивих, але непостійних князів і вельмож. Через те непосидючий, завзятий та меткий, хоч, може, й не надто розумний, великий князь залишався у залежності від них, і вони не боялися вже, що на горді карки наступить їм тверда нога мужика та пригне їх до колін великого князя-визволителя.

Крім усіх інших рис, великий князь був ще незвичайно недовірливий та підозріливий. Досить було йому порадити відверто що-небудь, як він робив усе навпаки. Тому мали у нього успіх тільки такі дорадники, які вміли збудити недовір'я князя проти когось іншого, а своїх порад не висловлювали прямо. Мізкуючи над підозрінням, забував тоді слабкий ум Свидригайла оцінити як слід саму раду, її причини та самого дорадника. Ось чому Анзельмус кинув навмисне тінь на найгарячіших прихильників князя, а до цього вжив веселої побрехеньки про святого Гангульфа та свої реліквії. Мимо всього, однак, хто зна, чи великий князь по зрілій розвазі не був би сумнівався про слухність свого капелана,— на щастя, з'явилася на засніженій дорозі чимала дружина вершників, і гадки Свидригайла припинилися.

У високих смушевих шапках та у довгих, татарським кроєм пошитих, яскравих каптанах їхало попереду на баских конях дванадцять трубачів з буйволячими, сріблом кованими рогами. Вітальна фанфара неслася далеко понад засніженими полями, а коні, немов знаючи, що тут ходить про виставу і нарядність строю та рухів, гордо потрясали головами і побрязкували балабонами та бляшками багатої упряжі. За трубачами їхали у бобрових каптанах та довгих шубах князі Чарторийські, Олександр і Іван, а над ними несли хорунжі два княжі прапори з литовськими державними знаками. За князями їхала вся двірня, стольники, підчаші, дворецькі, а вкінці кількадесят східноволинських та білоруських княжих бояр. Обидва князі були у темно-зелених ловецьких каптанах, які раз у раз визирали з-під обширних шуб, а чудові, самоцвітами прикрашені запинки-аграфи спинали їх під шиями панів. Золоті ланцюжки й ретязі на упряжі та зброї видавали металічний брязк, а яскраві барви боярських одягів аж за очі хапали, тим більше, що відбивали різко сяйво від сліпучо-білої пелени снігу.

Коли сани Свидригайла під'їхали на відстань яких сто сажнів, обидва князі

зіскочили з коней. Пахолки забрали коней, а князі поставали по обох боках дороги, старший Іван по правій, молодший по лівій стороні. Олександр тримав у руках срібний піднос із золотою чаркою та кованим золотом дзбанком. Сани під'їхали і стали, а тоді князь Іван низько поклонився шапкою великому князеві.

— Вітай, великий князю, на землі перших слуг твоїх! Хай побут на ній буде тобі солодким, як цей мед!

І князь Іван, наливши чарку, яку подав Олександр, випив до великого князя. А в того аж очі заблищали, коли в його ніздрі вдарив запах славного на всю Литву коригаїлівського меду. Випив раз і другий, а вкінці узяв дзбанок із рук Олександра.

— Коли я вам великий князь, то я тут господар! — гукнув і випив, як господареві годиться, по черзі до обох князів, і навіть до патера Анзельмуса, який, оближуючись, стояв збоку.

— Як ваша воля, великий князю,— сказав він,— то я обійду сани довкола та з іншої сторони прийду до вас у гості.

Обидва усміхнулися собі в уси, знаючи, що їх свояк таки любить випити лишню чарку і не гордить при цьому дотепом та побрехеньками. І справді Свидригайло зареготався на весь бір.

— Гарний звичай вигадали батьки! — сказав він.— Навіщо, мовляв, мають всілякі заволоки випивати весь добрий мед; а якщо вип'ю до кожного зокрема, то хоч половину врятую для себе.

— Не половина, а й увесь мед у Чарторийську жде наказів вашої великокняжої милості! — сказав з поклоном князь Іван.

— І мед і вечеря, а після вечері ще щось або хтось, що буде солодшим від меду,— добрі друзі,— докинув Олександр Чарторийський.

Патер Анзельмус нащурих вуха, а й Свидригайло споважнів вмить.

— Хто такий? — спитав швидко, наче наказуючи відповісти.

— Побожні магістри німецьких орденів уже два дні ждуть на вашу великокняжу милість,— відповів князь Іван, похилившись до уха Свидригайла.— Вони й тепер вийшли б були з нами зустрічати, та бояться, щоб не побачив їх хтось серед нас передчасно.

— Русдорф, Рутенберг? — спитав Свидригайло і аж в долоні плеснув від радощів.

Князь Іван кивнув головою.

— Ха-ха! Тепер уже вірю, що вечеря буде неабияка. Ходи, патере, поїдемо!

Анзельмус, не знати чому, поблід та прикусив уста. Видко було, що бажає сказати декілька слів князеві Олександрові, та не знав, як це вчинити, не звертаючи на себе уваги підозріливого Свидригайла. Та ось нетерплячка не дозволила великому князеві ждати, поки весь похід впорядкується.

— Гей, хло! — гукнув на парубка,— подай мені коня! Хай мій макогін вилежується по ведмежих шкірах, мені вони уже встигли набриднути.

І, наче двадцятилітній молодець, скочив на коня та чвалом понісся поміж ратників, які розступилися перед ним. Князь Іван дав знак братові, і той залишився із патером

Анзельмусом біля саней, а сам почвалав за Свидригайлом.

Довго говорили зі собою молодший Чарторийський і патер Анзельмус. Вони поволі слідували за ратниками, а патер раз у раз потягав із дзбанка, який Свидригайло полишив у санях, коригаїлівський мед. Видко, брала його досада...

Вечеря доходила до кінця. За литовсько-руським звичаєм, у сінях замку засідали до столів князі з усією ріднею та службою, кількість яких іноді доходила до кількох сот осіб. Литовські та українські бояри і служба вели себе вельми помірковано і стримано, бо знали, що після вечері князі перейдуть у свої кімнати, а тоді їм можна буде повеселитися досить. Зате служба німецьких гостей, звикла до грубих жартів всіляких шпільманів та бенкельзенгерів, не могла всидіти на місці, а, не маючи нічого кращого до діла, пила донесхочу. Незабаром почулися з-поміж ливонських і пруських кнехтів хриплі прокльони, оклики та п'яний регіт. Дарма дворецький силкувався їх втихомирити, підливаючи свіжого напиту. Вони погрозили йому побоями, а навіть виляли на голову дзбанок меду. Зареготалися опісля в один голос, а якийсь п'яний співак завів хриплим голосом відому пісеньку про дівчину, яка прохала молодого ратника до себе на ніч. Але ось піднявся великий князь, за ним князі Чарторийські, потім патер Анзельмус. Мимохіть встали й всі інші, а шум, який піднявся від того, заставив невчасного співака замовкнути. Патер Анзельмус відмовив коротку молитву, обидва князі перехрестилися широко, а там і вийшли, залишаючи за столами боярство та службу. Довго здержуване бажання випити вибухнуло тепер з усією силою, наче гамір між учнями, коли дяк віддалиться.

А тим часом у іншій частині замку засіло до столу шість мужів: Свидригайло, Анзельмус, обидва князі і двоє дужих плечистих лицарів. Один із них, сивавий вже, мав на собі багатий шовковий, у золоті хрести вишиваний, довгий каптан, а волосся спадало аж на плечі довгими кучерями. Другий, ще молодий, з світлою бородою та волоссям, зібраним у сітку на вершку голови, держав між колінами довгий та широкий лицарський меч у багатих піхвах. На собі мав білий одяг з хрестом, під яким виднілись два мечі.

Перед ними стояли серед останків вечері наповнені вином чаші, а поруч них кілька високих срібних дзбанків з напитком. Служби не було. Самі князі наливали собі вино та пильнували гнотів олійних ламп, які горіли у великому п'ятираменному ліхтареві. Усі присутні слухали саме слів старшого з лицарів, який говорив повільно і поважно.

— Ідучи сюди,— говорив він,— гадав я відвести тебе, брате Свидригайле, від війни з польською шляхтою. Підла та боягузлива вона, без бога в серці, без віри в душі. Зате є в неї зажерливість і захланність, а особливо нечувані брехливість і хитрість, проти якої сам сатана блідне й тікає у пекло. Цією хитрістю довели вони до з'єднання Польщі з Литвою саме тоді, коли римський цісар почав звертати увагу на західні кордони цісарства. Вони зламали всі договори, скористувалися допомогою всієї Європи та святого отця в Римі, щоб під прикриттям походів на татар згнобити Русь, роз'єднану міжусобицями. А тоді зібрали сили Литви і Русі і ними побили нас... Але недосить цього. Каверзами й обіцянками підбурюють населення наших земель проти побожного

лицарства, і недалеким, може, є час, коли світська влада і міста виступлять проти слуг Христа... У вас також не видко вже серед боярів тієї великої любові, коли душу віддають за своїх друзів. Вони дбають тільки про надання, княжу ласку, про гроші. Не їм і не нам, лицарям ордену, належить майбутнє, не у нас сила і значення, не в нас. Ось чому не бажав я радити тобі війну, Свидригайле! Однак, їдучи сюди, бачив я товпи збройного люду, який збирався по дорогах вітати великого князя. Гей, коли б то мене так вітали у пруських городах та селах! Швидко заволодів би хрест німецького лицарства на всіх землях між Балтиком і Підляшшям. І я подумав собі тоді: "Пробі! Свидригайло має в руках невичерпний скарб народної сили. Тисячі і десятки тисяч, хоч і неправних копійників, можуть залити повинню всю Польщу, а тоді, вражені виглядом розбурханого моря народу, опам'ятаються і наші братчики. їм, цим велетенським товпам, належить доля країни. Благо тому, хто стане на чолі їх, а горе їй погибель їх ворогам! З усіх сил допомагатимуть ордену цим товпам і тобі, великий князю, їх цареві.

Свидригайло аж тепер зміркував, до чого гне великий магістр, і зарухався неспокійно. Зиркнув раз і другий на патера та князів і, певно, був би взяв під розвагу слова старого досвідченого магістра, коли б князі Чарторийські заперечались з його поглядами. Але вони обидва добре знали вдачу великого князя і ні одним рухом не зраджували, як дуже цікавить їх рішення щойно порушеного питання. Ось вирішувалася їх доля, їх майбутнє відношення до особи володаря, та ні один, ні другий не моргнув і вусом.

— Вибачте мені, побожний магістре,— заговорив Анзельмус.— Я вбогий францісканець, то куди мені до ваших розумних, досвідчених голів. Все-таки не раз трапляється мені слухати проповіді високопоставлених духовників, які стоять близько до коронованих осіб. Ось раз навів один із них казочку про бика, на якого напав лев. Наляканий до смерті бик побіг стрімголов перед себе. І ось зустрів його козел. Здавалося, що бик рознесе на рогах слабосильного козла. А той, хоч душа забігла в п'яти, та все-таки наставив роги, наче бажав напасти на противника. І о диво! Ще дужче наляканий бик завернув з дороги і наосліп побіг геть, ширячи переполох між звірами. Ще раз, кажу, вибачте мені, достойний пане, але мені здається, що цю казочку можна прикласти до вас. Литовсько-руський лев наполохав двадцять років тому пруського бика, а той тікає тепер перед польським козлом. Ось що!

— Справді,— докинув Свидригайло, радий, що може й від себе щось додати.— Ти, брате, забув, що цим разом литовсько-руське боярство буде з тобою проти польської шляхти, а не з шляхтою проти тебе. Загибель ворога певна!

— Так, без сумніву, так,— відповів спокійно Русдорф.— Я певний того, що, хоч би світ завалився, Свидригайло не зрадить союзників... Знаю, однак, і те, що той польський козел знайде таки у нас дома тисячі союзників серед міщан, світської шляхти, мужиків, словом, усіх, кому набридла кормига духовного ордену. Тому бажаю опертися на союзників, перед яким задрижав би весь світ, а саме на руському народі.

Свидригайло аж почервонів від задоволення, коли почув похвалу своєї вірності з уст великого магістра. Але саме тому здалося йому, що союзники не вірять у його силу.

— Коли вірите у мою вірність, чому ж не хочете вірити у мою силу? — спитав він.— Чи не одна доля жде мене, як і вас, на випадок поразки?

— Ба,— усміхнувся Рутенберг,— на це ваша княжа милість зволять послухати другу казочку. Раз дивувалася муха, яка сідала на лисині єпископа, що його достойність стільки разів б'є себе по голові, щоб убити муху. А єпископ сказав на це: "Правда, я терплю біль не раз і не два, але від цього не вмиру. Якщо, однак, тільки один раз зачеплю тебе рукою, то ти згинеш безповоротно, роздавлена рукою". Переможений Свидригайло завжди зможе звернутися до народу, і той не зрадить його. Куди ж звернеться побитий орден?

— Як куди? До Свидригайла! — гукнув великий князь, вдаряючи себе долонею у груди.— Не такий-то він безсильний, як вам здається. От послухайте!

Право литовське дещо інше, ніж ваше, бо у мене є право і сила відняти землю в неслухняного, і він не втече від моєї руки. От бачте князів Чарторийських. Вони мої друзі, а навіть свояки. Якщо, однак, котрий із них не послухає наказу — стане в одну мить із князя безземельним бурлакою. Може, ні?

Тут Свидригайло звернувся до обох князів. Молодший Олександр не втерпів, і глумливий усміх промайнув по його лицю, але Іван підтакнув головою і потвердив поважно:

— Так, є такий у нас закон, але, щоправда, віддавна ніхто його не застосовував, бо й нема прикладу, щоб хтось не послухав*великого князя. У цьому законі бачите, побожні магістри, запоруку сили і влади великого князя, навіть без цих тисяч, про які згадували. Правда, ми можемо і ті товпи покликати, але тоді вони перестануть бути кріпаками, а стануть свободними кметями, путні бояри та замкова служба забажають боярських надань, а там і кинуться на нас, природних власників і господарів цих земель. Чи ви не бачите цього? Я присягну, що саме ця думка заставила великого князя зійти з дороги цим товпам. У них є лев, то правда! Він може вмиє розірвати наших ворогів, це правда! Навіщо ж, однак, кувати меч на власну шию та ще власною рукою?

Обидва брати перекинулися поглядами, великий князь ударив кулаком об стіл, а потім, вхопивши величезну чашу вина, гукнув весело:

— Ось так, князь Іван висловив саме те, що я сам думав, тільки куди краще. Звісно, вчений чоловік, не те, що я, вояк, ловець і... ну, і пияк! Ха-ха-ха! Випиймо ж за добру згоду та на вірний союз, на погибель польській шляхті!

І одним махом випив чашу.

Обидва князі та Рутенберг зробили за його прикладом, тільки Русдорф мовчки про щось думав. Узяв чашу до рук, але поводити, видно, без охоти. Патер Анзельмус поналивав чарки вдруге і, ждучи на магістра, почав поволі говорити:

— Не вагайтеся, *illustrissime*, заключите союз із наймогутнішим володарем Сходу! Він від вас нічого не просить, крім збройної допомоги, та й то не дарма! Часи важкі, хто не з нами, той наш ворог, у нас нема місця для таких, що то ні пес, ні баран. Знаєте адже, як горбатий та зизокий єврей не хотів заплатити мита лицареві, яке той

встановив по грошу від голови. Його витягли з носилки та поставили перед паном. А той каже: "За те, що ти їдеш дорогою, належиться мені один гріш, якого ти не хочеш мені заплатити. Але ось бачу, що ти єврей, а це коштує також гріш; так само оплачуються у мене всі каліки. За зиза заплатиш третій гріш, а за горб четвертий. Отже, плати чотири гроші, коли одного було тобі мало! Плати або повертайся додому!"

Довго ще велися переговори між обома магістрами, переплетені жартами та чарками. Аж над ранком було вкладено союз, князь сп'янів, а патер Анзельмус потирав руки у малій кімнатці прибраної вежі та, підібравши поли, скакав довкола столу, на якому красувалася чимала купка срібняків...

XIII

Другої днини тією самою дорогою, якою їхав у Чарторийськ Свидригайло, шкандибав на маленькому литовському коникові Грицько. Теплий південнозахідний вітер приніс відлигу. Донедавна ще вкритий білою габою, ліс почорнів враз, порудів, шлях розм'як за ніч, і копита коня глибоко входили у снігову кашу. Поволі волікся Грицько дорогою. Сильний вітер дув йому просто в очі, а хвилинами покрапував теплий дощ. Годі було й придумати гірших умов для подорожі, та проте мандрівник не звертав на них уваги, наче якась невидима стіна відділяла його від них. Похилившись у кульбаці, шкандибав, сприймаючи байдуже і дощ, і вітер, і холод. На його плечах теліпалася перевішена рогатина та туго закрита тула з луком і стрілами, а намоклий кожух і подерті штани надавали невеличкому Грицькові вигляду лісовика-опришка або каланника, який тікає від боярської нагайки у ліси.

На змарнілому лиці видно було, одначе, не тільки тілесну втому. Стиснені брови та глибокі зморшки довкола уст вказували на душевну муку. Тут і там зводився вершник у кульбаці та оглядав перед собою розмоклий шлях. Часами гіркий усміх пробігав по його вустах і знову застигав на лиці у маску скорботи.

І справді! Тієї самої днини був він у великого князя з листом від боярина Миколи. Він ждав запитання, щоб розказати про незвичайні успіхи повстання, про вірність та піднесення народу, про посвяту боярина, але ждав надармо. Свидригайло прочитав листа, а там і відповів:

— Скажи бояринові, що я жду на травень служби з його земель у Чорнобилі. Якщо він не принесе повинної, віддам його землю іншому, і то не такому, що бунтує мужиків по селах та учить їх різати і грабити!

Грицько бажав щось відповісти, оправдати мужиків і боярина, шукав слів, щоб вияснити те, як гадав, непорозуміння, але великий князь гукнув:

— Мовчи, смерде, і слухай! Хам є для плуга і ціпа, а не для меча. Залиши воєнне діло боярським людям, а ні, то і ти, і твій боярин відповісте перед строгим великокняжим судом. Воюючий мужик — опришок, а опришками прибирають придорожні ялиці та заміські шибениці. Непокірним боярам відрубують голови... Пам'ятай це і махай!

Потемніло у душі мужика від цих слів. Він подумав над ними ще раз і ще раз, вивчив їх напам'ять, шукав у них хоч би тіні прихильності до визвольного руху в народі,

та дарма! З усіх слів, рухів та поведінки Свидригайла промовляв тільки гнів, злоба, ненависть до всього, що не йшло від особи та з голови великого князя. Князь не розумів народу, а Грицько не міг зрозуміти князя.— Чому він не заборонить народові боротьби з польською шляхтою, якщо її не бажає? — питав сам себе.— Чому не спинить Несвизьких, Юршів, Носів, Рогатинських?

На ці питання не знаходив відповіді і не міг її знайти, бо звик був до гадки, що князь завжди знає, чому дає накази такі, а не інші, та що у нього загальне добро всіх завжди на думці. Годі було йому повірити, щоб вчинками та розпорядженнями великого князя правили нерозум, упертість або простий випадок...

Третього дня зустрів Грицько ватагу мужиків, які все ще не вірили, що Свидригайло вже проїхав, і ждали його прибуття. Вони задержали його і почали розпитувати: хто, куди, чого? Як почули, що з Чарторийська, вмиль обступили його.

— Коли ж князі збираються в похід? — питали всі.

— Коли? Коли великий князь накаже, тоді й підуть.

— Де ж Свидригайло?

— У Чарторийську.

— Брешеш, сякий-такий сину!

— Не брешу! Я ж саме до нього їздив.

— Ти? А від кого?

— Від таких самих дурнів, як ти!

— Ого, який тобі мудрик найшовся! По пиці його! Буком по спині! — почулись голоси, і руки, озброєні дубинами та ратищами, піднялися над головою Грицька. Але той, наче не про нього річ, байдуже дивився навколо, а далі сплюнув крізь зуби і підняв руку.

— Замкніть, будь ласка, невмивані хавки! — гукнув він.— Ось ще доведете душу до гріха. Невже ж ви гадаєте, що я брешу, кажучи, що їду від великого князя? На це я і присягну!

— На хрест і землю?

— На хрест і землю!

Товпа втишилася вмиль. Наперед виступив, видко, проводир ватаги.

— Що ж ти казав великому князеві? — спитав він.

— Саме те, що ви йому бажали сказати: що ми його ждемо, як приходу Христа.

— Що ж він на те?

— А він на те відповів, що хлоп годиться тільки до того, до чого його бог сотворив, а не до зброї. Зрозуміли?

Ватага зашуміла невдоволено. Незабаром почулись голоси:

— До чого ж то князь відсилав нас?

— Звісно, до чого — до ціпа, вил до плуга та гною! І він добре каже, бо коли ти не пиріг, то не пирожишся, а коли ти хробак, то лізь у хрін!

— Певно, певно! — почулись голоси.— Якщо така його княжа воля, то ми...

— Еге ж! — підхопив другий.— Я зразу казав, що це ні на що не здасться.

— Авжеж! Не міряйся з панами, бо закоротке натягнуть, а задовге втнуть! — закінчив Грицько.

Дехто зареготався.

— То ти казав князеві про вашу готовність? А звідки ти? — спитав проводир, похнюпившись, непевним голосом.

— Я? З Поділля, а говорив якраз про те, що і ви бажали йому сказати. На те відповів він мені те саме, що я вам. Ось що!

Громада мовчала.

— Гарно! — сказав сумно проводир.— Видко, нас не потребує. Вирвалися, як чорт із конопель...

Товариші мовчали та кивали сумно головами.

— Не треба, не треба! — обзивалися голоси.— А ми було гадали...

Хвилинку дивився Грицько на мужиків.

— Не горюйте, хлопці,— сказав вкінці,— справді не потребує вас князь, але потребує земля, мати нас усіх! Ви її обробляєте, орошуєте своїм потом, вона ваша...

— Не наша, не наша! — відповіли на те голоси мужиків.— Вона княжа, боярська, але не наша. Вони її хочуть боронити тому, що вона їх, а нас не допускають. То ясно!

І раптом зрозумів Грицько Свидригайла. Він звелів мужикам кинути зброю, бо боявся, що сила, яка прожене з рідної землі ворога, візьме її опісля собі. Коли так, то, очевидно, годі було холопам ждати підтримки від князя. А тоді потемніло в душі у Грицька...

Він віддався був справі поневоленого народу тілом і душею, як умів віддатися тільки мужик. З боротьбою за давнє право, за свободу княжих часів, з боротьбою проти панщини, свавілля та гніту зв'язалася його душа нероздільно, нерозривно, сліпо. Аж до цієї хвилини не розумів він, що саме це поневолення народу віддає мужиків невідклично у руки бояр, панів, вельмож, князів та що й вищі стани привітають новий лад, якщо їм тільки забезпечать посідання їх надань... Аж тепер нагадав собі Кердеевича та інших перевертнів із Галицької землі, згадав польські герби та грамоти, видавані для західного боярства, в яких король давав їм такі самі привілеї, які мали польські шляхтичі, ці кати і гнобителі простолюддя. Багато про ці справи балакав небіжчик Василь Юрша, боярин Микола, Андрійко, та тоді не звертав Грицько на це уваги. Аж тепер зрозумів він, що Свидригайло та його прихильники бажать справді незалежності і свободи, але тільки для себе. Народу бояться, бо якраз за мужицьку шкіру йде боротьба між польським і литовсько-руським лицарством. І тоді опинилася душа Грицька над пропастю розпуки.

У маленькому селі над Стиром, яке мало повинність випасати княжі коні, заїхав він до господи якогось княжого конюха і кілька днів пересидів у нього. Конюх зрадів вельми, бачачи у себе таку бувалу людину, і в усьому підтвердив здогади Грицька. Князі Чарторийські вже заздалегідь остерегли своїх підданих, щоб не мішалися у не свої справи і не слухали посланців західних громад. "Сам великий князь, мовляв, покарає ляхів і відбере Вітовтові землі від польської корони". Розказував навіть, що двох

мужиків з Деревища, за чотири милі від Луцька, повісили княжі ратники за втечу до повстанців на Холмщину.

Почувши це, Грицько рішився їхати далі, щоб ще й з ним не трапилася подібна пригода. Кожної хвили могли чарторийські посланці найти його тут і вбити як підмовника, що підбурює народ буцімто проти польської шляхти, а насправді проти бояр та князів.

А весна йшла тим часом кроками велетня у завмерлу Волинську землю. Протягом тижня розкисли дороги зовсім і змінилися у болотяні ріки. На полях з'являлися великі брудні плями, а на окраїнах лісу, де сніг розтав швидше, почали вже пробиватися голівки пролісків. Скрізь шуміли каламутні потоки снігової води. Вони наповняли всі заглибини, спливали з усіх сугорбків, збиралися у потоки, які звідусіль спішили до Стиру. Ріка прибула від них, розлилася широко, наче Буг або Прип'ять. Відбувати подорож далше стало поки що немислимо.

Якраз приїхав Грицько до села Деревища. Село лежало на стрімкому березі ріки. Через село проходив шлях з Луцька у Вільно, і тому була при ньому величезна корчма, куди заїздили каравани купців, подорожні, а часто-густо і бояри або пани, що їхали з Волині на Білорусь і Литву або поверталися назад. Заїзд держав знайомий Грицька Трохим Прокопів, слуга князя Курцевича, який і своїм господарям заробляв чималі суми, і про себе не забував. Не дивно, отже, що власники дбали про його вигляд та про потрібний запас харчів та напитків. У корчмі було кільканадцять кімнат, які лежали по одній стороні обширного дворища вздовж вузького коридорчика. По другому боці була обширна ізба з шинквасом, столами та лавами і з величезним комином у куті. Вози приїжджих містилися на великому майдані перед корчмою, а коні — у довжелезній стайні. Кілька сараїв на в'юки і товари купців, на пашу для коней та на припас для людей стояло довкола майдану, який одним боком притикався безпосередньо до стрімкого берега Стиру. Три інші боки оточував високий дубовий частокіл з широкою брамою, при якій стояли дві буди для величезних британів і хата для озброєного вартівника.

Грицько хотів у знайомого перечекати перші тиждень-два, бо не дуже-то спішився з відповіддю Свидригайла до боярина. Від мужиків по дорозі почув справді, що якийсь великий двір їхав саме до цього заїзду, але гадав, що для нього завжди знайдеться куток у обширному дворищі Трохима.

І справді, доїжджаючи до брами, вже здалека бачив чималий рух народу на майдані. Навантажені вози, десятки коней біля них, челядь, ратники, скоморохи, гончі собаки — все те товпилося на розкислому майдані, кричало, лаялось, гомоніло, реготалося. Вартовий біля брами спинив Грицька словами:

— Не йди туди, Грицьку, бо ще тобі дістанеться. Тому кілька днів приїхав сюди князь Ніс, і вони його мало що не вбили, і він тепер сидить у льоху. Трохим бігає, як із перцем, та бог знає, чи і він вийде цілим та здоровим з цієї завірюхи. Коли хоч, то залишся у мене, а у заїзд не пхайся.

— Еге ж, добре радиш,— відповів Грицько, скося поглядаючи на челядь, яка несла

припаси з возів у кухню. Він швиденько прив'язав коня біля хатчини, накрив кожухом, насипав у похідну торбу ячменю, а сам, немовби належав до прислуги, підкотив рукави та зсунув клепаню на потилицю.

— Ти куди? — питав здивований двірник.

— Звісно, куди! Розпитати, розвідати, привітати Трохима.

— Не роби дурниць, Грицьку, побачиш, що пожалієш. Половина нашої служби вже втекла у село переждати грозу.

— Що ж це за чортяка приїхав?

— Князь Жигимонт Кейстutowич.

— А!

Наче блискавка промайнула у мозку хитрого Грицька.

— Князь Жигимонт Кейстutowич ув'язнив князя Носа... Невже ж на наказ Свидригайла... Ба, це неможливо! Досить було дати князеві наказ, навіщо було його в'язнити?... А може... може, Кейстutowич задумує щось негарне... Бач, усяка дитина знає, що сини Кейстута не люблять Ольгердовичів, а Свидригайло — Ольгердович... Це нечиста справа! — вирішив і поплівся хитким кроком лінивого парубка у корчму. По дорозі раз у раз штовхали його чим попало княжі биричі, пахолки, ратники, сварили на завали дорогу, прозивали товпилою, роззявою та дурнем, але він не тратив відваги, тільки йшов вперто вперед, доки не опинився за шинквасом у корчмі. Трохим ледве встигав записувати гарнці меду та пива, які випивали ратники, бояри та служба при низьких столах. Поряд нього княжий скарбівничий лічив гроші з чималого шкіряного мішка, видко, як заплату шинкареві, бо, мимо очевидної втоми, в очах Трохима світилася радість. Раз у раз його маленькі очі поглядали на бокатий мішок, і солодкий усміх витав на його вузьких почорнілих губах. Аж ось побачив Грицька...

В першу мить кивнув йому байдуже головою та звелів подати собі з-під шинквасу в'язанку ковбас. Грицько ліниво схилювся, а над ним похилився і Трохим.

— Не цю, не цю, другу! — гукав, аж сам укляк, і голови обох схилилися поруч.

— Де князь Олександр? — спитав Грицько пошепки.

— У льоху під корчмою. Бери його, і тікайте! Коні у старого Якима Сала у Деревищі.

— Про що ж ішло, про бунт?..

— Ні, про жінку! — кинув ще Трохим і встав.

— Давай швидше, гниляко! — гукнув ніби розлютовано. — Кості тобі поломило чи що?.. Гаразд! А тепер біжи до кухні, дістанеш їсти!

І Трохим відвернувся до скарбівничого.

Лінивим кроком потьопав Грицько до кухні.

Отже, князеві Олександрові грозила небезпека. Здавалося, що викрасти князя з-посеред слуг Жигимонта було нелегко, та Грицько як слуга корчмаря міг це зробити без особливого труда. Дзбанок меду, чарку вивару із зелених маківок, який бував у кожного знахаря, і хоч волами заїжджай до бранця. Не про те ходило Грицькові. Він знав, що штуку з медом утяв би без нього і сам князь. Видко, він сам не бажав нікуди

тікати, коли ще сидів у льоху. Тому саме Грицько і питався про причину ув'язнення, а почувши, що у справу замішана жінка, втратив відразу всяку надію. Ця жінка мусила бути дуже близька його серцю, якщо він пожертвував заради неї свободою, а навіть відрікався від участі в боротьбі з ворогом, яка була аж досі мрією всього його життя.

У просторій кухні на величезній печі горіли дві чималі ватри, а біля них поралися кухарі. Служба обертала величезні рожни з печеннями, місила хліб у великих діжах, патрала птицю, оправляла та чистила поросята і підсвинки, а чимало ратників, сокольничих, псарів, биричів та отроків сиділо на ослоні під вікнами і попивало із стоячої в куті півбочки пінисте пиво. Про неї подбав сам Трохим, бажаючи серед служби гостей підтримати добрий настрій і прихильність до себе. Кілька разів на день порожню бочку наповнювало свіжим напитком, а зате служба совісно подавала скарбівничому число мір ячменю, вівса та в'язок сіна, які з'їли коні. На цьому й відбивав собі Трохим удесятеро ціну пива... Завдяки пиву кухня стала місцем, де збиралася вся двірня князя. Тут розказували про всі вигадки химерного часами Жигимонта, висловлювали здогади про його замисли, плани, переговори, каверзи, а все те було здебільшого заправлене веселістю і дотепом. Сміх, регіт, жарти раз у раз чулися у зборі.

Грицько сів у куточку, недалеко від бочки. Кухар подав йому великий кусок м'яса, чималий шматок хліба та глиняний дзбанок з пивом, і Грицько, залізши на бочку, їв і попивав без поспіху, а його малі чорні очі бачили все й усіх, його уваги та слуху не уникло жодне слово, жоден рух присутніх.

— Го, го! Що химерний наш князь, то химерний! — бубонів товстим голосом рослий, плечистий конюший. — Знаєте, що було цього різдва у Вільно?

— Ха, ха, ха! — зареготалися деякі з присутніх, але не всі. Інші зацікавлено повернулися до бесідника.

— Що таке? — запитав хтось.

— Двір був тоді мало не весь в Ошм'яні, — заговорили ратники та биричі. — Тільки старший бирич Гнат був з князем і ви, то ми й не знаємо.

— Ви знаєте, що у нашого князя на передмісті Антоколлі є дворець, а у ньому окрема служба... — почав конюший.

— Го, го, знаємо, знаємо! — закричали в один голос ратники, а котрийсь докинув:

— Це так ніби табун у жеребця!

Дехто зареготався. Конюший кивнув головою.

— Еге ж! А ти, мудрику, не базікай, як куцохвоста сорока про те, що вже всі горобці навперебій знають. Був там якраз посланець короля, якийсь Домарат з Виснича, низький, русявий, з риб'ячими очима та волоссям, яке смерділо гнилим яйцем. Бач, мазав його білком, щоб держалися кучері, не мив щоднини, то й засмерділося.

— Тьху! — сплюнув бирич Антон, родом з Підкарпаття. — Волю вже масло у наших верховинців, хоч і воно смердить, як зараза.

— Отже, цей пан Домарат бачив у цьому дворі всілякі білі голови, які раз у раз кукали через вікна, чи не їде князь або і хто інший...

Всі в один голос засміялися. Знали, бач, що князь Жигимонт, вдоволивши свою першу пристрасть, переставав бути заздрисним і радо вивіновував своїх "приятельок" і видавав за дрібних литовських бояр. При цьому бували різні забавні пригоди, бо всілякі, жадні до надання і боярської служби, замкові слуги або путні бояри все крутилися біля княжого двірця.

— Точнісінько, турецький гарем! — зауважив сотник.

— Еге ж! — підтвердив конюший.— Як знав, так звав. Приїхав князь у дворець та перш усього розглянувся поміж своїми дівчатами, покрутив носом, а далі питає, котра там із них збирається йти заміж. Зголосилася одна чи дві, а інші аж душаться від сміху. Князь розлютився та grimнув на них, а вони ще дужче регочуться. Далі розказали, що пан Домарат сікається до одної чорнявенької татарки, яку привіз собі був князь років три тому десь з-над Ворскли. Князь злагіднів вмить, глипнув очима раз і другий, видко, зрадів. Ну, і нічого. Приходить вечором пан Домарат, стукає до віконця, дівчина вітає його солодко і приязно; пан Домарат аж спітнів від внутрішнього жару.

— Іди,— каже дівчина,— до дверей, то впущу. Пан Домарат не хотів зразу йти, бо боявся псів та пахолків. "А у тебе, дівчино, каже, певно на тілі пояс"*.

(* Невинності.)

Татарка підняла спідницю і показала йому, що ні, а тоді не було вже стриму для пана Домарата. Він увійшов крізь двері, які відчинила йому дівчина, і пішов за нею аж до ті кімнатки. Та тут нагадала собі татарка, що не зачинила за гостем дверей, і каже: "Увійди сюди, а я піду зачинити двері. Я за хвилинку вернуся, а ти за цей час роздягнися". Сказала і зникла. Входить пан Домарат у кімнату та йде у темряві.

У хаті тепло, на комині тліє огонь. Схилився, докинув дров, роздув полум'я, оглянувся і задерев'янів. Біля дверей лежить згорнута в клубок не кітка, ані собака, ні, тільки Муха, ведмедиця князя... Прожогом кинувся пан Домарат до дверей, але ба! Муха піднялася та з грізним ревом загородила йому дорогу. А дівчини як нема, так нема. Аж ранком відчинилися двері, й у кімнату увійшов князь зі мною і Гнатом, буцімто за Мухою. Побачивши панка, князь удав здивування.

— Варта! — гукнув він.— Ловіть злодія!

Пан Домарат бух тоді князеві до ніг, а той ще більше розлютився.

— То так, сякий-такий сину, то ти содомським гріхом покаляти хочеш княжу палату? Ось я тобі за це накажу наперед спороти батогами спину, опісля відтяти те грішне тіло, яким соблазнив бідну невинну лісову тварину, тобто Муху, а потім спалю тебе на вогні, бо така кара за содомію!

Панок зімлів, а коли вилляли на нього відро крижаної води, почав із плачем та хлипанням виправдуватись. Князь слухав, слухав, морщив брови, а ми двоє, кажу вам, мало не поздыхали від сміху. Пан Домарат трясеться, мокрий увесь, переляканий, та присягається на всі святощі, що ні дівчини, ні ведмедиці не чіпав; князь хмуриться, ми звіримося, мов на нашого найгіршого ворога, потім князь каже:

— Чи ти опоганив моє ложе, чи тільки клітку ведмедиці, все-таки ти збезчестив моє житло і мусиш бути покараний. Та я не хотів би тебе вбивати, ані калічити, як це

велить мені закон. Тому хіба одружишся з моєю рабинєю, яку я пушу на свободу, а ти попрохаш цих двох свідків, щоб мовчали про всю цю подію...

Ну ж тоді панок дякувати. Цілує руки, ноги, мало що не що інше. Але ба, на цьому не кінець. Покликали татарку, а вона в сміх.

— Що? Ваша княжа милість бажають, щоб я ішла за таку тварюку? Хай жениться з Мухой, про мене із чортякою, але до мене йому зась. Моя постіль не для такого облізлого й обмоклого коров'яка.

Аж тоді як не зареочеться князь, за ним ми обидва та всі дівки, які у цей момент надбігли. Здавалося, що цілий Антоколль сказився. Навіть різдвяних дзвонів не чути було. Панка посадили на коня, а коневі скоморохи наклали на голову машкару цапа та прив'язали ззаду коров'ячий хвіст. Що ударить хвіст коню на ногах, то він стає на диби; мокрий, змерзлий вершник держиться за гриву та дзвонить зубами, а скоморохи та вулична юрба, що то у свято гуляє по вулицях, біжать за ним і ревуть: "Гутю га! Цап! Ведмежий любас!" І ще гірші слова викрикували, а князь аж за боки брався. На другий день посланця не стало. Втік таки тої самої днини з сорому.

Довго не вгавав регіт між слухачами. Грицько знав із оповідань про князя Жигимонта, що він вельми жорстокий та що не любить князів і великих панів. Не розібрався, правда, гаразд у всіх подробицях, але в цілому зрозумів, про що йде річ, і уважно прислухався до дальшої розмови.

— Цікаво було знати,— заговорив конюший, коли стих дещо регіт,— що то буде з тими двома жінками, що ми разом із князем Олександром піймали. Ти, Гнате, був при цьому, як вони між собою говорили, то розкажи!

Гнат скривився і зам'явся.

— То інша річ! — заговорив він неохоче.— Це справа з князем та ще й особистим приятелем великого князя. Не радив би я нікому про це говорити, щоб потім всілякі ворони, ось як ті,— тут показав Гнат рукою на випадкових слухачів,— щербили собі дзьоби на княжому імені. Дійде до його ушей, біда буде! Але ось одно можу сказати. Це пані ляшка та її служниця.

— Ба, це знаємо всі,— почулися голоси.

В цю хвилину Грицько мало не зірвався з місця, на якому сидів. У дверях він побачив... ні, таки не помилився його зір... побачив Скобенка, який пильно стежив за словами Гната та, відкривши рот, вдивлявся у нього, наче бажав проковтнути кожне словечко.

— Отже, пані,— говорив бирич Гнат,— дуже підлизується до князя, видко, його не знає, ха, ха! Гадає, може, що він такий самий дурень, як Кердеевич або Ніс.

— Ха, ха! — засміявся стольник.— У нього щотиждень нові чоботи.

— Хіба халява! — вирвався якийсь дотепник.

— Дурень ти з своєю халявою. Видко, ти й у халявах звик робити по снігу босі сліди...

— Що ж, коли порветься чобіт, то він дірявий,— боронився ратник.

— Іменно дірявий, а князь дірявих не любить. Ось чому для нього чобіт, а тобі може

колись обірватися з нього халява та, може, ще з причинком, якщо будеш чемний...

— То, кажеш, пані підпихається до князя? — допитувався конюший.

— Іменно підпихається, ти добре це назвав,— сказав на те бирич Гнат,— але князеві впала в око Марина, а не вона. Він волить, бач, здорове сільське тіло, ніж панські примхи. Візьмеш у жменю, аж по жилах приском піде. Тверде, гнучке, ні зломиться, ні розкисне, а кине тобою, як зноровлена коняка.

— Ха, ха, ха! — зареготалися всі.

— Бачу, наш старий бирич неабиякий знавець коней.

— Що ж далі? — почулися голоси.

— Ну, нічого. Ні пані, ні служниця, ні князь нічого ще не знають. Сьогодні вечором спитає князь пані, чи бажає їхати з князем Олександром, і пустить Ті, якщо вона захоче, але служницю лишить собі. А як не схоче, то поїде далі, пані відвезе у Дубно, а князя лишить тут.

— А Марина? — почувся з-під дверей голос Скобенка, якийсь чи то грізний, чи то розпачливий, що всі аж оглянулися.

— Марина, звісно що! В улику на Антоколлі багато теплих, шкірами встелених, килимами обвішаних, піжмом пахучих комірчин-кімнат. Нова бджілка осяде там за місяць-два та ждатиме на якого-небудь трутня.

— Але ж вона не литовка, а тутешня,— зауважив хтось.

— Іди, сварися з князем! — засміявся конюший басом.— Не знати, який чортяка захоче розпинатися за одною дівкою. Хто з нас не знає дівок та хто не знає, що нема за ким так дуже побиватися.

— Правда ваша,— втрутився кухар, який саме вибирав з сковороди печеного павича і брався причепурити його павиними перами,— у тому-то й біда, що з дівок часами робляться жінки, а тоді не ти за нею побиваєшся, а вона побиває тебе.

— Ба, дівка нібито нічого, а тут кожний за білим колінцем і на тополю полізе! — зауважив старий бирич Гнат.

— Як зразу видно, що ви жонаті! — засміявся конюший.— Я б мою провчив, якби так...

— Те, те, те! — розгарячився кухар.— Не кажи гоп, доки не перескочив. Подумай тільки, скільки разів буваєш п'яний і то так, що ні рукою, ні ногою, а тоді вона дужча за тебе, і ти стоятимеш за її ласку, а не вона за твою.

Загальна увага звернулася на суперечку між конюшим і кухарем, який зовсім не цікавив Грицька. Зате схвилювала його незвичайно цим разом поява Скобенка у корчмі. Він устав і висунувся з кухні; біля дверей глянув ще раз на молодого, колись квітучого здоров'ям та красою молодця і ледве пізнав, що це той самий чоловік. Бліде лице, пооране зморшками пристрастей, осунулося, зів'яло, постать згорбилася, наче у старця, хода стала непевна, наче у недужого на гостець. Коли Грицько проходив біля нього, їх очі зустрілися. Вийшовши, Грицько оглянувся і побачив, що Скобенко іде за ним. Біля хати двірника зустрілися і разом увійшли до середини.

Як тільки Скобенко увійшов у кімнатку двірника, впав на землю і застогнав не своїм голосом. Судорожно затисненими кулаками викидав жмутки кучерявого чуба та товк чолом об долівку, доки не бризнула з нього кров. А тоді засичав з болю, наче роздавлена гадюка, і зайойкав на всю хату.

Опісля зірвався на ноги і, захопивши себе за голову руками, став бігати по кімнатці, наче божевільний. Поміж пальці стікала кров і мішалася з пилюкою долівки, а стогін та зойки раз у раз викидалися з-за затиснених зубів.

З широко відкритими очима дивився двірник на все, уступаючись з дороги ошалілому парубкові. Грицько стояв на порозі непорушно. Потім захопив за плече Скобенка і потряс ним, наче садівник грушею.

— Тю, схаменися, отямся! — гукнув він.

Скобенко замовк, зупинився і глянув на Грицька, наче від сну збудився.

— Мовчи, тварюко! — говорив посланець боярина. — Не реви, бо почують, то будеш битий! Ось сядь, напийся меду і поговори з нами на розум. Може, йш й порадимо тобі що-небудь.

— Ох, порадьте, братику, порадьте, — лебедів Скобенко, складаючи руки, як до молитви, — віддайте мені мою Марину, моє життя, і весь вік служитиму вам не як друг, не як товариш, а як раб...

— Марина — це служниця тієї пані, правда? — запитав, враз задумавшись, Грицько.

— Так!.. Ох, то ви її не знаєте? Ну, тепер розумію, чому ви й самі не божеволієте з розпуки. Ах! Ви не знаєте її, ні!

По лиці його, як горох, почали котитися сльози. Та рука Грицька здавила йому до болю плече.

— Не рипи, тільки розкажи все, що знаєш! — наказав Грицько. — Чому ти покинув Луцьк і боярина Андрія?

Скобенко розказав, запинаючись та повторяючись, усю правду. Вкінці поскаржився, що Заремба відправив його по нагороду до Офки, а ця збула його нічим. Грицько червонів, слухаючи, якими дорогами ішли Заремба та його дочка, червонів від сорому за малодушність своїх князів, і одночасно будився у ньому подив.

"Що за хитрі-прехитрі люди, польські пани!" — подумав собі і не знати чому нагадав у цю мить Свидригайла. Невже ж і там причиною були їх наклепи та підступництво?..

Скобенко скінчив сповідання і тупо дивився перед собою, вичерпаний, стомлений спогадами про віроломство Офки і Заремби, приголомшений страшенною вагою нещастя, безнадії. Мовчав і Грицько, який ламав собі голову над почутими подіями.

Не чули вони, як змучений незрозумілим оповіданням двірник висунувся за двері хатини, спльовуючи та дивгаючи плечима, а у хату увійшов Олександр.

На його лиці видно було переживання останніх днів, але в очах малювалася не розпука, а гнів, гнів мужа, честолюбство якого образить жінка або володар, і йому не ялося з ними ставати до бою. Упокорення гризе серце, наче страшна недуга, але не відбирає сили, ні самоповаги. Навпаки! Воно бунтується проти незаслуженої ганьби і рветься до подвигів, щоб доказати всім, у чому лежить його вартість та значення. І хоч

обізветься у ньому не раз і бажання помсти, та воно не стає ніколи метою всього життя... Князь Олександр чув оповідання Скобенка, а чим далі воно поступало, тим краще розумів він причини, через які сталося те, що сталося. Коли Скобенко замовк, князь підійшов до столу і поклав руку на плече парубка.

— Не журися, хлопче! — сказав. — Тобі осталася помста. Гей, я радо помінявся б з тобою...

Наче осліплений блискавкою, зірвався Скобенко.

— Помста, кажеш? — засичав, а його очі, здавалося, вискочать із орбіт. — Помста, кажеш, а на кому?

— Ха, ха! Звісно, на кому, на тому, хто вкрав у тебе твоє щастя! Він тебе не знає, тобі легко... Офки не буде при ньому, не остереже його. Ха, ха! Вона теж помилилася. Гей, Жигимонте Кейстutowичу, здається мені, що і ти цим разом прорахувався у дечому!

Він потер чоло рукою і раптом звернувся до Грицька.

— Звідки ти тут узявся?

Грицько оповів.

— Вийди звідсіля! — наказав князь Скобенкові. — Вийди, але не відходь далеко. За хвилину покличу тебе сюди і вкажу дорогу до помсти.

Скобенко вийшов. Лице його не тремтіло вже від судорогів хлипання. Грізно стягалися брови на чолі, уста затискалися, а нігті п'ястуків впивалися у долоні.

— Сядь! — наказав князь Грицькові і почав його випитувати про Свидригайла, боярина, Зарембу і Скобенка. Хоч і як його розум був зайнятий Офкою та князем, то мимохіть народилися в його душі два почуття: одно — це подив з дій цього мужика, який віддався так неподільно справі народу, як ні один із князів, друге — це почуття сорому. І мимоволі почервоніло від сорому лице князя Олександра.

— В Скобенка забрав князь дівчину! — сказав він, коли Грицько розповів усе, що знав. — А при мені спитав Офку, чи хоче вона їхати далі зі мною, чи залишитись з ним. Я бачив, як старий грішник поглядав на неї, наче закоханий чорт, а вона, помітивши те, відвернулася від мене і вклонилася йому, кажучи, що "для бідної, самотньої жінки краща опіка Кейстutowича з дружиною, ніж бездружинного Носа". Мене охопив сміх і жаль, що я для тахої... скривив душею і покинув Юршу, і лють взяла мене на себе, на неї, на князя, на весь світ. Вона тимчасом подякувала мені за опіку і вийшла, а тоді Кейстutowич зареготався на все горло і каже: "Коли хочеш, княже Олександре, то бери її силою сьогодні вночі. Мені її й так не треба. Мусиш мені, однак, лишити Марину. На чорта мені Офка?.." В мене наче грім луснув, так дуже я здивувався. Зразу бажав було справді зробити так, як радив Жигимонт, але опісля подумав собі, що я Офці віддав душу, а вона проміняла її за стару, витерту всілякими повіями княжу постіль на Антоколлі. Тоді я протверезився. Може бути, що в неї є ще які дальші замисли, бо вона на службі у польського двора, але це мені байдуже. Честолюбство — це для мужа друга любов. Де вони зустрічаться, там гине одне з них. Гей, правду казав боярин Микола! У мене вмерла любов, і я зараз їду назад у Луцьк. Туди має надоспіти Свидригайло з

військом, почнеться війна. Побачимо, що вдіє великий князь без народу! Побачимо...

— А Скобенко? — нагадав Грицько.

— Скобенка доручу Жигимонтові. Він прийме його, бо ми розійшлися як друзі. Буде парубок якийсь час казитися, а за місяць-два віддасть йому князь дівчину та ще й із приданим, а може, і боярською службою наділить. Ха, ха!

Грицько глянув швидко на князя.

— А як він справді думає про помсту? — сказав, ніби між іншим.— Кров Кейстутовича впаде тоді на тебе, княже!

— Ба, змиють її сльози всіх батьків та чоловіків, яких скривдив цей стадник! — відповів князь, але очі його не зустріли чомусь погляду мужика, який бажав у них вичитати правду.

І тоді подумав собі Грицько, що деколи ненавидять люди того, хто здійснює півку з їх очей більше, ніж найбільшого ворога, якого не бачили досі...

Всупереч проханню та плачу, вислав Жигимонт наступного дня Офку в Дубно, звідкіля недалеко вже було на Поділля, де перебував Кердеевич. Князь звелів це вчинити старшому биричеві, бо сам, мовляв, нездужає. Не допомогли лементи, прокльони, погрози, а навіть відклик до князя Олександра. Цей-бо заявив, що не може ставати всупереч волі князя крові. Остаточний наказ виїзду приніс Офці Скобенко, поява якого подіяла на неї, наче удар батога по лиці. Вона замовчала і підкорилася. Грицько зник тієї самої ночі, а князь Олександр ждав приїзду великого князя Свидригайла, щоб під його стягом змити сором відступництва від святої справи народу. Багато думав він про неї та нагадував собі розповідь Грицька, але і йому не було ясним ставлення Свидригайла до руського племені та його земель. Куди не глянь, усюди мряка, темрява, неясно перемішані між собою понуки, причини, наслідки і висновки, пристрасті, забаганки, стремління і каверзи. Не розумів їх Грицько, не розумів і князь Олександр. Хоч, однак, мужик таки збагнув більше, ніж князь, та ні один, ні другий не знали про це і блукали, мов двоє людей, які, чуючи свої голоси, шукають один одного навпомацки у темряві. Шукають довго, а знайшовши, оглядаються, де вони. Та довкола нікого і нічого не видно, тільки сумерк закриває весь світ від двох пар очей, як раніше закривав його від кожного зокрема.

Другої днини Грицько зник із заїзду, але не поїхав ще далі. Він заховався у селі Деревищі і ждав, щоб підсохли дороги.

Весна у 1431 році була напрочуд гарна, ясна, тепла, погідна. З часу приїзду Грицька у Деревище не впала ні краплина дощу, але вологи не бракувало ні на землі, ні у повітрі. Тому наввипередки розвивалося листя на галуззях, а фруктові дерева вкривалися цвітом за ніч. Наче білі сніжні кулі, стояли вони довкола хижин та насичували вечірній літеплий легіт солодкими пахощами. Над підсохлими полями бував жайворонок та видзвонював веснянку, а ластівки низали повітря у всіх напрямках над полями та волами. Водяна птиця хмарами обсіла болота, озера, ріки. Качки та гуси, кулики, бекаси, гупала, пірникози, лебеді гніздилися та з криком, гамором, шумом і лопотінням крил зліталися на жир.

З вечірнім леготом плив десь з південного заходу якийсь таємничий струмінь життя, якусь нову мову винаходила собі природа, одягаючись у небачені, нові фарби, якісь нові почуття будилися у серцях. З голодними березневими вовками забулася крижана студінь зими та сонливість коротких похмурих днів, зривалася й душа до нового льоту у майбутнє. Голодний звір наївся і спочив, а зате олені, лосі, глухарі, чаплі наповняли ліс голосами пристрасті, яка охоплює весь світ і в якій міститься все його майбутнє. Тала земля видала безцінні скарби, які переховувала з осені у своїй скарбниці, а ясне сонце гріло та сміялося разом з квітками з останніх потічків жовто-брудної води. Забулися на хвилину безнадія і зневіра у народі.

Враз із леготом весни заговорили люди про війну, визвольну війну руських князів з Польщею. Раділи всі — бояри і мужики, раділи витіснені на передмістя українські міщани, яких католицьке магдебурзьке право викинуло поза межі міського життя. Одначе у цьому весняному зриві не було того, що обіцяла зима та провесна. Були це бажання, радощі, живе захоплення справою, та не було заклику до діла. Діло вмерло у крижаному холоді зими. Розтала земля, та не розтали душі князів-вельмож. Засвітило сонце, та не для всіх. Той, хто мав право й обов'язок рушити у бій за землю, яку оросив своїм потом та сльозами, не одержав дозволу оросити її ще й кров'ю. Князі заборонили мужикам хapatися за зброю, і мужики послухали...

Грицько їхав поволі, з села до села, обминав двори, посілля вельмож та князів, міста та биті шляхи. Манівцями прокрадався під Перемишль, бо там надіявся знайти боярина. Коли, однак, прибув у Вишню, почув від мужиків, що боярин зібрав велику рать і йде здобувати Перемишль.

"Звідкіля взяв він ратників? — питав себе Грицько. — Невже ж він, не ждучи дозволу великого князя, рішився з весною на самостійний виступ проти Польщі?" Аж засміялося щось у Грицьковому серці й проясніло від гадки, що, правду кажучи, таким самим володарем був би боярин Микола, Юрша чи Рогатинський, як і Свидригайло, ба, може, й кращим! А боярство завжди буде таким, яким захоче його мати володар...

Під час переправи через прибулу Вишню Грицько мало не втратив коня, але вже не запізнявався. Скільки міг, мчався вперед і, швидко минувши Мостище, наблизився до широко розлитого Сяну. Здалека бачив уже високий, укріплений баштами замок і надіявся, що другої днини зустрінеться з боярином. Знав, однак, що мужицькі ватаги держалися здебільшого горбків та яруг, а таких не було на схід від Перемишля. Зате досить їх було на південь, і тому звернув Грицько з дороги направо, у село Негрибку. Село те стояло саме край бойовища, яке стільки разів отекло татарською, угорською, польською та руською кров'ю. Грицько не знав цієї славної минувшини села, але знав, що там чимало могил, за ними ліс, а далі вже лісисті горби та темні яруги аж до мурованого стовпа. Там сподівався застати як не самого боярина, то принаймні сторожу.

Хто ж, одначе, опише подив Грицька, коли за переправою через бистротечний Вігор не знайшов ні живої душі в селі. Тільки голодні собаки вешталися по обійстях, але ні мужиків, ні жінок, ні дітей не видно було на вулиці.

"Що це за причина? — питав сам себе і не розумів, що саме могло статися.— Хати цілі, не спалені, значить, ворога тут не було, зарази теж ні?.." І раптом щось здавило груди мандрівника якоюсь дивною тривогою. Прожогом кинувся у ліс і їхав все вперед і вперед, ждучи, коли на тлі темно-синього неба замаячить високий мурований стовп. Вогке галуззя шмагало його по лиці, колючки рвали одіж, литовський коник, який привик до лісів, не вмів гаразд спинатися по обривах, спотикався раз у раз, але Грицько не щадив його. Аж ось виїхав з лісу якраз над дорогою, якою їхав колись полк Заремби у пагубну балку. І раптом помітив він червоне зарево. Було воно слабке, невеличке, тільки що пляма на краєвиді.

— Це Горохів хутір! — сплеснув у долоні Грицько.

Горохів хутір лежав у глибокому яру між Княжичами і Перемишлем. Хат було у ньому небагато, може, дві-три, і ті згоріли ще звечора, так що у кривавому зареві заходу з-під Мостищ не видно було місяця. Тепер тільки багаття жевріло серед зелені лісів, як хто дивився на нього згори. Ліворуч мерехтів на вершку могили мурований стовп.

В страшнім занепокоєнні пустився Грицько туди. Чвалом переїхав балку, в якій ще білили порозтягані вовками та круками кінські кості, та став спинатися на протилежне узбіччя.

Раптом почувся різкий голос.

— Стій! Хто ти?

І вмить кільканадцять темних постатей оточило вершника.

— А, це ти, Грицьку? Злазь з коня, далі не поїдеш! — заговорив знайомий голос.

— Коструба! — пізнав Грицько товариша.— Де боярин?

— Або ще у шляхетському пеклі, або вже у небі.

— Як? Що ти верзеш? Він гине, а ви тут...

— А ми тут! — відповів Коструба.— Саме тому він гине, що ми тут, а якраз тому ми тут, що він згинув.

— Дотепів тобі забаглося! — гримнув на Кострубу Грицько, але замовк, коли глянув на мертвецьки бліде лице приятеля.

— Еге ж, дотепи мені в голові! — відповів нібито спокійно.— Ми всі страх які дотепні, так що аж у ліс заховалися та, наче лісовики, лякаємо людей.

— Скільки вас?

— Ми всі!

Грицько відсахнувся.

— Як усі? Дві тисячі чоловік? — питав у найбільшому подиві,— боярин згинув, а ви тут, у лісі, на страхопудів засіли. Як це розуміти?

Мужики, яких назбиралося за цей час кількадесят, мовчали, потім Коструба заговорив, вказуючи на виднокруг понад лісом у південно-західній стороні.

— То відповідь на твоє питання.

Над лісом зарожевіло небо. Зразу тільки легкий відблиск, наче сходячого місяця, витав на небі, але він ширшав чимраз більше, доки весь горизонт не залився кров'ю.

Довгу хвилину дивилися мужики на місяць і тільки час від часу підіймалися їх груди зітханням.

— Пожежа! — процідив крізь зуби Грицько.

— Княжичі і Корманичі горять! — відповів Коструба.— Це Заремби робота. Помста!

— А боярин?

— Пропав! Ляхи схопили, як ми колись Зарембу.

— Пропав! Пропав! — заговорили мужики.— Царство небесне героєві! Великий чоловік був. Не видавав нашого брата. Дарма що боярин.

— Ба, й між боярами люди бувають і між князями! — підтвердив Коструба.— Біда тільки, що не всі йдуть із народом.

— Годі, браття, до чого бик навик,— зауважив хтось.

— Ба, коли навик до лихого, то батогом його, як і боярина! — гукнув Грицько.— Дайте-но їсти та розкажуть, що сталося. Бачу, щось страшне. Та хоч би й найгірше, розповідай, Кострубо! Ти тут найбільш тямущий.

— Еге ж, тямущий, тільки чорт у хвості більше має глуздів, ніж я тепер у маківці. Ось дайте йому, хлопці, попоїсти, а я розказуватиму про все.

Грицько сів під стовпом і гриз хліб та сир, який подали йому ратники, а Коструба тим часом розказував про події останніх днів.

— Ти знаєш, брате, що ми вирізали весь полк Заремби, так що ні хвоста від нього не залишилося. Одного тільки Зарембу спіймали і замкнули у старій кузні біля двора. Та він, сучий син, видко, знається з нечистим, бо наступної днини і духу його не було у кузні, хоч ми й обставили її довкола ратниками...

— Його звільнив Скобенко! — пояснив Грицько.

Коструба аж стиснув кулаки.

— Скобенко, кажеш, а звідкіля ти це знаєш?

— Від нього самого.

— А чому ж ти не вбив його, як дізнався? — гукнуло кілька ратників.

— Для чого? — здвигнув плечима Грицько.— Самі кажете, що тут була нечиста сила. Іменно вона вселилася у Скобенка, і він скривив душею! Не кляніть його і не карайте! Більші й розумніші за нього виявились слабшими від шляхетської лесті, а за дівкою не один не тільки ноги зірвав, а й голови збувся.

— Мудро говорить! — почувися голоси.

— За дівкою, кажеш? — заговорив Коструба знову.— Ну, я так і знав, що це щось несамовите. Де дідько сам не годен, там пішле бабу... Досить, що Заремба втік. Боярин вельми цим зажурився і велів іти по слідах. Сліди вели просто у Перемишль, а втікачів було двоє. До Перемишля манівцями нема і півтори милі — пропало все!

Ми розставили варту по усіх дорогах, а боярин почав скликати на рать околичних бояр. Обіцяв їм бойових коней та зброю побитих ляхів. Приїхали бояри, оглянули її і аж очі засвітилися в них до ясної зброї. Пішла чутка поміж боярством, що буцімто зброю прислав князь і обіцяє її тому, хто носити її буде в його службі. З того часу день у день зголошувалися бідніші бояри до служби. За ними пішли і багатші, та ці соромилися

брати даром зброю і прибували збройні, разом з своїми дружинами. Набралося у нас комонників до шістсот. Вони гуртками їздили по битих шляхах і не перепускали до Перемишля ні припасів, ні збройних дружин. У городі почався голод, управа посиляла послання за посланням:

"Кажіть, мовляв, чого вам треба, беріть і йдіть собі до чортової мами".

Боярин засміявся:

"Хай, каже, Заремба повернеться у кузню, то й добре". Ковтуни, може б, були видали, та королівський каштелян не теє. І так було аж до вечора. Саме вчора вдосвіта вийшла з міста ціла юрба напівдохлих від голоду людей. Ми оглянули її як слід і пустили з богом у Ярославль та Дубецько. Тоді каже боярин: "Ось поки ті втікачі розкажуть за Сяном у Малопольщі про перемишльську нужду, треба нам буде захопити город і замок". Саме помітили ми на шляху величезну товпу людей і гадали зразу, що це їх підмога до Перемишля. Але ось підійшли вони ближче, дивимось, а це наші. Питаємо: хто, звідкіля, чого? Вони кажуть, що йдуть на Перемишль із підгірських громад. Панів, мовляв, прогнали та повивішували, а тепер прийшли й сюди. Дарма силкувався боярин відвести їх від наміру йти приступом на львівський та угорський тракти. Там рівно, то правда, але зате після невдалого нападу нема куди заховатися, хоч гинь... Підгіряни не послухали, тільки просили, щоб і ми вдарили на замок з півдня. Десь опівдні підійшли ми під город, притягли драбини і йдемо приступом через підміські яруги на стіни. Міщани бороняться розпачливо, та дарма: ми таки вдерлися у місто.

Але тут така юрба всілякої міської наволочі кинулася на нас, що годі було зробити і крок. Баби лили на голову воду, смолу, кидали каміння, лави, столи, міщани стріляли з луків, метавок, пращ, метали списи, келепи, молоти. Чортяка не такий, а мазюкою був би розлився від таких дарунків. Ми обставили людьми здобуту частину стін та башту, яка стоїть біля владичої палати, а тоді боярин сів на коня та чвалом помчав на угорський тракт до підгірян та боярської кінноти, яка там мала зібратися, щоб захищати юрбу піхотинців від польського лицарства. Але ба... їй-богу не знаю, що спершу розказувати. Чи за бояр, чи за підгірян?

Коструба замовк і перевів дух. Грицько обтер уста та напився води з кухля, який подав йому ратник.

— Починай з бояр! — сказав він.

— Про бояр? Хай буде про бояр. Як тільки боярин від'їхав, почали міщани наступ на наш стан. Ми відбили його та наперіщили їх вчетверо стільки, як нас упало при наступі. Після цієї науки вони тільки викрикували здалека, шпурляли каміння та стріли. Дехто з-поміж них мав ще й таке німецьке бухало, що то гуде й смердить, а навіть зуба не виб'є. Пам'ятаєте, як ми цього боялися... Аж ось задудніло позад нас, і ми злякалися, хто б це міг бути. А то наші бояри приїхали допомагати бояринові, бо, мовляв, під наказом хамів не гадають служити. Вони об'їхали город довкола, бо їм сказали, що боярин здобуває замок... Мене взяла злість, і я питаю: "То ви, достойні, на конях бажаєте лізти на стіни? Ну, нічого, пробуйте!" Вони прийшли, поглянули, а далі

кажуть: "Ні, це не наше діло битися по вулицях з голотою! Де боярин?" Я в сміх, вони в крик, а там поїхали далі за боярином. Але вже було запізно. Заремба зібрав усіх коней, які були у місті, посадив на них своїх голоп'ятих шляхтичів і двома відділами з обох брам, угорської та львівської, виїхали вони назустріч підгірянам. Але підгіряни не вчилися робити "їжака", як ось ми, і під натиском довжелезних списів розскочилися, мов полова. Все-таки з одним відділом були б вони упоралися, бо біля львівського тракту грузько і комонникові там нелегко. Якби бояри були зчепилися з другим відділом, то, може, було б усе, як треба. А тут Заремба зміркував швидко, що бояр дасть бог, і наказав наступати другому відділові. Не знаю, чи це правда, але кажуть у Негрибці, що з підгірян не залишилось ні одного в живих. Усіх вирізали шляхтичі, а кого не вбили, того потопили у Сяні. Відучора не бачив ні одного з них. Видко, таки правду сказали негрибецькі мужики. Боярин попався у полон, а бояри, зміркувавши, що біда, протягом одної години роз'їхалися по волостях, так що і духу від них не залишилося. Ми одні, а що з боярином, не знати...

— Яким же ж чудом ви врятувалися?— спитав Грицько.

— Прибіг хлопець із Негрибки і розказав, що сталося. Тільки тамошні люди знають ляхів не віднині, то й повтікали в ліси, а нас звістили про погром. Спасибі їм за те!

— Що ж ви зробили?

— Ми відступили ніччю, коли по криках та брязку зброї здогадалися, що Заремба вернувся з погоні. Над ранок міщухи притихли, видко, готувалися до наступу або спали, то ми й утекли у Горохів хутір, а звідти манівцями по двоєстроє зайшли аж сюди. Ляхи вчора спалили Горохів хутір, нині Княжичі, а що буде завтра, бог знає!..

Коструба замовк і задумався. Десь здалеку з гушавини долітав аж сюди клич глухаря, якому відповідали інші. Інколи у вогкому весняному повітрі лунав далекий рик оленя. З півдня доходив лай собак із корчми, яка стояла між Княжичами і Гороховим хутором, біля шляху. Чорні склublені хмари раз у раз закривали місяць.

— Гей! — заговорив згодом Грицько.— Уся тварживина радіє весною: звір, птиця, комаха, дерево, зілля, тільки людина ні. Вона червонить землю кров'ю, а небо кривавить загравами...

— Це шляхта метиться за повстання,— відповів хтось.

— Гей! — підняв голову Грицько.— Як я з вами розставався, горіли двори, тепер горять мужицькі хати! Горе!

Коструба мовчав.

— А боярин наче у воду канув! — сказав той самий голос, що й раніше.— Хто ж заплатить шляхті за сльози, за кров, за пожежу та руїну?

— Хто? Ми! — відповів Коструба.— Чи то нам треба князя чи бояр, щоб огнем та кров'ю пом'янути душу раба божого Миколи?

— Гей, не ми, Костру бо, не ми! І не поминати нам душі одного борця. Нам великий князь заборонив воювати, бо йому не треба вольного народу, а смердівкаланників...

— Невже? Що ти верзеш? Ошалів? — почулися якісь гарячкові поривисті голоси ратників.

— Я не брешу, братики! Коби-то мені хто сказав, що я спав та мені така погань тільки приснилася! Праву руку віддав би за те, світа очей не пожалів би! Але ба, це правда! Що нам робити, запитаєте? А ось що! Розійтися по селах і ждати, що вдіють бояри і князі без нас.

Коструба кинувся, наче вжалений гадюкою.

— Як, а наша присяга? А пам'ять боярина? Кожна крапля його святої крові впаде прокльоном на нас і на наших дітей. Що ж, ідіть, коли хочете, орить, сійте, збирайте, гніть спину під шляхетський нагай, доки після смерті не прийдуть чорти по вашу підлу душу і не вхоплять її. А бог і ангели його відвернуться від неї, бо в неї ляк перед богопротивною ляхвою більший, ніж любов сотворителя,..

Громада загомонила. Почулися голоси обурення. Закипіло у зборі.

— Не йдемо додому! — гукнули мужики.

— Не йдете? — спитав Грицько.— Не йдете? Га, тоді хіба прийдеться весь вік звікувати у лісі, наче вовк або опришки. Що ж, і так живуть люди, а там, чи це надовго? Рік-два погуляємо, а опісля, чи в той, чи в інший спосіб, пройдеться гризти сиру землю, то й не будете бачити майбутнього! Але ба, яка користь із того для нашої землі, для народу? А чи не народові і не рідній землі клялися ми служити життям і кров'ю? Не хочете йти під панський нагай, то й гаразд! Відцурається від вас добра воля, та бог не відцурається. Ходать за мною, підемо в Луцьк до Юрші. Він мудріший за нас і скаже нам, куди звернути нам наші списи і топори, або... навчить нас, що робити, щоб сповнити присягу і поборювати кривду нашої землі.

— У Луцьк, у Луцьк їдемо! — заговорили мужики і кинулися скликати інших, готувати в дорогу коні, харчі, одержу, зброю.

На півдні заграва почала бліднути. У глибині лісу відізвався пугач.

— Ранок недалеко! — сказав Коструба, беручи в руки дубину.— Поспішаймо!

XV

У підземеллі перемишльського замку з давен-давна були чималі льохи, у яких складали всілякий припас на час облоги. Були це високі сухі пивниці, в яких держалася пожива довгий час, не тухла і не плісніла. Одначе мало хто знав, що під цими льохами були ще другі — темні, вогкі, страшні. Вхід до них був з начальної башти, а ключ знаходився у руках самого каштеляна. Стіни льохів були товсті, чи то складені з тесового каменя, чи то з самої живої скелі, у якій видовбано льох. Не було тут вікон, ні продуву і ні один звук не доходив сюди зовні. Та зате ніхто не чув стогонів, зойків, а часом і диких вересків катованих у підземеллі людей. Ці другі льохи служили тюрмою для злочинців і... ну, і для особистих ворогів чи тільки противників каштеляна. Ключником у цій тюрмі був Мацей Зверж, мазур із-під Ряшева, і, може, ніколи ім'я не відповідало вдачі так влучно, як ось тут. Ключник мешкав у вежі, а у верхній частині підземних казематів мав простору кімнату, де віддавався другому своєму заняттю — ремеслу ката. Здатність до цього відкрив у ньому не хто-небудь, а сам Збігнев з Олесниці, і послугами Мацея довгі роки користувався сам король Ягайло. Опісля, однак, бажаючи усунути з виду людину, яка знала стільки важливих державних тайн,

звелів йому осісти на Русі, де й наділив його солтиством. Та не до душі була Звержеві спокійна праця. Невдовзі продав він солтиство, а сам подався у Перемишль, де швидко знайшов його серадський каштелян. Вони порозумілися дуже швидко. Каштелянові треба було ката, а Мацееві крові якої-небудь і чиєї-небудь, лише б крові, багато-багато крові, зойків, стогонів, хрустіння ламаних костей, смороду вогнем паленого тіла. Перемишльський каштелян радо прийняв Звержа на поручення Заремби, тим паче, що Заремба був головним виконавцем королівської волі у Галичині.

У робітні Мацея стояв біля печі великий залізний кіш на вугілля, а побіч лежав мідяний котел якогось дивовижного вигляду. Кліщі, цвяхи, мотуззя, драбина з коловоротом та всілякі інші загадкові прилади наповняли кімнату, стіни якої та стеля почорніли від копоту, а земля від чорних вонючих плям запеклої крові. Та хоч як страшна та непривітна була ця кімната, але Зверж тільки тут почував себе добре і тільки тут прояснювалося дещо його страшне дике лице.

Тої самої днини, коли ватага боярина пустилася лісами у далекий Луцьк, Зверж дуже весело порався по своїй робітні. Запалював смолоскипи, розводив огонь, клав у нього кліщі, цвяхи, а потім повісив над полум'ям казан, наповнений смолою. Якраз упорався з роботою, коли у кімнату ввійшов Заремба з мечем при боці, а з другим під пахвою.

— Готовий? — спитав похмуро.

— До послуг вашої милості! — зігнувся у три погібелі кат.— Буде і тепленько, і вигідно. Гі-гі-гі! — зареготався огидним голосом, а заросле рудим волоссям обличчя скорчилося, наче пащека звіра.

— Приведи цього вчорашнього! — наказав Заремба.

Кат вийшов. Залишившись один, пан каштелян оглянув сам усі приготування до тортур. По його лиці блукав злобний усміх, а хвилинами затискалася у кулак його біла рука, видно, пан каштелян злостився.

Аж ось забряжчали кайдани, важкі кроки почулися перед дверима, а незабаром зачорніли в їх отворі людські постаті.

Увійшло четверо людей. Першим був боярин Микола, вірніше, те, що з нього залишилось: блідий-блідий привид, жовтавою шкірою обтягнутий кістяк, обтяжений ланцюгами на руках і ногах, з посивілим волоссям на голові. З трудом волокли його, підштовхуючи, два помічники ката. В ще недавно так сильній постаті боярина не було, здається, ні крихітки сили. Усі її останки зібралися в очах, цих страшних очах вмираючої людини, в яких малюється невимовне бажання життя та запалюються і гаснуть його останні проблиски.

Боярин обкинув поглядом усю кімнату і вмить зрозумів, що його жде. Але тільки брови стягнулися дещо над очима, а погляд спинився на каштеляні.

— Добрий вечір, достойний боярине! — сказав роблено приязно Заремба.— Не гнівайся, що так закували, але бачиш, ти вже раз поривався на мене, то міг би і другий...

— Брешеш, каштеляне! — відповів різко боярин.— Я не поривався на тебе, я вирвав

тебе від неминучої смерті, а піймавши, не кидав у кайданах до льоху.

Каштелян зблід, але стримався.

— То ти зле зробив, боярине,— усміхнувся він,— бо я втік, а ти не втечеш звідсіля, хіба відповіси мені добровільно на деякі питання та згодишся на мої умови, або ...— тут каштелян вказав рукою вгору,— або захочеш піти туди.

— Бачу, що я зле зробив, ляше, бачу, та проте не жалію свого вчинку. Так хотів бог! — тут боярин похилив голову.— Може, жертва мого життя оплатить долю мого народу! Може, проклін, який тяжів на ньому, відвернеться і впаде на тебе, ляше, а твоя невдячність є найменшим з твоїх злочинів.

Заремба зморщив чоло.

— Уважай, рабе! — гукнув.— Я наказав вибити тобі клевцем усі зуби, щоб не кусав руку, яка тебе годуватиме. Бачу, що треба буде й вирвати язик, щоб не висловлював богохульства та брехень.

На лиці боярина з'явився легкий рум'янець.

— Чи гадаєш, собако, що я не знаю, навіщо те все? — вказав рухом голови на злагоджене знаряддя.— Знаю я тебе і твоє кодро. Тому запам'ятай собі, що останнє слово мого язика буде звернене до тебе!

— Яке ж то слово, боярине, може, "ласки"? — спитав глумливо каштелян.

— Ні! "Підляка". Ось це каже тобі людина перед смертю. А така людина каже тільки правду...

Каштелян скочив до закованого боярина, наче хто його штрикнув шилом у потилицю. Здавалося, він видряпає йому кігтями очі, у які не смів глянути своїми. Та пан Заремба навчився панувати над пристрастями, а честь не була його найвразливішою рисою. Хвилину сопів голосно, а далі заговорив хрипло:

— Не дражни мене, боярине, у мене є діло до тебе. Хай мене бог і його пшенасвентша matka боронять, щоб я бажав тебе калічити або вбити. І я служу своєму народові, і в ім'я того народу питаю тебе.

— Ти служиш кільком вельможам і королеві, а не народові! — відповів боярин холодно.— Бо народ не бажає чужого і в чужу землю не піде, хіба заведете його сюди ви — шляхта. Ти служиш шляхті, в душах якої замешкав диявол, диявольська це служба, каштеляне, і диявол тобі за неї заплатить по заслугі. А тепер питай! Я сам цікавий, чого можуть від мене бажати польські верховоди.

Каштелян опустил на лаву, поклав меч на коліна, а в руки взяв другий.

— Боярине! — почав він.— Надумайся добре, поки відповіси мені на питання, на всі святощі закликаю тебе, дай мені бажану відповідь! Бачиш цей меч?

— Бачу! — шепотом відповів боярин, і його ясні очі померкли, і він відвернувся.

— Так! — продовжував Заремба.— Це твій меч, і ти пізнав його. Від твоєї відповіді залежить, чи одержиш його назад, чи ні. Ти знаєш, що між нами війна, не знаєш, однак, що ні король, ні великий князь її не бажали. Тепер бажає її Свидригайло, але король по-старому і чути про неї не хоче. Та, проте, вона є, а почин її зробили ви, Юрша, Несвизький, Рогатинський, Ніс. Не ви самі ведете її. У вас є помічники і між

галицьким, волинським та подільським боярством. У вас приятелі в Київщині та в Орді. Назви мені їх! Хоч трьох-чотирьох. Війни, бачиш, може не бути, та мусить бути кров. Інакше не заспокоїться Галицька земля. Нехай же цю кров проллють тільки самі троюдники. Огонь повстання погасне, а володарі погодяться. У нас є зілля, яким зуміємо приборкати Свидрика та задобрити Ягайла. Тільки вас, троюдників, треба скарати, і все буде гаразд... Боярине, іменем короля й сенату обіцяю тобі життя, свободу й усю Рогатинську волость у вічне, дідичне посідання по польському праву, обіцяю шляхетський герб, лицарський пояс та рогатинське староство, якщо послужиш королеві вірою та правдою. Одержиш від короля ратників і з ними поїдеш із наказу маєстату на схід. Від усіх наших залог одержиш підтримку, і без труднощів вдасться тобі дістати в руки зрадників ойчизни... Знаю я, однак, що ти, боярине, нерадо каляєш руки кров'ю беззбройних. Отже, знай, що суддею буду я, а катом ось цей.— І вказав на усміхненого Мацея Звержа: — Ми поїдемо з вами і здіймемо з твоєї совісті всю відповідальність за кров і смерть.

В міру того як говорив Заремба, змінювалося лице боярина, з блілого ставало червоним, потім посиніло, а кров'ю заплили очі мало не вискочили з орбіт.

— Відповідальність за кров, за смерть... так! — вимовив з трудом.— Так, а зрада...

— Від зради виправдує тебе королівська ласка. Повинність його наказові змиває ганьбу з тебе і твого майбутнього герба...

— Ах, я не про цю зраду говорю! Тут ніякої нема. Але ця друга, страшна, підла, гадюча зрада... гей! Тільки у твоєму мозку, каштеляне, могла вилягтися така гадка.

— У цій ойчизні одної тільки зради не можна виправдати — це зради короля і держави,— відповів каштелян.— А те, що ти зробиш,— це не зрада, а служба, а до служби зобов'язані всі.

— Ха-ха-ха! — засміявся раптом боярин з Рудників.— Ха-ха-ха!

Він сміявся довго-довго. Всім тілом стрясали судороги сміху, аж забряжчали на ньому кайдани. Потім боярин замовк, і якусь хвилину не чути було нічого, крім тріску вогню та голосного дихання здавлених грудей боярина. Заспокоївшись, заговорив він тихим, спокійним голосом.

— Мене не дивує, що у твого короля і у твоїй голові могла зародитися така нечувано гидка зрада. Ти нездатний відчувати всієї гадючої погані та гіді твоїх слів, бо ти сам падлюка, гірший нехристі, гірший скотини, гірший вовка, який пожирає та мордує, але не зраджує свого кодла собакам. Я знаю, що де ходить про гроші та наживу, там продасть шляхтич усіх і все! Але я не польський шляхтич, і для мене найвищим законом є закон любити вітчизну і народ, з якого хто зродився. Ніяка мука не видавить з мене ні словечка з усього того, чого ти заправив від мене. А коли випереш з мене нутрощі, то не забудь поглянути у серце. Побачиш, чим воно б'ється. Найдеш у ньому все те, чого нема у шляхетській душі, а також і пояснення моєї відповіді. Чи гадаєш, поганче, що я не охопив умови значення теперішньої хвилини. Зрозумів я його добре і знаю, що вирішення нашої долі тепер — це світанок або сумерк нашого життя на довгі-довгі століття. Свобода або рабство, життя або смерть. І ось приходиш ти, як нечистий,

що брався спокусити спасителя, і обіцяєш мені золоті гори за вічну недолю всього народу... Згадай це, Зарембо, і зрозумієш, як слабою є людська мова, що не має навіть слова на цю безодню підлоти, облуди та брехні.

Голос боярина поволі міцнішав, аж при останніх словах загримів дзвінко під склепінням льоху. Лице каштеляна червоніло, очі блищали, як вуглики, а коли боярин замовк, Заремба встав з лави і кивнув на посіпаків:

— Зачинай! Побачимо, чи не видавимо з цієї впертої худобини чогось більш, крім великих слів та прокльонів. Юзва, підтягни його!

Юзва, великий, костистий парубок у брудній, вошивій сорочці та коротких шкіряних штанах, скрутив назад сковані ланцюгами руки боярина та причепив їх до мотуза, який переходив через нерухомий блок під стелею. Потім підтяг в'язня вгору, так що він повис на півсажнях над землею. Але недовго висів боярин у повітрі. Битвою, голодом та побоями виснажені члени втратили свій звичайний опір. Чимраз нижче опускалося тіло боярина, чимраз вище піднімалися руки над його головою. Аж хруснуло щось у пахвах, рамена утворили з тілом одну лінію, і з уст боярина вирвався легкий стогін. Коловорот крутився все далі і далі, доки посинілі і задерев'янілі долоні не діткнулися стелі. А тоді одним рухом зсунув Юзва мотуз із валу, і боярин впав на землю. З уст і носа нещасного текла кров; Мацей вхопив лежачого ззаду за ланцюг від кайданів і ледве привів рамена до природного стану. Знову захрустіли суглави, але зойків не чути було вже. Боярин зімлів. Тоді другий пахолок вилив на лежачого відро холодної води.

Боярин розплющив очі. Лютий біль у суглавах і в нозі стягнув його лице у зморшки, уста розхилилися, лак що видно було закривавлені ясна.

— Боярине,— почувся голос Заремби.— Ось тобі і проба того, що тебе жде, як по-доброму не зволиш мою волю. Поки що викручували тобі руки і ноги. Ще два-три роки згадуватимеш цей допит при кожній зміні погоди. Все-таки залишиться тобі життя, а опісля вернеться і здоров'я, і сила... Зізнайся, отже, у всьому, про що питаю, або попрощайся раз назавжди з цим світом. У тебе є малолітні сини, жінка... Згадай їх!

— Мої діти... — прошептав боярин і замкнув очі.— Мої діти, моя Ганнуса...— І раптом тривога стиснула його серце. Що буде з його дітьми, коли його не стане?.. Темні картини безпросвітної нужди, бездольної блуканини від двора до двора, побої, погорда, а може,, навіть ганьба — ось майбутнє його малолітніх. Завагався боярин, та тільки на хвилину. Що ж таке вся мука, ганьба, смерть його та рідні його проти поневолення й обездолення мільйонів? Хто питає про причину, задля якої він допустився зради? Та й яка ця причина? Його власне щастя? Ха-ха-ха! І нагадалися йому в цю мить слова небіжчика боярина Василя Юрші: "Життя людини — це для народу гроші або товар. Треба за ці гроші купити якнайбільше або продати товар якнайдорожче". Боярин розплющив очі.

— Я виконую присягу,— сказав він слабим голосом,— а ти кінчай своє лайдацтво. Усякому своя дорога, людині й підлюці!

— Ах ти, гадюко! — засичав каштелян і штовхнув лежачого ногою.— Ти ще

кусаєшся? На драбину його!

Пахолки зірвали з боярина одяг та посадили на лежачу драбину. До одного кінця прив'язали руки, а від ніг повели мотуз до коловороту. Жваво обертав Юзва колесо, доки тіло боярина не набрало того самого положення, що раніше під стелею. Та цього разу уже не хрустіли сугуби, тільки біль, страшний, неописаний, рвав, наче розпаленими кліщами, усі члени лежачого. А тоді Зверж вхопив корбу від коловороту і натис. Страхітливий крик вирвався з уст нещасного, але тільки один. Після цього чулися тільки тихі хриплі стогони. Мацей взяв тоді смолоскип і приклав його до натягнутого, мов струна, тіла. Сморід паленого м'яса наповнив кімнату, а з грудей боярина, замість стогону, виходив з короткими перервами хриплий рев. Зверж зачерпнув залізною варехою кипучої смоли і звільна став її наливати на черево лежачого.

— Очі, очі! — скреготав зубами Заремба, якого опанував шал.

І тоді, коли Зверж випалював очі лежачому, каштелян, вхопивши розпечені кліщі, почав ними підщипувати раз у раз тіло боярина.

Крик катованого ставав чимраз сильніший, йому вторував регіт озвірілого каштеляна та його помічника.

Не бачили вони, як Юзва непомітно видобув з-за пазухи довгий, гострий та вузький, наче дудиця пера, італійський стилет. Коли обидва кати вибирали цвяхи, якими мали набити тіло мученика, а другий помічник роздував вогонь, він з-під споду ударив боярина ножем у саме серце. Зробив він це надзвичайно швидко, а потім стилет зник за пазухою Юзви, який холоднокровно підняв остиглі кліщі і поніс до вогню.

Стогін катованого замовк, а коли налякані і розчаровані кати підбігли до нього, все тіло випружилася ще раз і опало безсило на драбину.

— Мої діти... Ганнуса... зрада... господи! — зітхнув тільки боярин і замовк... навіки!

— Здох собака! — плюнув з досадою каштелян.

— Ха-ха-ха! — зареготався Зверж.— Зашвидко до нього бралися. Треба було з очима заждати. Стільки смоли у мозку — то смерть.

Помічник прибирав знаряддя та здіймав з вогню казан із смолою. Юзва відв'язував мерця від драбини.

— Поховати? — розлютився каштелян.— Ще чого забаглося! Недосить, що нічого не сказав і так швидко задер копита, та ще й ховай його. Може, ще й попа забагається? Пустий із тебе парубок, Юзва! Краще було б тобі няньчити діти ксьондза біскупа, ніж карати його ворогів. Ха-ха-ха! Це стерво четвертувати й розвісити за львівською брамою на чотирьох стовпах. Голову на кіл!

Заремба вийшов, за ним Мацей, потім другий помічник з мечем боярина, який Заремба залишив на лаві.

Труп боярина остався у катівні.

Довго дивився Юзва на покалічене, скатоване тіло боярина, потім укляк і помолився, а з очей потекли дві чисті сльози і впали на чорні плями, що заповнювали очні ямини небіжчика.

Луцький замок опустів значно після виїзду пані Офки з Мариною. Одноманітно потекло життя у понурих стінах. Удень до полудня прибували у замок міщани, купці, бояри, селяни на суд воєводи; майдан роївся від чужих лиць, строкатих одягів, гомонів усякими мовами. Андрійко брав тоді у руку тростинку і допомагав воєводі як писар, пишучи грамоти, присуди, завіщання. Заняття це будило чималий подив у молодого Горностая. Він не розумів, як можна бути так знаменитим борцем і водночас орудувати пером та вміти так справно укладати те, над чим ламали собі голови грамотії. Деколи Юрша виїжджав у Володимир, Белз, Дубно, і тоді брама замку залишалась замкненою. Щоднини після обіду Юрша відпочивав, їхав у город або до своїх ближчих волостей, і Андрійко лишався сам. А тоді на його бліде лице виступав рум'янець, очі палали гарячковим вогнем, руки шукали заняття. Молодець робився тоді зовсім іншою людиною. На місці ученого грамотія, що так складно вирисовував початкові букви і титли, з'являвся жвавий, моторний, може, навіть дещо дикий, молодик. Клаптями падала піна з коней, які брався об'їжджати він, а перед їх несподіваними скоками з криком тікали ратники, кухарі, пахолки та жіноча прислуга, якщо хто з них відважувався вийти на майдан. Іншим разом одягав Андрійко зброю і брався до лицарських вправ разом із Горностаєм, який швидко зіскакував з коня і спльовував, переводячми дух:

— У тебе, Юршо, хіба чорт за пазухою сидить! За чотири отченаші втомить чоловіка, що й у битві так не буває. Ігі! Дай боже швидко війну, а то ще коли застукнеш мене де мимохить...

І справді. Дика енергія, яка назбиралася у молодця, розбуджувала велику вроджену силу його тіла і надавала членам тугості та пружності сталі. Градом летіли удари на дерев'яний щит противника у двобою так, що по кількох хвилинах тріски тільки та порвані ремінці теліпалися на лівому рамені Горностая. Часом бралися молодці до лицарського турніру. Заковані в латию наскакували один на одного тупими списами і намагалися вибити з кульбаки. Але при першій зустрічі Андрійко ударив так сильно, що і кінь, і Горностай попадали на землю. При дальшій грі тричі раз за разом поломилися списи на щитах, а при п'ятій зустрічі лопнула попруга під Горностаєм, спис Андрійка відкинув його на шість кроків назад у пісок, кінь зарив ніздрями у землю. Андрійко навіть не здригнувся у високій лицарській кульбаці, а Горностай довгенько-таки слухав джмелів, поки зібрався і встав.

Коли ліси, поля, стави та ріки зароїлися від водяної птиці, Андрійко став кожну вільну хвилину посвячувати ловам. У високих, непромокаючих чоботах з луком та рогатиною блукав він тоді по нетрях, багнах, мокляках, лозах, вільшинах. З завзяттям продирався він крізь найбільшу гущавину, ножем проторював собі дорогу поміж поплутаними кущами ліщини, тернини, іви, перескакував за допомогою ратища через потоки та річки і вертався пізно вночі, стомлений до нестями. Почував і Горностай у собі весняний неспокій, але на нього впливав величний гімн воскреслої природи зовсім інакше: Горностай вилежувався на печі або на сонці, був невдоволений із усього світу,

їв за двох, а ніччю не міг найти сну, ні спочинку. Аж углядивши одної днини Грету, жінку німецького ароматарія Геца Зуфлінгера з Луцька, ожив раптом і тієї самої днини потяг у город. Майстер Гец був, щоправда, сутулуватий і мав сивавий волос на голові, але все-таки нічим було для нього взяти на плечі антал мальвазійського вина вагою у десять каменів. Треба було, отже, бути обережним, щоб по солодких обіймах пухкенької Трети не зустрітися з ведмежими лабами Геца. Однак так, як любов ломить стіни й кайдани, перепливає моря, перелітає простори, так стрункий чорнявий Горностай знайшов швиденько доріжку у душну гарячу постіль Грети. Скільки разів ароматарій сидів у шинку, стільки разів послужна покоївочка проводила Горностая запорошеними задніми східцями у запашну кімнатку Грети, де багрянний оксамитний намет ховав білі розкішні, прикриті тільки розпущеним чудовим золотистим волоссям члени палаючого тугою та пристрастю тіла. Отут гасив Горностай жадобу любові, пестошів, ніжності, яка буває у мужа тим більшою, чим більшою сила та жвавність його тіла... Андрійко залишився сам, сам один з своїми бажаннями, мріями та споминами.

Гей, ці спомини! Вони приводили перед розпалену уяву молодця всі найменші подробиці сходи́н, які мав із Офкою. Її очі, які обіцяли все, а не додержували нічого, її розкішні форми, круглі груди, гнучкий стан, видатні бедра та чудово виточена повна ніжка, яку не раз аж до колін траплялося йому бачити на стільчику,— все те оп'яняло душу його, розпалювало у ньому вогні незаспокоєних, аж досі незнаних пристрастей та бажань. Дарма прикликував Андрійко у пам'ять події, у яких виявилася була вся внутрішня гниль, уся погань душі шляхтянки... Дарма! "На чорта мені душа! — відповіла уява,— мені сниться тільки блиск її краси, запах її тіла та ця нечувана, незрозуміла розкіш її обіймів". Ах, цих обіймів, за які здоровий палкий молодяк віддав би у хвилину слабості все, забув би рідню, зрадив би вітчизну... Даремно вмовляв себе Андрійко, що він цього не зробив би, хоч би й довелося згоріти в огні негасимого бажання. "Так, я знаю це,— казала уява,— але Ті тут нема, а мріяти про те, чого нема, не було й не буде, це ж моя царина!"

І мучив хлопець сам себе картинами минулого, але одягав його у нові барви. Зразу залишилось з неї тільки ім'я Офки символом розкоші, якої зажадало все його єство. Потім забулося й ім'я, а бажання закрили собою бажане. Лишилася тільки туга і неспокій, що гнав молодця у багна та нетрі, давав його рукам силу велетня, побуджував ум до невпинної діяльності.

Аж ось наспів з Чарторийська бирич з вісткою, що великий князь Свидригайло приїде у Луцьк десь з кінцем червня, а за ним наспіють литовські і руські князі та допоміжний татарський полк. Наче хто уткнув ціпок у муравлище — так засуєтилося у Луцьку все, що жило. Побігли посланці до всіх волинських та найближчих подільських округів з наказами накопати якнайбільше сіна. Від Луцька аж по Степань не стало ні одної лісної прогалини, ні одного узбережжя, на якому не клали б покосів мужики. Так само звозили підводами поживу в Луцьк та Степань. Над Володимирським передмістям день і ніч стояли хмари диму. То різники в'ялили м'ясо й сушили рибу.

Та й на цьому не кінець. Якраз, коли робота була у повному розпалі, на

Володимирському шляху заграли труби, і під великим прапором надоспів посол короля. Окличник оповістив його іменем, що пан Заремба, серадський каштелян, приїздить як заступник і "alter ego" * короля Владислава і тому домагається від каштеляна у замку кімнат, призначених для володаря, у яких міг би заждати на прибуття великого князя.

Юрша, який вийшов на стіни замку з Андрійком, Горностаєм та великокняжим биричем, відповів, що замок Луцька великокняжий, а не королівський, володарем його є великий князь, а не король, а тому й кімнати у замку для Свидригайла, а не для короля якоїсь Польщі або для його посла. Великого князя, між іншим, нема, тож треба заждати, аж коли він приїде і вирішить справу. Годі, щоб господар через непрошеного гостя ночував у челядній. На це заявив герольд, що володарем Литво-Русі є король, а Свидригайло тільки його підвладний. Тому нехай Юрша не гне кирпу та впустить королівських ратників у ворота.

Відповіддю на це був рев рога, що скликував залогу на стіни, які за мить вкрилися збройними людьми.

— Город Луцьк стоїть відкритий для посла його королівської величності! Увесь видаток на людей та коней за час гостювання покриє його великокняжа милість Свидригайло, володар Литви, Жмуді та руських земель, за законом гостинності, із своєї калити. У мене є обов'язок приймати послів, звідкіля б вони не були, але я маю і наказ не пускати чужинців у великокняжий замок.

— Його милість князь Свидригайло велів послам з'явитися у Луцьку! — крикнув з досадою Заремба, якому набридло слухати довжелезні базікання окличника.

* Друге "я" (лат.).

Юрша спалахнув.

— Вибачайте, достойний "пане". Я вам сам покажу дорогу до Луцька, і ви побачите, що Луцьк і луцький замок — це не одно й те саме. А й то у мене ще в останній хвилині родиться сумнів, чи ви не помилились дорогою...

— Як це?

— А так!

— Ви їдете до "князя", а тут бувають справді князі Несвизькі, Чарторийські, Носи, Капусти з Києва, Монивидовичі, Гедиголди з Литви, але князя Свидригайла тут не буває. Є, щоправда, великий князь того імені, але ледве чи то буде той самий...

Заремба окинув зором свою дружину. Було в ній до ста двадцяти кінних збройних ратників, і каштелян не завагався б був ні хвилини вжити сили й насилля, якщо трапилася б до цього нагода. Ось і тепер пошукав рукою меч, а знайшовши, вже відкрив рот, щоб гукнути наказ чвалом в'їхати на звідний міст та вбїгти у замок. Замкові ратники, певно, не мали на собі зброї, як його дружинники... Але ось у цю мить заскрипіло, забряжчало, і звідний міст поповз вгору, закриваючи собою щойно відкриту браму.

— У город! — гукнув каштелян і повернув коня. За ним подалися його ратники, а з стін замку залунав услід за ними голосний регіт та оклики:

— А ціба! А куш! А цю! А гукс!

Обидва Юрші сміялися також, а старий Сава гладив сиву бороду, покректуючи вдоволено. Підзамче опустіло, і в замку розійшлися всі на обід. Тільки вартові залишилися, а Сава звелів подвоїти сторожу на брамі та набити обидві бомбарди, які стояли по обох її боках на високо підсипаних, оплетених лозою, кінцях.

Коли ось... з-між крайніх будинків Підзамча виїхав малий коник з довгою гривею та хвостом у реп'яхах, а на ньому згорблений, наче відпустовий жебрак при воротах монастиря, сидів сухорлявий вершник. Заржавіла рогатина та поляпаний грязюкою сагайдак теліпалися у нього за плечима. Він зупинився, коли побачив Зарембу на чолі дружини, і раптом сягнув рукою до сагайдака. Як оком кліпнути, вихопив лук і вмить зіскочив на землю. Черевом припер лук до землі та нап'яв тятиву, а у наступну хвилину в руці блиснула стріла. Здавалося, що ось-ось полетить несхибний посланець смерті у серце зрадника, аж раптом на крилах вітру донісся до стрільця оклик:

— Грицьку, Грицьку! Стій!

Обернувся.

На стіні замку стояв Андрійко й розмахував руками, а важкий зводжений міст зі скрипом почав опускатися вниз. Грицько замахав шапкою на знак привітання, а коли оглянувся за Зарембою, його постать заховалася уже за лавою ратників. Рука з луком опустилася, а друга піднялася із німою погрозою у сторону від'їжджаючих. Хвилину постояв ще так мужик, а потім спустив тятиву і повів коня за поводи до замку.

Вже здалека пізнали Юрша й Андрійко Грицька, та злякалися, що він уб'є посла. Воевода задубів, бачачи приготування до стрільби, бо знав, що б то було, якби Зарембу поцілила стріла з замку... Ніхто, бач, не повірив би, що його убив, так собі, не знати чому, якийсь там Грицько. На щастя, Андрійко перешкодив цьому і тепер вибіг назустріч.

— Грицьку, що тобі? Як ти міг хапатись за лук проти посла?..

— Слава богу! — відповів мужик. — Вибачте, боярине, це не посол, а шпигун, а крім того, це зрадник, брехун і вбивця.

— Все одно! — втрутився воєвода, — але він посол, а вилети стріла з твого лука, не зносити тобі голови... Відколи-то мої люди стали скритовбивцями?

Грицько поклонився воєводі в пояс.

— Простіть, достойний воєводо, цей чоловік стільки розлив невинної крові, стільки зрад та брехні має у своїй душі, що смерть від стріли була б для нього ласкою.

— Не твоїх рук діло, божя кара на поганця! — відповів воєвода.

— Ох, ви не знаєте його чорних діл. Я знаю їх і тому, встаючи й лягаючи, прошу бога, щоб якраз мої руки вибрав знаряддям своєї кари.

Воєвода все ще морщив брови та шукав відповідних слів, щоб осудити порушення недоторканності посла і вибити мужикові з голови злочинний намір.

— Грицьку! — сказав після надуми. — Якщо ти уб'єш його, ганьба впаде на все руське плем'я, на мене і на боярина Миколу, якому служиш. Тебе покарають смертю, але на нас лишиться пляма. Скажуть люди, літопис напише, а наші онуки читатимуть: слуга боярина Миколи з Рудників убив підступом королівського посла під луцьким

замком, у який не пустив його Юрша.

Грицько прикусив зуби і похилив голову.

— Хай буде! — сказав він по хвилині.— Я залишу його в спокою, доки він тут. Але горе йому опісля. Як тінь, піду за ним, а зрадлива стріла не мине зрадника. І цю пощаду, і цю кару винен я йому, його посольській гідності, вам, воеводо, ну і... пам'яті боярина.

Неначе грім з ясного неба вдарив перед ногами воеводи та Андрійка.

— Пам'яті... боярина... Боярина Миколи? Чоловіче, що ти вигадав?

Поважний воевода прискочив до Грицька і потряс ним, мов вітер осиковою гіллякою.

— Кажи, що сталося, швидше! — наказав він.

— Правду кажу, достойний воеводо! Заремба зловив боярина і замучив. Потім його спалене та покалічене тіло почетвертували й порозвішували на чотирьох стовпах за львівськими воротами Перемишля.

— Ти сам бачив їх?

— Так! Очі випечені смолою, тіло общипане кліщами, сугуби повиломлювані...

Андрійко закрив очі руками і раптом, як дитина, аж заходився.

Воевода вхопив себе рукою за горло, наче його щось душило, а лице посиніло, як тоді, коли дізнався про відступництво Носа...

Добру хвилину стояли вони так, потім Юрша перевів дух і перехрестився.

— Со святими упокой, господи, душу усопшого раба твого ідіже ність болізни, ні печалі...— Молився тихим, немов старечим голосом.— Важко дотикає нас твоя рука, та незбагненні стежки премудрості твоея, тож твоя, не наша воля хай діється. Яко твоє є царство, і сила, і слава...

— Амінь! — відповів Грицько, а бачачи, що Андрійко збирається відходити, узяв його за рукав.

— Не плач, боярине! — сказав, а у його голосі звучала ніжність та м'якість, якої ніхто не сподівався б у мужикові.— Не плач! Небіжчик щасливий і блажен, а все горе й труд залишилися нам. Терпінням та трудом пожаліємо й пом'янемо його. Не йди, а послухай, що я казатиму. У мене багато, багато новин.

Воевода повів їх у крило, в якому жила раніше Офка, бо мешкання Юрші було прибрано для великого князя. Подано мед та чарки, але ні Грицько, ні Андрійко не пили.

Тільки Юрша підкріпив себе чаркою, слухаючи оповідання.

Довго та багато розказував Грицько і змалював слухачам не тільки події, свідком яких був, але вилив перед них і усю жовч, усі здогади й сумніви, які огірчували та мучили його душу у хвилинах самоти. Юрша й Андрійко мовчали. Великий князь, видко, заблукався і приступив до боротьби не як провідник народу, а як дідич, який тільки береться захистити свою волость перед нахабним сусідом. На велетенських просторах Литви й України сиділо, щоправда, багато людей, перехожих кметів, неперехожих калинників, рабів, путних бояр, замкових слуг тощо. Однак боярство і

князі розкинулися по тих просторах тільки зрідка. Довгі гони приходилося мандрувати, заки траплявся боярський або княжий двір. Годі було навіть припускати, щоб задніпрянське або пограничне боярство від татарської стіни хотіло й могло прибути на рать. Проти всієї сили нахабної, голодної та повної грабіжницького духу Польщі стояло тільки волинське та подільське боярство і Литва... Та й то не дуже-то можна було покладатися на неї, бо не знати було, чи литовські князі захочуть проливати кров за великого князя, який кохався, головню, у своїх українських волостях. Галицьке боярство між молотом і ковадлом боролось з напливом польської шляхти з усієї сили, але не раз із страху перед відплатою опадала піднесена до бою рука боярина, і він залишався дома. А в Польщі намножилося вже тоді шляхти та панів більше, ніж могла вижити піскувата та багниста країна. По більших городах, при столі багатших панів роїлося від шибайголов без честі та віри, без гроша в калиті, які не мали що втрачати, а мечем у бою чи розбою могли здобути майно, посаду, значення. Як сарана, заллють польські ратники землю на сході. Це не буде війна, а мандрівка голодних березневих вовків, яких може знищити тільки народ, а не боярство, пани, князі, королі, весь народ від каланника до воеводи, від пастуха до князя.

Довго мовчали сидячі при столі мужі. У кімнату ввійшов старий Сава і аж задубів з подиву, що могучий воевода і молодий боярин сидять біля столу і п'ють мед... з мужиком. Прихід його збудив із задуми Юршу, який зразу здогадався, чому дивується старий слуга.

— Не дивуйся, Саво,— усміхнувся воевода,— спільна боротьба, спільні гадки сильніше в'яжуть людей, ніж зможе їх поділити рід. Хто бачить твоє здивування, той бачить причину, чому сонце нашої свободи починає заходити. Настає сумерк. Не бачить князь боярина, боярин хлопа, а чужий князь та боярин ближчі нашому, ніж вирослий з тієї самої землі кметь. Тому не дивуйся, а вчися!

— Що ж сталося з твоїми ратниками? — спитав Андрійко Грицька.— Чи й вони розбіглися по хатах, як боярство?

— Ні, боярине, вони тут, у Володимирських лісах.

Грізне лице воеводи прояснилося.

— Ах! — закликав він.— Слава тобі, господи, що влив еси у серця твоїх рабів стільки розуміння твого закону, що наказує любити рідну землю. Ось тепер знаю вже, що не віддам Луцька полякам. Неслухняне боярство не вдержить його без допомоги великого князя, а чи той захоче або зможе допомогти, бог вість! Ідіть у мої селища під Луцьком, там розмістять вас мої тивуни по мужицьких хатах, доки не покличуть вас рідна земля і я.

XVII

З шумом та гамором в'їхав до Луцька великий князь Свидригайло. З ним були Жигимонт Кейстутович, Семен Гольшанський, Івашко Монивидович, обидва Чарторийські і князь Олександр Ніс. Внаслідок цього тихий луцький замок зароївся від людей, возів, коней, псів, і хвилинами здавалося, що це не замок, а ярмаркова буда.

Великого князя привітав Юрша на посту і передав йому на оксамитовій подушці

ключі від замку. Одночасно вклав у його руки меч, як знак своєї влади, і прохав відпустки, бо надіявся з боку володаря закиду, що підбурює народ, а навіть побоювався, що великий князь забажає його усунути з воєводства. Тому вирішив попередити наказ проханням звільнити його, а провід над залогою Луцька дати комусь іншому. Однак проти всякого сподівання Свидригайло привітав свого воєводу дуже сердечно й велів зараз же подавати мед, щоб випити за здоров'я свого найвірнішого воєводи. Чуючи це, князі Чарторийські стали стиха щось нашіптувати патрові Анзельмові. Патер підтакнув і побіг швиденько до князя Жигимонта, до якого звернувся з своїми зауваженнями. Той, однак, не відповів на них ні словом, тільки заговорив з князем Гольшанським, і патер відійшов, збентежений. Найбільше дивувався, однак, Олександр Ніс, який у виразі лица воєводи не вичитав ні гніву, ні погорди до себе. Навпаки, і воєвода, і Андрійко усміхалися приязно до нього, хоч він із ними і не розійшовся, був у мирі.

Годі було, однак, вдатися з ними в розмову, доки великий князь не пішов на спочинок після довгої подорожі. Аж тоді молодий князь підійшов до воєводи.

— Вибачте мені, достойний воєводо, мені нерозумному, моє відступництво. Ось і повертаюсь, повний скорботи та жалю, з постановою виправитись на майбутнє. За те і при сповіді дають розгрішення, невже ж ви відмовите мені його тут?

— Коли ти, милостивий князю,— усміхнувся Юрша,— сам називаєш свої вчинки по імені, то ти зрозумів як слід свою вину, а хто зрозумів гріх, то вже поправився. Не я кину на тебе каменем, бо хто з нас без гріха? Навпаки, радію, що ти не уступив намові, ні насиллі, а саме життя навчило тебе про безвартність твого скарбу... Не для себе, ні для кого іншого скорбив я втратою твоєї допомоги у великому ділі, а для самого ж діла. Ти зрозумів мене, правда?

— Авжеж! Тому й прийміть ще раз запевнення, що іншим разом не відтягне мене від справи ніхто, крім смерті...

Усміхнене лице воєводи споважніло.

— Гей, не дивуйся, ваша милість, що з моїх уст падають не раз гіркі слова. Чи не гірко людині, коли бачить, що діло всього життя є для інших тільки іграшкою, або що найбільші її святощі кидають інші в болото і звать боротьбу за справу народу зрадою, а смерть у ній — карою за злочин, та кажуть, що вона жертвувала собою даремно. Гей!

Князь остовпів.

— Що ви таке, достойний воєводо, говорите? — спитав він. — Дещо з того я розумію, та не все. Здається мені, що ви зневірилися, і це мені дивно.

— Не я зневірився, не я! Я знаю, що ні одна крапля крові, пролита за рідний край і народ, не пропаде даром. Але інші? Інші не знають про це і не повірять у те, чого не побачать. А де нема віри, там зневіра близько.

— Хто ж не вірить в успіх нашої справи?

— Хто? Той, хто шукає допомоги звідусіль, замість узяти її з неперебраної, вічної, невичерпної скарбниці, яку відчинити бажаємо ми, тобто Несвизький, Рогатинський, ти, я...

— Ах! Таке? — догадався князь Олександр.

Розмова ввірвалася, бо саме вернулись Горностай і князь Танас із города і прийшли привітатися. До них приєднався Андрійко. Він похилив голову перед князем у належному поклоні і промовив слова привітання.

— А, це наш витязь! — сказав весело князь Олександр, — вітай, брате, і не ховай у серці до мене обиди!

Сказавши це, обійняв і поцілував молодця за звичаєм, як рівний рівного.

— Ми побраталися шаблями, то братами і залишимося, — пояснив здивованим свідкам.

Тим часом на майдані не втихали гамір та метушня. З возів здіймали пахолки килими, припаси поживи, зброю, одяг та носили одно у кухню, друге у квартири гостей. Псарі годували псів та прив'язували кожного окремо, щоб не гризлися між собою, конюхи промивали коней, витирали їх соломою та насипали вівса у торби. Ратники встигли вже видобути бочку пива з юршівських пивниць та підспівували весело біля начальної вежі, а ціле товариство скоморохів робило свої справи та штуки. Одні кидали у повітря багато кульок та вважали, щоб ні одна з них не впала на землю. Наче живі птиці, літали кулі довкола голови штукаря; інші гралися ножами або списами. Деякі строїли гуслі та скрипки, пробували сопілки та трубки. Один з скоморохів ходив по досить товстій линві, а інший спинався по драбині, яка стояла на плечах товариша. Біля скоморохів стояла старша княжа служба, мечники, дворецькі підчаші, скарбники і гуторили між собою, сміючись з штук мандрівних фаринників.

Серед усього того помітив Андрійко патра Анзельма, який сів на коня і поїхав у город. У цю мить здогадався, що він відшукує, певно, у Луцьку Зарембу. Звернув, отже, на це увагу князя Олександра, а той побіг до Юрші.

Пізно вночі застукав хтось до дверей Андрійка. Це був Грицько, якого закликав воевода на свідка проти можливого обвинувачення Заремби.

Вздовж обвішаних багряним оксамитом стін великої зали замку стояло у двох рядах литовсько-руське боярство або його відпоручники з Литви, Підляшшя, Полісся, Волині, Поділля, а навіть Київщини та Сіверщини. У глибині під велетенською іконою богоматері пишався величавий, багром та золотом блискучий престол, що стояв на вистеленому килимами підвищенні.

На цьому престолі засідав ще недавно римський цісар Жигимонт. По правій руці сідав тоді Ягайло, по лівій — Вітовт. Тепер праворуч престолу сидів Жигимонт Кейстутович, ліворуч — князь Семен Гольшанський, шурина небіжчика Вітовта та стрийко Ягайлової жінки Сонки, на престолі розсівся Свидригайло. За ним — невідступний патер, а біля нього — Юрша й Олександр Ніс. Від престолу аж до дверей середня частина зали була вільна. По боках стояло боярство та княжі дружини, а за ними — княжа та боярська служба. Біля дверей та престолу держали варту росли ратники з довгими, золотом січеними списами, у півпанцирах поверх зелених, золотом шитих каптанів.

Увесь збір аж за очі хапав грайливими барвами одягу та зброї. Дивна це була мішанина. Князі та служба чванилися західними зброями, струсиними перами, довгими

та короткими таппертами з комірами. Ногавки на них смугасті або в шахівницю, в плями, квіти, узорі мали щонайменше три-чотири фарби. Дивно пошиті яки мали звичайно по кілька кольорів на рукавах та чимало обшитих позументом розпорів, зубців, стяжок.

Яскраво відрізнялись від цих західних, строкатих одягів довгі шуби бояр та панів. Правда, волинські й галицькі вельможі радо одягалися по-західному, але все-таки важкий оксамит або тафта, золотоглав та парча переважали всюди. Замість шоломів, виднілись шапки з чаплиними перами, а замість довгоносих або безносих сап'янців — високі, з тонкої шкіри чоботи.

Найпростіше одягнувся у цей день сам великий князь, найвеличніше польський посол Заремба, який саме стояв перед ним. Посеред гробової тишини передавав посол свою польську грамоту, а великий князь дав її прочитати патрові.

— Ми, з ласки божої король Польщі, великий князь литовський...— читав патер голосно, а дійшовши до цих слів, спинився, доторкнув пальцем плеча великого князя і повторив: —...великий князь литовський, дідичний пан на Волині...

— Стій! — гукнув Свидригайло, який у цю мить зрозумів, про що ходило патрові.

У зборі зашуміло, патер замовк.

— Як це? — спитав великий князь.— Відколи у Литві є два великі князі? Чи той там соб... тобто наш достойний брат забув уже свій перстень?

— Не моя це річ осуджувати й пояснювати слова та вчинки нашого наймилостивішого пана,— відповів посол,— хіба що він сам мені це доручить.

— А чи цим разом польський король нічого такого тобі не довірив?

— Ні!

— То візьми собі свою грамоту назад! — гукнув великий князь, червоніючи від досади.— Вона не від Ягайла і не до мене. Ні він не є великим князем литовським, ні я королем польським. Такої людини нема на світі. Її писав якийсь божевільний або брехун.

Свидригайло підносив голос чимраз більше, потім, вхопивши грамоту, кинув її під ноги посла.

— Геть із ним, геть звідсіля! — гукали бояри.

Великий князь сопів від обурення, князі посміхалися злобно, а Андрійко пильно приглядався до посла, бажаючи запам'ятати собі кожну найменшу рису його лиця. Тільки Заремба один зберігав спокій, однак поблід увесь, як віск. Тільки біля правого уха на вилиці з'явилася червона плямка. Андрійко приглянувся і помітив, що це була згоїна після стріли.

Коли стих гамір, підняв Заремба гордо голову і, дивлячись просто в очі великому князеві, заявив:

— Усіх тут присутніх беру за свідків, що відколи прибув я сюди як посол, зустрічають мого володаря у моїй особі на кожному кроці обиди й нехтування. Обвинувачую, отже, у першій мірі воєводу цього замку, який не почтив у мені володаря цієї землі і не впустив у замок, а звелів пробувати у городі між купчиками й

ремісниками, далі обвинувачую його милість князя Литви й Русі, який у нечувании спосіб обиджує маєстат короля і топче ногами ним підписану, а біскупом канцлером писану грамоту, називаючи стгорудника брехуном чи божевільним. Мій...

Тут спинився посол, бо наперед виступив Юрша і з поклоном попрохав Свидригайла:

— Позволь, милостивий великий князю, сказати слово!

— Навіщо? Невже ж ти оправдувати бажаєш свої дії, на які я сам даю згоду, а навіть похвалу.

— Ні, милостивий князю, я тільки про дещо запитаюся.

— Як так, то питай! — зацікавився великий князь.

— Достойний каштеляне! — почав Юрша.— Чи ти приходиш як посол, чи тільки як посланець?

Князь Гольшанський нахилився до великого князя, а той серед мовчанки, яка настала після питання воєводи, зареготався раптом на все горло.

Лице посла здригнулось, наче вжалила його оса. Лайки, обиди, прокльони спливали на ньому, мов вода по скалі, зате глуму не міг стерпіти і тому відповів, намагаючись опанувати гнів:

— Посланцем може бути хто-небудь, навіть мужик. Ваша достойність, видко, не були ніколи послом і не знаєте, чим така персона різниться від посланця. Посланець несе лист, а часом забирає відповідь,— посол заступає володаря і є його устами перед лицем того, до кого висилається.

— Ага, значить, ваша достойність є послом...

— Авжеж!

— Ну, яка різниця між послом і посланцем, я знаю і тільки переконатися бажав, чи ви, достойний каштеляне, її розумієте. Якщо так є, то знаєте також, що володар до підданих послів не посилає, а якщо їх посилає, то це не піддані, а рівна висилаючому сторона. Може посилати посла польський король до великого князя литовського, як до сусіда, але ніколи як до підданого. У такому разі грамота бреше і свідомо зобиджує його великокняжу милість, або писав її крайній дурень, який не розуміє ні минулого, ні теперішнього.

Посол почервонів, як вогонь. Висновки воєводи були ясні, як день, і каштелян проклинав на дно пекла безглузду зарозумілість біскупа та сенату, і що зобиджали князя, якого бажали заманити. Проклинав і свою неувагу, яка ось наразила його на сміх "варварів" і схизматиків.

— Його королівська величність король Владислав Ягайло не гадав, що, посилаючи до рідного брата посла, мусить важити на кожне слівце своєї грамоти...— заговорив по хвилині.

Цього разу перебив його, однак, Свидригайло.

— Брат до брата послів не посилає! Тому, якщо ти посол, то забирайся ід чортові, звідкіля прийшов! Якщо ти посланець від брата, то перекажи, що не моя вина, якщо ввесь світ,— тут вказав Свидригайло рукою на оточення,— буде свідком братерської

розмови.

У словах великого князя звучав глум, і Заремба завагався. Погляд безмежної ненависті і злоби упав на червоне лице Свидригайла, та цього разу була це особиста ненависть. Цей поганий, тупоумний ковбан був паном становища, а він, славний на всю Польщу та Литву каштелян серадський, втратив свою посольську гідність. Мимо цього, мав він висловити все, що веліли йому переказати польські пани, а як тут було це висловити, не будучи святою особою посла? Знав, однак, Заремба, що смерть йому не грозить. "З кого сміються, того не вбивають".

— Милостивий князю! — заговорив він.— У приязнь та братню зажилість, у якій пробувають двори його королівської величності та вашої великокняжої милості, вкрадається останніми часами тінь нещирості, а навіть ворожнечі. Зла воля підданих вашої милості псує згоду та злагоду братніх володарів. Деякі з них, не сміючи або не хочачи стати видимими спричинниками роздору, підбурюють простий народ, безправних хлопів, які підносять руку на своїх природжених панів, шляхту й серед страшних нечуваних звірств мордують їх безпощадно. Усе галицько-холмське пограниччя в огні повстання. Ярославщина, Сандомирщина та Люблінщина повні бездольних голодранців-утікачів, а кожний із них розказує речі, про які не снилося нікому від часу переслідувань Христової віри в поганському Римі...

Великий князь кивнув головою й усміхнувся весело.

— Справді, чував я про повстання у Галицькій та Холмській землях. З нього бачити можуть панове сенатори, що вітер сіє той, хто забирає чуже. Руське плем'я не терпить чужого наїзника і проганяє його при першій нагоді. На злодію завжди шапка горить. З чужого коня й серед баюри злазь!

Зала затряслася від реготу, а розохочений великий князь говорив далі.

— Згоду і злагоду псують подільські пани — Бучацькі, Кердеевичі та інші, і так думаю, що, віддавши руські землі руському самодержцеві,— тут Свидригайло ударив себе п'ястуком у груди, аж загуло,— і покаравши захланних подільських троюдників, легко діждеться польське правління й сенат братнього пожиття обох держав, як бувало колись.

— Слава, слава самодержцеві! — гукнув з-між бояр Андрійко, і всі одним голосом повторили оклик, який громом відбився від склепіння зали.

Свидригайло встав і випрямився, а його лице засяло неземною радістю. Патер склав набожно долоні та дивився у небо, всі князі гукали також, тільки Жигимонт зблід, а його маленькі чорні очі швидко глянули на посла. Той усміхнувся під вусом і підняв погляд на Свидригайла.

— Невже ж цей бунт піднявся за згодою й відомом вашої милості? — спитав він.— Ось із цим питанням присилає мене король Владислав.

Сказавши це, поклонився і похилив голову, чекаючи відповіді. Свидригайло зморщив брови.

— За відомом так, але не за згодою. Не я стану розбуджувати хлопство і травити псю кров на боярство і панів. Право до зброї визнано тільки за нами, а не за товпою

гречкосіїв та свинопасів. Як князь, велів я їм кинути зброю, і ні один із бояр, панів або князів не йде з ними. Жалоба короля недоречна. Невже ж Польща боїться хлопського ціпа? Інша річ — польські троюдники на Поділлі. їх покарайте, віддайте вкрадені волості природженим власникам, і бунт погасне, як солом'яний вогонь. Це наші хлопи, не ваші. Вони на нас не бунтуються, бо ми не лякаємося хлопського руху.

— Мої припоручники назвали мені кілька високопоставлених осіб, які утворили змову, щоб підняти хлопство на польських панів. Чи ваша милість знають про це так само, як і про бунт?

Питання було каверзне. Хитрий посол загнав Свидригайла у куток і притис його до стіни. Виглядало це так, неначе б великий князь оправдувався перед Зарембою, і це розбісило його. Очі налились кров'ю, рука стиснула будзиган.

— Ні слова! — відповів він і глянув по зборі.— Але якщо знайдеться такий між моїми, горе йому! А ти,— тут звернувся до посла,— кажи, хто проводить хлопськими ватагами. Надумайся гаразд, бо якщо обвинуватиш невинного, горе тобі! Подай свідків злочину, дай поруку, і кара смерті постигне непослушних,— тут зупинився великий князь на мить, а потім додав: — О, скільки впаде на краківському ринку голів подільських троюдників!

Питання поставлено ясно. Заремба не міг подати ніяких доказів на те, що змова справді існує. Називаючи імена і так загальновідомих змовників, стягав на себе кару, може, навіть смерть, бо часто з усього найтяжче є доказати очевидну правду. А хоч би і він сам вийшов цілим, то переговори мусили зірватися, а тоді пропало значення каштеляна навіки, пропала можливість каверзами підтримати злу справу польських державних кіл. Тому Заремба поклонився знову і сказав:

— Якби я був послом, подав би я імена, які почув у Кракові, бо тоді за мої слова відповідали б мої припоручники. Але я тільки посланець, як каже достойний луцький воевода. Ось чому назву тільки одно: боярин Микола з Рудників спалив та знищив у Перемишльському повіті всі польські двори, вирізав усіх, хто не втік від загибелі, а навіть напав на Перемишль.

Великий князь зітхнув.

— Дурний ти, каштеляне! — засміявся він.— Шкода, що не жалієшся на Дмитра Дедька, який сто літ тому побив вас у Галицькій землі. Боярин Микола, як послушний підданий, просив у мене дозволу на свої підбої, а я у березні цього року заборонив йому вести війну і звелів вертатись у Рудники. Невже ж він не послухав наказу?

Заремба випрямився на весь ріст.

— Ні! Спершу я мусив зібрати збройні сили повіту і зловити небезпечного бунтівника. Зловленого покарав я і радію, що у цьому не поступив я проти волі вашої милості.

Великий князь замовк, не знаючи, що відповісти. Він сам осудив учинки боярина і не міг тепер заперечити справедливості вчинку каштеляна. Побитий Заремба одержав остаточну перемогу.

Раптом з-поміж бояр виступив наперед молодець з почервонілим обличчям,

блискучими очима та дрижачими устами. Був це Андрійко.

— Ваша великокняжа величність! — почав непевним голосом.— Цей чоловік бреше! Мов батогом ударений, різко повернувся Заремба і став око в око з молодцем.

— Бачите, достойні, як вкололи його мої слова! Він бреше, ба ще більше, він знає про те й оббріхує нас свідомо.

Свидригайло вмить відчув упевненість у собі. Такий молодий лицарчук не закидав би брехні послові-лицареві у присутності володаря. Він мусив мати докази, і щодо брехні посла не могло бути ніякого сумніву.

— Це гарно, хлопче! — сказав великий князь,— це гарно, що ти даєш свідчення правді, але бачиш, усе, що скажеш, мусиш і доказати, бо ти лицарської поруки дати не можеш.

З-за плечей великого князя виступив князь Олександр Ніс.

— Милостивий володарю! — заявив він.— Андрій Юрша сказав правду. Небіжчик боярин, царство йому небесне, не одержав ще заборони, яку віз посланець із Чарторийська, коли напав на нього каштелян. Ось цей чоловік зловив боярина і замучив у перемишльському замку огнем та залізом. Виколовши йому очі та пообривавши тіло від костей, звелів його четвертувати.

Андрійко кинувся до стіп Свидригайла.

— Милостивий володарю! — лебедів він.— Небіжчик був мені другим батьком, бо рідного у мене вже нема. Покарай цього нелюда своїм справедливим судом, а ні, то накажи йому стати зі мною на збройну розправу!

— Звідки ж ти знаєш, хлопче, про смерть боярина? — допитувався князь.

— Від того самого посланця, який віз небіжчикові твій наказ, та не застав його вже живим.

— Ах, цей мужик, що був у Чарторийську?

— Так!

— Чуєш, пане Зарембо. Хлопець викликає тебе на двобій. Станеш чи ні?

— Особу короля заступаю!...— була горда відповідь.

— Лисого чорта заступаєш! — гукнув князь.— Не посол ти, а посланець, і якщо захочеш стати, я ні тобі, ні Юрші не забороню.

— Не слід мені, лицареві, боротися з лицарчуком,— заявив гордо каштелян, який знав, що з перемоги над молодиком не здобуде слави, а побитий осоромить себе на весь вік.

— Ба, мусиш стати, якщо в тебе дорожча честь від життя,— вмішався князь Олександр.— Цей молодик мірявся вже не з такими харлаками, як ти, але і з першими борцями в краю!

— Ти чув, каштеляне! — рішив великий князь.— Боярин Андрій Юрша закинув тобі брехню й опирає закид на доказах.

— Які це докази? — відповів згорда каштелян.— Може свідчення якогось там мужика? Я вам двісті мужиків привезу, які під присягою зізнають, що Юрша бреше. А зрештою, якщо є правдою слова цього мужика, то є правдою і те, що боярин Микола

вирізав кількасот лицарів і ратників, яким проводив я сам.

— Каштеляне,— спротивився князь Олександр.— За правду слів Андрія Юрші й мужика Грицька ось моя порука.

І кинув рукавицю до ніг Заремби.

Однак Заремба не підняв її. Блідий жах огортав його на вигляд лицарської постаті князя, і він рішився за всяку ціну уникнути двобою. Тому поклонився великому князеві.

— Ваша великокняжа милість зволють ласкаво оборонити висланця свого брата від нахабних бояр. Меч, що боронить моє життя, стоїть біля великокняжого престолу.

Вираз несказанної погорди появився на лиці будь-що-будь лицарського князя.

— Підійми рукавицю, Носе! — наказав.— А ти, хлопче, відчепися, а ти, Зарембо, відповідай! Боярин вирізав тобі весь полк, правда?

— На хрест, на муки Христа присягаю, що так! Ні живої душі не залишилося з нього.

— А як же ж врятувався ти?

— Мене боярин ув'язнив...

— Ув'язнив?.. Пощадив? — питав Свидригайло, а його лице чомусь аж посиніло.— Пощадив тебе... а ти?.. а ти його?..

І раптом з усієї сили затопив п'ястком у лице королівського посла.

XVIII

Андрійко вийшов із величезної палати, де пирував увесь двір. Духота та випари пива, меду й вина запаморочили його. Кров ударяла у висках, в очах миготіли вогники, як це буває у незвичних учасників більших зібрань. Ляпас, який великий князь "зволив сам власноручно" дати послові короля, настроїв Свидригайла вельми весело. Усю злість та все завзяття зігнав він на комусь, а через те наче звільнився від тягару, який його гнітив та дратував. Його вдача вимагала час від часу такого вибуху, після якого приходило завжди заспокоєння. Ласкавість, надання, дарунки, дотепи, а особливо їжа та напитки 'заставляли тоді всю двірню забути про загонистість та непослідовність володаря. Усі, що його знали, користались з того й веселилися разом із ним, аж гуділо. Гуртові співи, соромітські жарти скоморохів, регіт, оклики та музика приглушували в учасників пиру всі невеселі гадки та почуття й вводили товариство в нестяму. Хміль, гамір і духота, переповнення шлунків,— усе те присипляло їх і робило вразливим та податливим тільки на найгрубші враження й вчинки. Андрійка, який не звик до цього, тривожив і разив цей гамір. Молодець п'янів від того, а гамір і вересклива музика не дозволяли йому розуміти дотепи або заводити розмову.

Він вийшов, а за ним нишком висунувся Грицько, який після відходу посла з престольної зали мусив великому князеві здати докладний звіт з усього, що знав про боярина. Великому князеві подобалася вельми тямучість мужика, і оскільки у нього не було ніколи стриму, ні розваги, той тепер звелів Грицька перевести на боярську службу з Рудників. Значило це, що Грицько міг з часом прогнати малолітнього сина боярина Миколи з посілля й оволодіти ним зразу як великокняжий опікун, а там і змінитися у постійного державця маєтку. Грицько, який спершу незвичайно збентежився, діставши

надання, по хвилині кинувся до стіп великого князя дякувати та впевняти, що послужить йому вірою та правдою, і великий князь відпустив його у ласці, радіючи, що може вже тепер покликати Грицька на суд у справі замулення свого підданого польським каштеляном. З цього можна було розвести переговори на якого півроку, а саме такої проволоки треба було Свидригайлові для зібрання війська.

Андрійко дихав свіжим повітрям та проходжувався по майдані сюди й туди, обминаючи порозставлявані вози та в'юки. Людей, ні собак не було, бо й вони вечеряли, а з кухні доходив на майдан не менший гамір, ніж з палати. Довкола було пусто, тільки у місячному сяйві виднілись силуети вартових на стінах замку.

Звільна зникав тиск із голови молодця, гадки зразу ліниво, потім усе швидше почали пробігати крізь стомлений мозок і викликувати почуття у серці. Невеселі вони були. Правдивою любов'ю ще не порушена душа глибоко переймалася боротьбою та нею тільки наповнювала уяву. Спомини крутилися довкола батька та боярина Миколи, а Мартуся, це була тільки квітка на пустирі. Всміхалася душа Андрійка до неї, та глухий пустир наводив на неї сум. І серед бур'янів, прогорілих трав та лисячих ям губилася і квітка...

— Боярине! — почувся раптом біля нього голос. — Боярине!

— Хто?

— Це я, Грицько.

Андрійко спалахнув, а жовч залила йому серце.

— Ах, це ти... ти, достойний боярине! — ущипливо сказав він. — Ось послужив ти вірою та правдою народові й взяв належну нагороду. Щоправда, від князя, який про народ нічого й чути не хоче, але це байдуже! Правда? Мужичька душа... хамство!

— Кривдиш мене, боярине! — відповів Грицько спокійно. — Згадай, що моє надання випросив би був собі хтось інший, і тоді діти боярина пішли б з торбами. А так по-старому сидітимуть у дворіщі, а господарством та службою займуся я. Невже ж ти гадаєш, що я вважаю кметя чимсь гіршим боярина? Але бачиш, Свидригайло — це наша одинока надія, ти сам несеш службу за небіжчика батька, а маленький Денис із Рудників їздить ще на патику...

Андрійко засоромився.

— Прости, Грицьку, бачиш, у душі накіпіло стільки злоби і жовчі, що не раз мимохіть і на сонце брехнеш.

— Нічого! Знаю я, що таке злість та жовч, Андрійку, та тільки вона у тебе не пережерла ще душі. Ти її випльовуєш, а не ковтаєш сам. Вона ще не переповнила твого серця, як ось у мене... Але що це?

Від замкових воріт почувся голосний стукіт. Видко, хтось перейшов через рів по ланцюгах зводного мосту та стукав у ворота. Очевидно, був це хтось із своїх, бо вартовий не давав знати про прихід чужинця та спокійно приглядався з висоти стін, як порубки двірника йшли відсувати засув. У критій галереї понад воротами блиснуло світло, а там із брязком та гуркотом відхилилася важка брама. З-під темного її склепіння вийшов швидким молодечим кроком високий, стрункий чоловік у довгому

плащі з каптуром.

— Горностай! — гукнув Андрійко.— Ти де пропадав?

— У город ходив подивитися на польських ратників.

— Бреши здоров! — засміявся Андрійко, який добре знав, чого його товариш ходить у місто.— Хіба ти сам бавився в комонника та й то не польського, а німецького.

— Гм! Може, воно і правда! — усміхнувся Горностай.— Добрий вершник на всякому коневі їздитиме.

— Чи добре їздиш, не знаю, але чомусь-то вельми коротко пропадав ти у табуні.

— Ба, не моя вина. Проклятуший шваб прийняв у хату якогось там бирича чи помічника каштеляна, якого й називає старостою. Старший уже чоловік, із ковтуном на голові, аж гидко дивитись. Замість сидіти спокійно в корчмі, обидва старі припленталися додому, стягнули Грету з ліжка й звеліли подавати вечерю. Я зразу сховався у алькові, а коли старі, підпивши собі, розговорилися добре, я дав драла.

— Ага, значить, спіймав облизня?

— Не зовсім! Душу прив'язав, але все-таки не наївся. Ха-ха! Що ж, каштелян стравив уже ляпас, чи ні?

— Каштелян? Де ж він? Чи ж ти не бачив, як він устав, вийшов з зали та поїхав у город?

— Що встав і поїхав, то знаю, але знаю й те, що його у городі нема, ось що! Він ще тут, у замку!

— Ну, тут його нема! — заперечив Андрійко.

— їй-богу, він тут! Староста говорив це до Грети, як я сидів під ліжком.

"Заремба не в городі, значить, він може бути і тут! — занепокоєно подумав Андрійко.— А якщо він тут, то, певно, задумує щось погане..."

Оглянувся. Крики у кухні дужчали з кожною хвилиною, з часами чути було й пискливий регіт жіночої служби, яку тягла до танцю молодша челядь. З палати раз у раз виходили, заточуючись, молодші учасники великокняжого пиру та йшли у челядну, бо там була забава куди голосніша та веселіша, ніж у палаті. Свидригайло любив пиятику та грубі жарти, але не любив при цьому жінок, бо, мовляв, тоді усе нюхтить за дівками замість розвеселяти князя.

— Слухай, Горностаю! Ти йди до двірника при головній брамі і накажи ім'ям воеводи, щоб перешукали весь замок від льохів до піддашся.

— За Зарембою?

— Еге ж!

— А ти?

— А я пошукаю його у палаті.

— Невже ж ти гадаєш, що він тут? Його знають адже всі.

— Якби він не вмів змінити лиця, то, певно, не лишився б у замку. Прошу тебе, брате, не відмов мені. Може бути, що і я стану тобі коли-небудь у пригоді.

Горностай здвигнув плечима і глянув здивовано на товариша.

— Га! — сказав.— Коли так дуже хочеш, то про мене!

І він повільною ходою віддалився, а Андрійко попрямував до палати. Та ось, коли вступив у освітлені ворота, прийшла йому думка: чого, власне, шукав він? Заремби, який міг уже з десять разів покинути замок протягом дня? Та проте щось, чи то обережність, чи то передчуття здавлювало серце Андрійка та заставляло його битися сильніше, і молодець заспокоював себе даремно.

У залі, де відбувався пир, застав Андрійко велику зміну. Молодші бояри та старша княжа прислуга покинули уже стіл. Одні пішли у челяду, інші — у квартири спати, а зате князі та достойники забавлялися разом з великим князем чарками тим вільніше. Біля дверей прибрали цілий верхній кінець столу, і те місце вжили зараз же скоморохи як сцену, на якій відіграли коротку дію з торгового життя.

Купець продає на римській вазі сіль та обдурює покупців. Покупці йдуть до ароматарія-грека, а цей переважає сіль. При цьому виявляється, що купець ошукував. Ратники ведуть його на суд княжого тивуна. Купець має, однак, доньку, яка вбігає на засідання суду й викликає тивуна на хвилину. По якомусь часі вертається тивун червоний, засапаний, у розхристаній одежі і велить принести вагу ароматарія. Приносять, і виявляється, що ця вага неправильно важить. Купця виправдовують, ароматарій дістає нагаєм, а прийшовши додому, жаліється жінці. Тоді жінка просвічує його, що то його власний помічник, любовник саме тієї дочки купця, зрадив його торгіву тайну. А робить це вона тому, що помічник, який допомагав ароматарієві не тільки у продажі ліків та коріння, але й у дечому другому, покинув її якраз для нової любки. Лайкою, бійкою, прокльонами закінчилась уся дія. Регіт та дощ дрібної срібної монети нагородив скоморохів, а князь звелів подавати останню чарку для всіх, після чого задумав іти на спочинок.

Заграла музика на хорах. Заворушилися скоморохи і тонною пішли до дверей, тимчасом як один із них виголошував у честь щедрого та могутнього князя довжелезну похвальну віршу. За ними пішов дворецький та підчаший великого князя: один готувати постіль для високого гостя, а другий принести великому князеві до подушки чару вина, заправленого корінням та медом. За підчашим ступало двоє збройних ратників, бо збройні мужі берегли всіх страв та напитків, яких доторкалися уста володаря. Увагу Андрійка прикувала небачена ним досі дія скоморохів. Він разом з іншими реготався до несхочу з грубих дотепів та лайки й дивувався, якимто світом б'ють себе скоморохи по пиках, що аж луна йде, а болю, очевидно, не чують ніякого. З жалем дивився за відходячими і мимохіть спинився його звір на обох ратниках. Один із них був молодий та головусий, другий старший, з темним лицем та буйним чорним вусом. Але ось... у першій хвилині здавалося, що Андрійко вискочить із-між товпи служби та кинеться на ратників...

На лиці старшого помітив під ухом малу загоїну після стріли... Це він!..

Насилу стримав себе молодець і відразу забув про скоморохів, співи, дотепи. Розвага і сумніви мокрим рядном накрили його.

— Ба, ану ж усе-таки не він? Така загоїна можлива і в інших, чорний вус і темне лице... ні, такого не було у Заремби!

По хвилині боротьби рішився, нарешті, йти за підчашим у надії, що розв'яже питання по дорозі. Підчаший заждав у кухні нагріте вино, опісля звелів випити кухареві одну чарку на доказ, що вино не отруєне, налив князеві другу й поніс її на срібному підносі у великокняжу ложницю. Андрійко завагався.

"Йти мені туди, чи ні?" — питав сам себе й не знаходив відповіді. Якраз тоді проходив біля нього молодий покоївець князя Монивидовича.

Андрійко задержав його і, вказуючи на чорновидого ратника, спитав:

— Що це за муж? Вибачте, всечесний товаришу, але мені здається, що я його вже десь бачив, тому й питаю.

Той приглянувся й здвигнув плечима.

— Не знаю! Це може бути ратник Юрші або Чарторийських. До служби при великому князеві кожний горнеться, бо ану ж сподобається, то й назавжди при ньому залишиться. А Свидригайло, як лютий, то ніколи на своїх ратників не гримає, бо їх потребує, а зате, як добрий, то перш усього нагороджує своїх. Ха-ха! Може, і ти туди гадаєш?...

— Ні!

— Цей другий, молодий, то лях! Якийсь свояк патра Анзельма...

Але Андрійко не ждав кінця розмови. Почувши, що другий ратник лях, у цю мить нагадав собі дивовижні одяги скоморохів, з яких один вдавав нібито чорнявого жовтолицього грека, а другий — рудого купця, і страшна гадка майнула в його голові.

— Заремба перебрався як скоморох і йде вбити великого князя у ложниці!

Стрілою побіг у палату і, знаючи добре її розташування, бічною хврткою та задніми східцями добіг до великокняжих кімнат швидше, ніж підчаший.

Усе крило палати було порожнє, бо Свидригайло не зносив по ночах гамору і спав завжди навіть без варті коло дверей. У спальні великого князя горіла срібна лампада лагідним світлом й освічувала високе ложе під наметом. Від головних сходів чулися кроки ідучих мужів, і Андрійко оглянувся за сховком. У коридорі, біля якого розташована спальня, було вікно, і молодець сховався у заглибині під малою лавочкою. Повільним кроком пройшов підчаший повз Андрійка й увійшов у спальню. Обидва ратники стали у дверях, а тоді почув молодець тихий шепіт. Обидва про щось говорили між собою, та Андрійко не чув їх слів. Бачив тільки, як молодий ратник видобув з-під одягу обух, а спис відставив у кут. По хвилині старий підчаший вийшов із спальні.

— Швидко, хлопці, ходім, князь не любить збройних біля постелі! — сказав і попхав двері, прямуючи до виходу. Та в цю мить молодший ратник підняв руку... Один глухий удар, і з тихим стогоном повалився старець на землю.

— Браць го! — сикнув крізь зуби старший. — Винеси стерво, куди хочеш, і махай під стіну до коней!

Сказавши те, увійшов у спальню, став біля столика, на якому стояв кухоль з вином, і звільна почав туди сипати білий порошок... Волосся стало дибом на голові Андрійка. Йому просто не хотілося вірити, що можна так холоднокровно убити безоружного старця і то тільки на те, щоб зробити можливим друге убивство... убивство князя! У цю

мить застогнав підчаший. "Ген! Він ще живий!" — подумав Андрійко. І тоді, не пам'ятаючи себе, виліз з-під лави, добув меч і кинувся на ратника. Той пустив тіло старця на землю, а вслід за ним повалився і сам від удару меча по голові та облив лежачого кров'ю. Приголомшений старець раз у раз почав стогнати та слабим голосом кликати на допомогу. Старший змовник почув тим часом гамір у коридорі і з переляканим виглядом вибіг із спальні, здіймаючи з себе по дорозі каптан ратника. Та ось заступив йому дорогу Андрійко.

— Хто ти? — тукнув. — Признавайся!

Ратник вмить добув ножа й кинувся на Андрійка. Почалася боротьба убивці, який боровся за своє життя, з молодим проворним, але недосвідченим противником.

Раптом крики та гамір піднялися на майдані. Заблимали смолоскипи, почулися питання, відповіді, вигуки подиву, обурення, злості, брязк зброї. Швидко натиснув молодець на ратника, який кинув ніж, і захищав себе від ударів меча списом. Він звільна відступав назад до спальні, доки не зупинився під вікном, у якому ховався раніше Андрійко. Аж ось почулися голоси людей у коридорі. Це йшов великий князь у ложницю, а за ним — князь Голыпанський та Жигимонт Кейстутович.

— Що тут діється? — питав великий князь, чуючи брязк зброї біля своєї спальні. — Це якась чортова нора, цей Луцьк. На майдані ярмарок чи судний день. Ратники, служба, а з ними сам Юрша чисто побожеволіли й бігають, як посолені, а тут... Зачекай, небоже, спорю я тебе нагаєм, сновидо!.. Га, що це?

Князі наткнулися на лежачі тіла. Покоївець відтягнув ратника набік, і Свидригайло пізнав свого підчашого.

— Пробі! Спириде, що тобі?

Грюкіт і брязк та дзенькіт битого скла перебив його. Це ратник, з яким бився Андрійко, покинув раптом противника та всім тілом ударив об* важке вікно. Воно подалося й вилетіло, бо не було добре замкнене, а поки Андрійко добіг до вікна, ворог пропав у товпі бояр, пахолків, між возами, псами та кіньми, які заповнювали весь майдан.

Уся товпа була незвичайно роздратована, бо саме знайшов Горностай убитого великокняжого ратника біля замкової хвіртки. Труп був без верхнього одягу, а біля нього лежав якийсь інший одяг та звій товстого мотуззя. Усі зрозуміли зразу ж, що хтось убив ратника, щоб перебратися у його каптан і, розуміється, почали скликуватися, щоб найти чужинця. Прожогом кинувся Андрійко за ратником і, певно, був би наздогнав його у натовпі, коли сильна рука князя Семена вхопила його за обшивку.

— На милого бога, пусти! — кричав непритомний з лютості молодець. — Він втече!

— Хто втече? Отямся, хлопче!

— Хто? Убивця, злодій, Заремба!

Почувши останнє слово, виступив князь Жигимонт Кейстутович і з'єднав свої зусилля з змаганнями князя Семена.

— Залиш, хлопче, того ратника. Вони зловлять його і без тебе!

А Свидригайло протверезився тим часом дещо і зрозумів, що хтось тут на нього засідав, але його прогнали. Не знав тільки гаразд — хто кого, бо на обох ратниках бачив одяг своїх прихильників, а з одним із них боровся Андрійко. Ба, але один ратник лежав на долівці мертвий або тяжко поранений, а другий утік, побачивши великого князя. Усього того не розумів Свидригайло зовсім. Все-таки охопила його тривога, страх за свою голову. Як мало треба було, щоб убивча сталь найшла дорогу до його серця або отрута... брр! Ця гадка протверезила його цілковито й вернула йому пам'ять.

— Гей! Достойні свояки! — гукнув він.— Беріть-но цього молодика й ведіть у спальню! А ви,— тут звернувся до пахолків,— покличете патра Анзельма або кого іншого, щоб одягнув цих двох, і подавайте їх туди!

І великий князь вказав на спальню, а сам увійшов туди з обома товаришами й Андрійком.

— Хто ти? — спитав, дивлячись на молодця.

— Я Андрій Юрша, братанич воєводи.

— А, то ти сьогодні на раді...

— Я...

Тут Свидригайло вхопив у руки чарку з гарячим вином і ніс обережно до уст. Та ось хлопець наче із сну збудився. Блискавкою кинувся вперед і вирвав в князя чарку.

— Не пий, милостивий князю, то смерть! — крикнув не своїм голосом.

Свидригайло побілів. Кейстутович і Гольшанський скрикнули і позивалися з місць.

— Що то все значить? — спитав нарешті великий князь.— Як ти смієш?

Андрійко розказав, як він, знаючи Зарембу з оповідання Грицька, зразу догадався, що в нього нечисті замисли, коли почув, що він після ляпаса не вернувся в город з своїми. Потім пояснив, як потрапив на слід злочину.

— Все те дуже добре, хлопче,— сказав князь Семен, коли Андрійко закінчив оповідання,— але ти все-таки не маєш доказу, що це був Заремба.

— Поспитайте другого ратника, якщо ще живий! — відповів Андрійко, якому кров ударила до голови.

Гольшанський плеснув у долоні. З'явився бирич.

— Зловили другого?

— Ні, милостивий князю, він утік.

— Куди?

— Через стіну по мотузі.

— Ви як знаєте?

— Мотуз і одяг ратника залишились на місці, а по тому боці стіни є сліди. Там зараз сам воєвода...

— Ага! Де ж ранений? Чи патер Анзельмус при ньому?

— Ні, ваша милість. Патер, вибачте за слово, п'яний, як не боже сотворіння, але старий Сава привів обох ранених до притомності.

— Подавайте їх! — наказав Свидригайло.

По хвилині привели биричі старого підчашого з перев'язаною головою та

закривавленого ратника з заліпленою страшною раною на тімені. Свидригайло, який аж досі сидів непорушно на постелі, зірвався і підбіг до підчашого.

— Спириде! — заговорив ласкаво, — не жалій, що потерпів за мене! Не забуду я тобі твого болю, поки життя!.. Ти чуєш мене, розумієш, бачиш?

— І чую, і розумію, і бачу ще за божою ласкою вашу милість! — відповів Спирид і усміхнувся блідим усміхом недужого старця. — Тільки сили не чую в собі, а у голові джмелі гудуть...

Сава його розважив:

— Це пройде, товаришу, як виспишся!

— А ти, негіднику, відповідай на питання! — гукнув Свидригайло на ратника. — Хто був із тобою?

— Не знаю, ваша милість! — відповів ранений. — Я не знаю, що мій товариш і оцей молодяк робили. Вони, видно, були в якійсь змові, бо розбили мені голову так, що я втратив пам'ять. Я не знаю нічого...

— Ах, собако! — кинувся Андрійко так, що ледве вдержав його князь Семен.

— Пожди, злодію! — втрутився Сава, який не міг вийти з дива, що бачить тут свого любого учня. — Ти забув, що підчаший живий, то він і знає, хто його зацідив по голові.

— Коли мене вдарили, було тільки двоє ратників. — пояснив підчаший, — цього ось тут не було. Я його не знаю!

Справа почала ставати неясною. Андрійко мало не збожеволів, коли зрозумів, що й на нього може впасти підозріння. Воно справді могло здаватися, що він був у порозумінні з тим третім злочинцем, та тільки про око нападав на нього, а дозволив йому втекти, коли надійшли князі. Князь Семен був радий із такого обороту справи, бо не втручався вже до розмови, тільки злобно посміхався.

Здавалося, що на перший погляд така ясна річ залишиться невиясненою, а злочинець уникне кари. Але ось саме у цю хвилю, коли замовкли усі, Свидригайло вдруге взяв чарку з підносу.

— Як так, — сказав жартівливо, — то, очевидно, тут була якась помилка. Або був тільки один злочинець, а ви всі вважаєте себе взаємно його спільниками, або зрештою ви всі є його спільниками за винятком того, хто перешкодив мені випити цю чарку. У ній, як бачите, вино з корінням, та вже охолело і мені його пити годі. Тож покріпіться ним ви, що потерпіли за мене. Ти ранений, тобі належить перший ковток. Пий!

З подивом глянув князь Семен на Свидригайла. Він ніколи не сподівався такої проворності у ньому.

А лице ратника позеленіло вмить.

— Ваша милість, простіть! — лебедів він. — Мої уста не гідні напиту з ваших рук. Хай п'є підчаший. Він готував його, а не я.

— Все одно, хто готував, тобі дають, пий ти!

І підсунув ратникові чарку до уст.

Настала довга хвилина мовчанки, під час якої Свидригайло, дуже радий з свого підступу, раз у раз підморгував на князя Жигимонта. З незвичайним захопленням

слухали всю розмову великокняжі биричі. Нарешті втрутився Сава.

— Ану, ляше! Або пий, або кажи правду!

— Так, кажи правду! — підхопив великий князь.— Усі бачимо, що ти збрехав раніше. Кажи, отже, хто був із тобою? Ти знаєш, що я можу тебе присилувати до зізнань. Я князь, а не повитуха.

Тремтячи усім тілом та дзвонячи зубами, водив ранений зором по лицах присутніх, але не знайшов у нікого співчуття.

— Заремба! — прошепотів і замкнув очі.

— Заремба? То добре! Те саме казав боярин Андрій.

— Але бачиш, голубчику, боярин Андрій казав також, що не він, а ти був спільником каштеляна. Невже ж це правда?

— Ні, не правда! — поспішив виправдуватись ратник.— Я мусив слухати наказу. Боярин напав на нас обох, і він не знав нас зовсім.

— Так? Ти був моїм ратником, а не каштелянським пахолком, а якщо ти ним був, то для мене ти зрадник, більш нічого.

Тут змінився раптом голос великого князя.

— Досить цього! Правда вийшла наверх!

— Так, вийшла! — зауважив князь Семен.— Тільки Андрійко не може присягнути, що це був Заремба, а свідчення злочинця не береться до уваги.

— Правда! Та ми на суд не підемо, бо й нікому нас судити. За цим зрадником патер Анзельмус, за Зарембою — Ягайло, за Андрійком... я! Нехай же ж Ягайло заплатить за труд Зарембі, а я цим двом.— Тут Свидригайло звернувся до Андрійка:

— Клякни, молодче!

І коли Андрійко вкляк, Свидригайло добув меч й вдарив його злегка по плечі.

— В імені Всевишнього, архангела Михайла та святого великомученика Георгія поставляю тебе лицарем. Хорони божі заповіді, борони святу віру батьків, заступайся за слабих та безпомічних, за вдову й сироту та повинуйся своєму князеві. Устань, лицарю Андрію! Мій скарбник дасть тобі завтра належний пояс і остроги, а ти сам напиши собі грамоту на батьківські волості, бо мій патер уже нічого не напише для мене!

Андрійко встав. Серце його плавало у морі радості, яку дає мужеві задоволене честолюбство. На дев'ятнадцятому році життя пояс та лицарські остроги — це було відзначення, за яким марно побивалися багато старші та знатніші люди. На добавок, своє відзначення завдячував не рідні, ані прохання, тільки власній заслuzі, у якій не було брехні, підступу, підхлібства... На уста молодця тиснулися слова подяки, але вони так і завмерли на його губах, бо великий князь узяв знову в руку прокляту чарку, подав її биричеві і сказав з незвичайним для нього спокоєм:

— За заслугу нагородив я Андрія Юршу лицарським поясом, бо вчинки його були лицарські. За життя, яке він урятував, я в довгу у нього, але дасть бог, доведеться мені ще, може, йому віддячити. Зате твої вчинки, поганче, були гидкі, фальшиві, як гріх, як гадюча отрута. Тож у нагороду вип'єш чарку, яку зготував мені!

— Це не я, не я, це Заремба, я тут ні до чого! — заверещав свояк патра Анзельмуса.— Ваша великокняжа милість не захоче мене вбити, я не змовник, а раб, слуга, тінь каштеляна!

Він впав на землю і хапався за ноги великого князя, повзаючи на череві, а його розкриті очі марно шукали ласкавішого погляду володаря або його дорадників. Однак дарма. Грізним залишилось лице Свидригайла та Гольшанського, а Жигимонт навіть підсміхувався злобно та гладив бороду, поблискуючи малими чорненькими очима.

— Беріть його і влийте в горло! — наказав великий князь.

Враз схопили його биричі за руки й ноги, а один заткав йому туго пальцями ніс. Коли нещасний відчинив рот, щоб набрати повітря, бирич влив йому в горло вино.

А тоді Андрійко нишком вибіг з кімнати і, забігши у свою спальню, кинувся на ведмежу шкіру, яка служила йому постіллю, й обгорнув галову покривалом, щоб не чути крику вмираючого.

XIX

Усю ніч суєтилися по замку биричі та ратники, всю ніч ганяли поза його стінами комонники, розшукуючи змовників, однак не найшли нічого більше. Також у городі шукали та стежили биричі за Зарембою. Але і тут Заремби не було. Його писар заявив тільки посланцям, що каштелян ще попередньої днини виїхав до Володимира, а звідтіля поїде у Польщу.

Свидригайло був після вчорашнього перепою та недоспаної ночі вельми подразнений. Він бігав по всіх-усюдах, сварився і лаяв своїх дворян, потім писав листи до прусського магістра, причому допомагав йому Танас, князь Ніс, бо патра Анзельма не хотів Свидригайло бачити й на очі. Було очевидно, що патер бажав мати при особі великого князя якогось певного чоловіка на дрібному становищі ратника, писаря або сокольничого, щоб покористуватися його допомогою в слушний час. Інакше був би для свояка випросив надання або якийсь двірський уряд. Чи він знав про замах на життя Свидригайла, було неясно, але все-таки можливо, а навіть правдоподібно. Так дивився на справу Юрша, а князі Чарторийські, князь Гольшанський та Жигимонт Кейстutowич відкинули його гадку, хоч із зовсім інших причин. Вони бажали усунути свідка, який знав чимало з їхніх замислів супроти великого князя, і тому радили володареві задушити патра у темниці.

Та тут заперечив Юрша, кажучи, що смерть духовника наробить крику, що зовсім не потрібний володареві, який починає війну. Злочинця Анзельма польські біскупи підміняють у Римі на святого Анзельмуса, а війну з Свидригайлом проголосять хрестоносним походом. Великий князь звелів перешукати подорожні клунки патра і знайшов у них, на превелике диво, велику суму грошей. Був це очевидний доказ зради, який zarazом піддавав володареві знаменитий спосіб покарання. Усі гроші звелів розділити порівно між старим Спиридом і Андрійком, а патрові вичислити в заміну сотню відливних татарських нагаїв. По цій заплаті одержав патер, як жебрущий монах, тільки свій одяг і кусень хліба на дорогу до найближчого села.

Вчинивши це, дав великий князь наказ рушати у Степань, куди мало збиратися

великокняже військо. Оборону Луцька доручив Юрші, а на його бажання залишилися при ньому ще Андрійко, Горностай і Грицько. Усі інші вельможі і бояри пішли за Свидригайлом з обов'язком нести воєнну службу із своїх надань. Бідніші вирушили таки зразу ж, заможніші поїхали спершу додому зібрати потрібних ратників. Почався по всій землі передвоєнний рух, а в Луцьку передвоєнний застій і тишина.

Після виїзду великого князя спроводав Юрша перш усього Грицькових ратників із своїх волостей і взяв їх у замкову службу. Вони радо на це згодилися, бо чимраз поганіші вісті почали приходити з Галицької та Перемишльської земель, то вони й боялися туди вертатися. Польська шляхта, яка, всупереч наказові короля, на власну руку почала війну, немилосердно знущалася над повстанцями. Боярам рубали голови, мужиків вішали, саджали на кіл, четвертували, і скрізь заводили панщину та заборону покидати діди́ча за вимовою, як це дозволяло руське право.

Галицьке боярство вважало відповідним сидіти тихо, бо й як було боротися з сильнішим противником без підтримки від великого князя Литво-Русі? При цьому деякі й раді були, бо краще мати у селі одного доброго кріпака, ніж десять хоробрих і відважних, але непокірних кметів. Проміняти плуг на рогатину легко, але рогатину на плуг — не те! Що ратник не піде за панською сохою в поле, те знали усі бояри, і тому радо нав'язували зносини з польськими дворами та зайдами, які несли з собою польське право, право необмеженого посідання землі та мужика, як раба або тварини, далі герби, відзначення, привілеї, а вкінці зрівняння у правах із шляхтою Корони. За яку ціну мали набутися ці користі, про це не думав ніхто, тим більше, що навіть і самі польські пани у Галицькій землі мусили силою добиватися зрівняння у правах з шляхтою Польщі, а через те не дуже ще дратували своїх руських сусідів. Остаточно вирішило руське боярство у Галицькій, Перемишльській, Сяніцькій та Львівській землях, що краще їм бути заодно з польськими зайдами проти сенату, ніж з мужиками проти зайдів або з Свидригайлом проти всіх. Повстання впало зовсім.

Разом з цими вістями наспіли другі, які говорили про похід польських дружин на руські землі. У Холмщині, на Волині, у Белзчині військо розігнало оборонців. Боротися тільки Олесько, Володимир та Збараж. Та ця оборона була безладна, а тим-то й безуспішна. Великий князь переписувався з королем, князі та бояри дуже повільно збиралися у Степані, а за цей час упали Володимир і Збараж. Щоправда, оборонці спалили їх до приходу поляків, і ворогові дісталися тільки згарища, але на ділі невелика, сама собою дрантлива і труслива ватага грабіжників перемагала без трудно набагато більші, тугіші та хоробріші сили противників. Недоставало ладу, недоставало кличу, який з'єднав би їх в ім'я якоїсь справи. Справи не було ніякої, крім княжої, а князь мовчав. Ось чому впадала і справа.

Серед цих невідрадних вісток старший Юрша затискав п'ястуки і присягав, що у живого не візьмуть Луцька ляхи. Підсипував вали на Підзамчі, оглядав на стінах кожний камінь у заборолі, звозив смолу, топливо, олово, молоток, порох, робив стріли та сипав каміння для метавок, які були уставлені на стінах. Грицькові ратники під його умілою рукою змінилися незабаром у вправних вояків, які сміло могли стати побіч

славних на весь світ швейцарців.

Андрійко аж горів від жадоби зміряти з ворогом свої молоді сили та окропити кров'ю лицарські відзнаки. І справді, нагоди не бракувало, бо, зачувши про війну, всілякі шляхетські грабіжники, назбиравши ватагу пройдисвітів з-між голодних земляків, ішли у руські землі "живитися мечем". Вони серед глухої ночі нападали на села, боярські дворища, монастирі, вбивали та грабували безкарно. У руських землях споконвіку не було, поза татарвою, грабіжників, тому й ніхто їх не остерігався і не боронився. Аж, мов шуліка на горобці, ударив на них висланий Юршею Андрійко, якому товаришувало на найкращих конях тридцять Грицькових парубків. Увесь липень гуляв він по Волині й уступав тільки перед більшими відділами польського війська, яке спроквола підходило до Луцька. Рідко траплялося, щоб горді та жорстокі напасники стали до розправи з збройними. Звичайно, тікали або жертвували, як окуп, половину здобиче Але Андрійко та його товариші не давали себе перекупити ніякими дарами, і придорожні дуби вкривалися швидко висячими за ноги або за ребра злочинцями, а по пустирях брехали ночами лисиці та вили вовки над шматками порозриваних кіньми тіл. Місцева людність тікала в ліси і, позбиравшись у ватаги, допомагала Андрійкові. Вона-то доносила, де ховалися "лицарські загоньчики", тому ватага Андрійка появлялася, де її ніхто не надіявся, спадала на противників блискавкою і трощила їх, як обвал, жорстоко та безпощадно. Аж страх упав на шляхетських лицарів, і останки їх завернули назад або пристали до королівських відділів.

Король Ягайло ждав тим часом на прихід великопольських полків у Володимирі, де виступав як ласкавий володар, схильний до пошанування руської влади та православної віри. Він віддав княження у Володимирі Федюшкові Любартовичу, а сам вирушив на Луцьк. З ним був мазовецький князь Земовіт та чимало польських панів. Ще раз мали вони з'їхатися з Свидригайлом над Стиром біля Луцька та поспробувати безпосередньо порозумітися, але вже ніхто не вірив у можливість злагоди. Андрійко вернувся, окривши славою своє ім'я, і відпочивав, ждучи дальших подій.

І тоді прибув одної днини у Луцьк із Степані князь Танас Ніс. Він приїздив по вино на стіл великого князя, а, давши відповідні доручення, прийшов до Андрійка. Був вельми ласкавий та веселий, хвалив Юршів за хоробрість та вірність, а Андрійка — за його подвиги і сказав, що у нього є малий дарунок від когось. Сказавши це, передав молодцеві маленький згорток, поцілував його, засміявся і вийшов. Андрійко розвернув платину і найшов у ній голубу стяжку з золотом вишивками. Приглянувся ближче:

"Бережись Змія!" — горів напис на шовку.

— Це від Мартусі!.. — крикнув хлопець, і сльози виступили на очах.

Від Мартусі!.. Гей! Ще й року нема від того часу, як вони розсталися, а скільки змін, скільки подій, скільки переживань! Наче не з цього світу квітка, лежала перед ним стяжка. Вона промовляла до нього всім, що залишилось за ним там, далеко, у мирних, тихих селах київського Полісся. Мир, затишшя, вигода, свобода, усе те складалося в картину, від якої давно уже відвик його дух серед огню, крові, вогких стін, воєнного гамору та небезпек. І ця картина притягла його несподівано до себе. Отоді

затужило його серце: "їхати чи не їхати?" — озвалося питання... Засвітилися очі бажанням, лице спалахнуло рум'янцем, у душі вагалося рішення. Але ось погас блиск, померк рум'янець, мов осіння днина; Андрійко понурив голову і задумався.

Йому не можна бажати хатніх гараздів. Він лицар! Йому личить боротьба за пригноблених та переслідуваних, у нього висока ціль визволення від шляхетських загарбників рідної землі. Вперед іде його стремління, у ньому надія його життя... Які ж вигляди ждуть його у затишші села? Мартуся?.. Ах! Його серце всміхалося до неї, мов сміється до синіх незабудок, до жовтих козельців, до багрових маків. Уже раз дала йому жіноча рука стяжку. Але ця стяжка була червона, а серце здригалося, дивлячись на неї, як від крові. Та тепер ось якраз не квіти, а кров вкривала кругозір молодця... Мов хмарина

у небі, мов пташка на гілці, леліла дівчина-дитина у його спомині. Сонячний усміх-іграшка! Зате ця друга... вогнем охопила була його всього, вогнем і кров'ю. Вона потрясла ним, мов подув гарячкового степового вітру, який сушить уста спрагою, затемнює очі пилом і пориває з собою стрічну билину... Так що ж! Ці дикі, нагальні пориви життєвих сил тягли до себе непереможно душу молодця. Вони відповідали найкраще його молодості і поривали його у круговорот боїв, пристрастей. Наче змії пташку, чарували вони душу, а чар їх був набагато сильніший від ніжної принади хутірного безділля.

— "Бережись Змія!" — написала Мартуся йому на стяжці, а її брат, гордий князь Ніс, цілував його, як брата. Він славив можний, мало не княжий рід Юршів... Невже ж вони задумують щось?.. Андрійко усміхнувся, і гадки урвалися. Подружжя — це світ йому незнаний, це тільки на хвилину предмет мрії для хлопця, у якого справді є бажання, та бажаного ще нема, бо воно йому недоступне, недосяжне, незрозуміле. Вдоволений з себе, своїх подвигів та виглядів на майбутнє, Андрійко з повагою зрілої людини припоясав довгий простий лицарський меч і вийшов на стіни.

На стінах зустрів його зажурений Горностай.

— Ти чого надувся? — спитав Андрійко товариша.

— Погано та й годі! Грета виїздить із Луцька.

— Значить, буде облога?

— Здається! Ось у цю мить прибув посланець від великого князя з вісткою...

Бирич Юрші перервав розмову молодців і покликав Андрійка до палати. Він бігом поспішив туди.

— Вели, Андрійку, оповістити у городі, що місто буде спалене, якщо великий князь не надоспіє з військом, — сказав, насупившись, воєвода. — Тому нехай виїдуть усі мешканці до Дубна, Кременця або Олеська. Якщо не вистачить возів та тягла, то мій тивун у городі постарается...

Наказ воєводи виконав Андрійко тієї самої днини. У городі почався рух, але не було заколоту, ні крику. Уже перші вістки про спалення Володимира та Збаража зворохобили були людність. Усі знали вже, з яким ворогом доведеться зустрітись, і тому заздалегідь приготували своє майно до перевозу. Руські та московські купці

покинули вже були город, а вірмени, греки й татари повивозили весь цінніший товар. Поляки та німці раділи за те, що приходять ось їх браття по віроісповіданні, і непокоїлися тільки тому, що знали краще за інших лицарську їх поведінку. В зв'язку з цим поспішно лаштували вози і вивозили жінок, дітей і все майно, навіть домашню утвар, одяг, поживу та домашніх тварин, але самі залишались на місці, щоб опісля не втратити права замешкати на пожарищі. Задобре, бач, жилося їм на медом та молоком текучій руській землі.

Увесь день та ніч вантажили вози лучани, а другої днини почався виїзд поодиноких валок. Тивун воеводи кермував усім, а Грицькові ратники підтримували лад по переулках, улицах та при воротах. Увесь день доглядав Андрійко разом з Горностаєм виконання наказів воеводи, однак, коли вечером прийшлося вертатися до замку, Горностая не було. Андрійко зразу догадався, що його товариш, побачивши, що німецькі міщани тільки жінок відправляють з возами, а самі залишаються у Луцьку, вирішив заступити Треті неprisутнього чоловіка та ділити з нею горе вигнання. Але цього разу не озлобила його зрада приятеля. Бач, він збагнув уже на інших, а може, й на собі непереможну силу пристрасті. Крім того, знав Андрійко дуже добре, що пухкенька Грета не взяла з собою Горностаєвої душі.

Два дні опісля цього чогось довго, дуже довго стояла на заході сонця червона заграва. Уже й північ минула, а заграва не гасла, навпаки, поширювалася чимраз більше і більше.

— Місяць! — говорили на стінах ратники.— Шляхта йде!

І шляхта йшла справді. Уже ранком прибігло кілька ватаг мужиків з возами, кіньми, постіллю та всіляким припасом. Вони розказували, що після шляхтичів ні хвоста у хатах не залишилося. Усе обносять ратники, а крім того, ще й б'ють або убивають мужиків та гвалтують жінок, дівчат, а навіть дітей. З церков роблять стайні, у святі ризи одягають всіляких паплюжників, які швендяються за польськими та чеськими ратниками. Як світ-світом, не бачили люди на Волині такої погані.

— Це не люди, а чорти, не грабіжники, а якісь песиголовці з злобою людей і дикістю звірів! — казали сідоглаві мужики, хрестячи коней перед возом та бурі плями диму на краєвиді поза собою.

— Це вершники Апокаліпси! — кричав якийсь аскет-пустинник, що, живучи в лісах, зачитався у книгах святого писання.— Молітеся, браття, ібо грядеть страшний суд за беззаконія ваші і ваших предків. Кінець приходить вашому плюговому світові, стає царствіє Антихристово, останнє царство на землі перед судом божим. Білий орел веде агарян на загибель світу православного. Горе нам!

Андрійко не втерпів і гукнув з стін замку:

— Гей, чоловіче! Чи не береш ти за орла облізлої ворони?

Грицькові ратники засміялися, бо знали краще інших вдачу та хоробрість цього ворога. Однак втікачі не чули через віддаль слів Андрійка і з поспіхом їхали далі.

Після втікачів з'явилися дружини вельмож та бояр з Волині, які збиралися на рать. Вони розпитували про великокняже військо. їм казали, що Свидригайло наступає від

Степані і зустрінеться з поляками над Стиром. Там мали відбутися ще останні переговори обох братів. Потім переїхало і боярство, і лучани ждали приходу обох військ. Перешкоди не могло бути ніякої, бо за липень не впала ні крапля дощу, дороги були сухі, вода у ріці мілка, а лісовим холодком чудово їхалося верхи.

Луцька залога була доброї гадки, міщани-католики уважно прислухались до вісток, які привозили втікачі, а лиця їх видовжувалися при описах грабежів та мордувань. Всякий дрижав за майно та за життя, і загальне піднесення через прихід католицького війська слабло з кожною дниною. І очікування лягло на уми всіх лучан, неначе зморакосмар.

Аж прийшло ждане через одну ніч, наче перший сніг після сонячної днини. Пізнім вечором сидів воевода з братаничем на вичілку начальної вежі. Воевода підпер чоло рукою і сумно дивився перед собою на ліси, які темніли по обох берегах Стиру. За цими лісами, за дві милі від Луцька, лежали села, поля, луки. Там лісу не було, і там мала розігратися або й уже розігралася головна подія польсько-руського спору.

Довго приглядався Андрійко до дядька, потім підійшов до нього і спитав з належною пошаною:

— Вибачайте, достойний дядьку, за запитання. Ви вивели мене на вежу, та не скажете для чого?

Наче із сну збудився Юрша.

— Для чого? — спитав протяжно. — Я бажав бути сам із тобою, дитино. У гурті ратників чи служби годі найти хвилю самоти для себе та своїх. Я бажав спитати себе, чи бажаєш залишитись тут, чи, може, їхати на схід. Князь Ніс виїздить завтра. Ти міг би поїхати з ним.

— Я?.. На схід?.. Для чого? — здивувався молодець.

— Звісно, для чого! У тебе надання від великого князя. І ти, і Грицько можете їхати, коли тільки забажаєте. Тут буде облога!

Андрійко спалахнув.

— Невже ж ви, дядьку, гадаєте, що я її боюся? — спитав поривисто. — Чи я вам у ній не придамся?

— Не спалахуй, Андрійку, не кидайся! Знаю я добре, що ти облоги не боїшся та що твоя допомога стала б нам у пригоді. Але знаю і те, що бути замкненим у стінах кріпості на довгі тижні, а може, і місяці, не дуже всміхається молодикові. На татарському пограниччі також не рай. І там є робота для всіх, є поле для лицарської людини.

Андрійко допитливо глянув у очі дядька і заперечив рухом голови.

— Не я боюся облоги, а ви, дядьку, — відповів по хвилині.

Воевода спалахнув.

— Що?

— Не я, а ви, — повторив Андрійко, — і то не за себе лякаєтеся, а за мене, за надію роду Юршів. Правда?

Воевода мовчав.

— Але це,— продовжував палко молодець,— це свідчить, що не вірите в перемогу великого князя і в успішність оборони. Може, ні?

Воевода похилив голову.

— Так, сину! — відповів він.— Я вірю в хоробрість Свидригайла та його ратників, але не вірю в перемогу. Правда, у польської шляхти є західна зброя, ручні метавки, є виправлені до пішого бою чеські наемники, та все те пусте. Цього я не боюся. У нас є сила, відвага і хоробрість, якої у них нема, є любов до землі та православної віри, а нема лакомства на гріш-наживу... Я не боїв лякаюся, а хитрощів. Поляки не переможуть Свидригайла, але вони перехитрюють його. Ось що! Вони вдарять підступно і сильно, а тоді вмиють розбіжиться легкодушне боярство, залишаться самі князі з дружинами. Дружини малі, а князі постійно в незгоді. Побитий Свидригайло не дасть допомоги Луцьку, то напевно! А тоді на звалищах замку загину і я, і загину радо, якщо знатиму, що ти далеко у безпеці та щасті. їдь до Носів...

— Ні, дядечку, не піду я з Луцька нікуди, хіба з наказу. А ти ж не схочеш проганяти мене проти моєї волі, проти присяги, яку склав я у моєму серці справі народу.

Андрійко замовк і мовчки вслухувався у нічні голоси, які долітали сюди з-над ріки. Ніч западала темна, без зір та місяця, тільки у південній стороні горів на небі відблеск табору. Чий це був табір? Польський чи руський? Може, один і другий, а може... Поїхали справді туди стежі ще з полудня, але не вернули...

— Справа народу! — зітхнув важко воевода.— Гей, коби-то великий князь розумів її хоч у невеликій частині! Коби вибрав із народу хоч що десятого мужика, наділив його свободою, землею і перевів не на замкову, а на боярську службу, відразу мав би стіну, об яку розбилися б хитрощі всього світу, не то Польщі. Такі ж гусити! Без вишколу, без новітньої зброї вели війну з цілою Німеччиною і з римським цісарем і перемогли його не раз і не два... Гей! Дайте нам двадцять тисяч таких Грицькових парубків, не боявся б я про себе, про тебе, про Луцьк, про народ та віру батьків. А так...

Голосний тупіт коня по дорозі, яка вела з города до замку, змусив воеводу перервати розмову. Біля брами почали перекликуватися варті з приїжджим, заблимали смолоскипи, загуркотів міст на ланцюгах, а там на майдан в'їхав високий, стрункий вершник, зіскочив з коня і при світлі смолоскипів почав у супроводі вартових східцями спинатися до воріт вежі.

— Мені здається, що це Горностай! — втішився Андрійко і вибіг назустріч гостеві.

Справді, по хвилині на терасу вежі вийшов Андрійко, ведучи за руку приятеля.

XX

Горностай заявив воеводі, що відпровадив валку втікачів у Дубно, та сам вертається, щоб тут при боці Андрійка перебути облогу.

— Облогу! — скрикнули в один голос дядько і братанич.— То значить, що Свидригайла побили!

— Перехитрили!—поправив Горностай.

— Я так і знав! — відповів воевода.— Ходи ж із нами, розкажеш.

Східцями зішли у простору світлицю, яка лежала безпосередньо під терасою. Отут

сиділи вартівники, які напереміну сторожили на вежі. На наказ воєводи вони зішли вниз, а воєвода і товариші засіли на лежанках, покритих ведмежими та кінськими шкірами. Отут розказав Горностай про погром над Стиром. Не був він у ньому сам, але чув усе від молодого Загоронського, який їхав з погрому у Степань і по дорозі зустрівся з ним.

З оповідання виходило, що литовсько-руське військо стало над Стиром біля броду, на виду польських полків, але поки що й не гадало вступати в бій. Раз у раз бігали биричі та королівські посланці сюди й туди, листування йшло безперервно, і здавалося, що, нарешті, володарі погодяться. Після кількох днів переписки та переговорів звелів великий князь сідати на коні князям, вельможам та усій придвірній службі. З цікавості поїхало за ними й усе боярство, хоч старий Монтовт вмовляв їх залишитись у таборі. Тільки німецькі наемники, боярські ратники й челядь залишились у таборі. По тому боці ріки ждали приходу Свидригайла король, канцлер, князь Земовіт мазовецький та кілька панів із прибічної ради, а за ними розставилися малопольські та великопольські рицарі з дружинами, зовсім як до бою. Жигимонт Кейстutowич, Монтовт та князь Оленько Володимирович остерігали Свидригайла, але даремно. Так-то їхав великий князь до броду у нарядному одязі, п'яний уже зранку, та не лишивши на випадок битви ніяких наказів. Юрба бояр їхала за ним, співаючи та вигукуючи, бо й між ними чимало було нетверезих.

Ледве, однак, Свидригайлів кінь вступив у воду, як зірвалися з місця польські полки і, витягнувши перед себе списи, вдарили на беззбройну дружину великого князя. Зчинився крик, гамір, метушня, все кинулося врозтіч, трохи-трохи сам великий князь не дістався в неволю чи не згинув. Насилу вскочив між бояр, які їхали позаду, і ті врятували його. Але що й вони не мали панцирів, ні списів, ні шоломів, тож і вони не видержали вдару й розбіглися, устилаючи землю порубаними та поколеними товаришами. Аж тоді князь Оленько випровадив з табору німців та панцирних ратників, і ті тріпнули поляків як слід, так що мусили тікати на той бік. За цей час, однак, боярство розбіглося, а боярські ратники зразу по битві покинули табір. Одні повезли додому тіла своїх панів, другі поїхали за втікачами. Залишилось тільки біля п'ятисот волинців, яким старий Монтовт передав наказ великого князя йти обороняти Луцьк під командою Юрші. Сам великий князь подався у Степань над Горинню, бо княжі дружини зменшились наполовину, бояр не було зовсім, а з великокняжого прибічного полку не залишилось і третини. Тим-то й не було у нього сил вести боротьбу далі.

Горностай скінчив, а враження його опису на обох слухачів було різне. Андрійка, який до останньої хвилини не вірив у перемогу поляків, пригнобила ця вістка страшенно. Неприхильність великого князя до хлопського руху та його заборона видерли в народі зброю з рук, а безладдя, безголів'я та зарозумілість скабзували останнє.

— Погане діло розповів ти, брате,— сказав він — і, на жаль, воно залишиться таким і надалі, якщо не повернеться великий князь у другий бік... А мені здається, що Грицько правду каже...

— Що саме? — зацікавився Горностай.

— Що великий князь боїться хлопської свободи...

Зате воєвода спокійно вислухав усе й махнув рукою.

— Я так і знав! — повторив він.— І ти правду кажеш, Андрійку. Та все-таки непотрібно зневірюєшся в майбутньому. Швидше чи пізніше посягне хтось на силу народу і верне йому волю і незалежність. А тоді й ми станемо на чолі його. Поки що боронімо Луцьк. Не понюхати його польським ратникам, поки ми живі!

— Заждіть, достойний воєводо, на бояр! — втрутився Горностай.— Вони найпізніше завтра ранком наспіють у город.

Воєвода зареготався так голосно і щиро, що молодці мимохіть усміхнулися й собі.

— Дивуєтесь, хлопці, що я сміюся? — спитав воєвода.— Не дивуйтеся! Доки меч при боці, а відвага в серці, то хто нас зможе? Князя можна повалити, народу ніколи! Побили німці литовських князів, та Литви не вбили. Розбили литовці, ми й поляки мальборський орден, та німців не вбили. Побили поляки наше боярство за Казимира, а ось чи нема в нас у Луцьку ватаги ратників з Перемишльської землі? Чи не набрали б ми їх удесятеро більше, якби тільки послали по селах людей з іменем князя та покликом? Не журися, хлопче, а плюй у жменю, жди, а як хочеш, то смійся разом зі мною з бояр, які мають захищати Луцьк.

— Чому? — спитав Андрійко.— Чому? Невже ж ви, дядьку, не бажаєте їх собі?

— Хай мене бог боронить і криє перед боярськими помічниками! Вони хоробрі й відважні, то правда. Але ти знаєш: що боярин, то воєвода. Нікого не слухає, рветься до подвигів, марнує силу, щоб відзначитися перед усіма іншими, обиджується на воєводу, не слухає... Пек, цур та пек! А тепер ідіть собі, хлопці, вечеряти, а я піду ще оглянути ворота!

Над задньою хвірткою замку засіли обидва товариші до вечері. Проти звичаю, Андрійко пив мед та невдовзі розрухав і себе, і стомленого товариша. Аж тепер звірився він Андрійкові в усьому.

— Ти дивуєшся, що я вернувся,— почав він,— тоді як Олександр Ніс пропав? Ось послухай, то зрозумієш. Годі було верзяти старому про Грету, але тобі розкажу все. Перш усього не рівняй мене до князя Олександра. Він князь, у нього дружина, служба, він має бути прикладом для інших, а я або ти? Ми тільки вівці у череді. Після нас діри в небі не буде...

— Ба, але сором...

Горностай спалахнув.

— Воно правда, що сором,— визнав він,— але бачиш, ми молоді, звичайні собі бояри. Нам вільно деколи бути людьми, не то що князеві, на якого дивляться тисячі. Інакше, який чорт і кланявся б князям. Нема в нас дружини та почестей, зате є дещо свободи, а ти не знаєш, Андрійку, як солодкими є обійми жінки!

Андрійко здригнувся і мимохіть потер чоло рукою. Слово товариша зачепило в його душі струнку, яка й обізвалася дзвінко спомином Офки... А Горностай розказував тимчасом про Грету.

— Доки я жив у замку, а Грета в городі, доти не питаю я себе, чи я її люблю, чи ні. Я бігав за нею, наче олень на риковиці, а вона... віддавалася розкоші з цілим захопленням здорової, палкої жінки. Та, бачиш, любка не жінка, жінка не дівчина, а сходиться з нею в тихій алькові, це не любов. Вона надить, тягне, виповнює час, але не виповнює життя. Коли ми в хаті нашіптували собі слова любові, голосок її був мені наче музика, але як вона на вигідному просторому возі та в час самотніх, безпечних нічлігів почала присікуватися до мене, швидко обридло мені її тарахкотіння. Все-таки було вигідно і тепло, а я люблю одно і друге!

Горностай потягнувся ліниво, позіхнув і напився меду, Андрійко засміявся сухим нервовим сміхом.

— Знаю,— відповів він,— але не розумію, як можна любитися в цьому. Може бути тому, що я не закуштував ще солодких любовців і тому вважаю їх чимось святим, що призначене тільки для одної вибранниці мого серця. І здається мені, що в обійми розпусти вкинула б мене тільки розпука!..

Горностай засміявся.

— Думав і я таке! — сказав він і недбало махнув рукою,— але опісля зрозумів, що любов і любовці, це не одно. Тому не кохаються з любовницею, і не скачуть у гречку з любовою дівчиною.

— Може бути! — відповів Андрійко, який чув у словах товариша, мимо малої різниці віку, всю вищість зрілої людини над молодиком.

— Я люблю вигоду і тепло! — повторив Горностай.— У нас дома тяжко було щодо жінок, бач, наші українки кочергою гонять із хати влізливця, а ляшки, німкені вже легші на підмову, то я й не жалую ні собі, ні їм. Ось кажу я Треті: "Залишімо валку, а самі їдьмо куди-небудь у Кременець, Олесько, Тернопіль або на схід у Йолтушків, де в мене є хата та город! Там переждемо бурю. Мені не хочеться товктися по вертепах та вибоях". Тут Грета, чорт її не взяв, як не скочить, не розкричиться! "Ти гадаєш,— каже,— що я сама одна в Луцьку? Мене скрізь знають і пильнують та все розкажуть Гансові. А чи ти гадаєш, пиндику, що я кину Ганса для тебе? Ганс людина поважна й поважана, я його люблю, шаную й боюся, як і слід жінці, а ти що за один будеш? Що ти таке, щоб я з тобою їхала, як якась повія або як міщанське дівчапідліток за лицарем-заверниголовою? Я ні одно, ні друге, пам'ятай це! Тому держися моєї спідниці, а ні, то махай на всі чотири вітри, куди воля! Не бійся! З моїм лицем, станом, грудьми завжди знайду собі маснесенького боярчука до обслуги!" Ось таке наговорила вона мені. Зразу, коли я почув про Ганса, то жовч збурлилася в мене, і я був би її провчив по білих плечах, яка різниця між Гансом і мною, тобто, що його вільно їй пошивати у дурні, та мене ні, але опісля, як зачув про те, що вона Ганса любить і шанує, вхопив мене пустий сміх, а потроху й сором. По правді, я був тільки боярчуком "до обслуги", а це хіба ще гірше, ніж повія. Ха-ха-ха!

— То ось чому ти вернувся! — усміхнувся Андрійко.— Тепер уже розумію. Що ж! Пригодишся і тут.

Розійшлися і полягали спати.

На другий день вдосвіта збудив Андрійка та Горностая голосний гамір, тупіт коней та гомін боярських слуг, возів, псів, пахолків. Усе те лицарство верталось з битви над Стиром. Бояри мали червоні, розпалені лиця, блискучі зброї та баскі коні. Зразу пізнати можна було лицарський дух у високих постатях молодців та тугих, дебелих тілах зрілих мужів. Не знати було пригнічення чи зневіри. Видко, оборонне становище Луцька додало їм відваги, а поразка тільки розлютила борців та наповнила жадобою помсти, наче ведмедя пущена стріла. Та проте ладу між ними не було. Дарма намагався старий Монтовт, який верховодив цією товпою, втишити надто рухливих та крикливих молодиків або гордих дуків. Вони корилися справді повазі провідника задля його сивої бороди, але за ніяку ціну не признали би наказу з нежняжих уст. Нарешті Монтовт махнув рукою і залишив товпу, а сам вдався до воеводи. Саме тоді Юрша виходив до гостей, і обидва зустрілися у дверях. Воевода вклонився старшому віком вельможі, а той голосом роздратованої людини звістив йому, що приводить від великого князя залогу для Луцька.

— Ваша достойність, видко, стомилися,— відповів Юрша ввічливо.— Андрійку! Винеси для гостя стілець та килим!

— Хай бог боронить! — крикнув вельможа.— Якщо я сяду, зразу ж прийдуть Загоровські, Бабинські, Кирдеї та всі, що вважають себе рівними з вами і мною. Хіба що велите принести лавок так з десять!

Воевода засміявся.

— Бачу, що і вашій достойності набридли підвладні,— зауважив він. Вельможа взявся за голову.

— Ой, що набридли, то набридли! Битися хоче кожний, слухати наказ — ніхто. Змилуйтеся, візьміть із моєї старої голови цей тягар! Я старий, мені наказувати тивунам, війтам, путним слугам, але не боярам. Хай їм хріні

— Так? А що ж я, молодший від вас, почну з цими "оборонцями"? — спитав Юрша.

— Ба, вони хоробрі!

— Хоробрі? Тим гірше, бо вигинуть без потреби, при першій нагоді, або скакатимуть до очей собі, а може, й мені. Може, вони й піддадуть Луцьк хоч би тому, що я хочу його боронити. Це непевний народ, і ви знаєте це так добре, як і я. Навіщо ж ви мені їх привели?

— Великий князь велів.

— Ба, вони Свидригайла слухають, бо він князь. Вас вони шанують, а часами і слухають, бо ви старий чоловік. Але я?

— Що ж тепер зробити? Чим оборонити Луцьк? — зажурився Монтовт.— Бояри своїх ратників не відступлять нікому, бо число та озброєння ратників — це наче вівіска боярина, це доказ його засібності та значення...

Але воевода не журився, лице його прояснилося. Він усміхнувся хитро.

— Треба буде щось порадити і гадаю, що вдасться! — сказав він і, вийшовши на підсіння, де бачили його усі зібрані, приклав руку до острокінчастого шолома, який мав на голові.

— Вітайте, достойні бояри! Пізно приходите, то правда, але завжди краще пізно, ніж ніколи. Мило мені повітати в вас товаришів бою, небезпек та довгої, може, й кількамісячної тюрми під час облоги.

При перших словах воєводи товпа притихла і готувалася голосним дружним окликом показати свою готовність та відвагу. Однак по останніх словах про тюрму та облогу відійшла не одному охота кричати, і мовчанка залягла збір, як і раніше. А воєвода говорив далі.

— Важким буде нам усім життя у найближчих місяцях. Не буде в нас вигод, харчів, ні напитків, якими годували ми себе досі, не буде свободи, тільки послух, сліпий послух перед встановленою великим князем владою. Але зате я певний того, що відразимо ворога і супостата із спільною славою для всіх оборонців, а нагородою буде нам почуття вірно сповненої повинності...

Тихий говір пішов по товпі бояр.

— Послух? Кого слухати? Може, воєводу? Я сам собі — воєвода! — говорили молодші.

— Не діжде він, щоб я за мою вислугу подихав від голоду у замку,— докинув князь Острозький, увесь червоний від стримуваної досади.

— Ми ратники, не биричі! — гукнув молодий Бабинський.

— Ані путні бояри! — обізвалося в один голос кілька інших.

Гамір більшав звільна, видно, боярство було невдоволене чомусь із слів воєводи.

— Тому ще раз закликаю всіх,— закінчив воєвода, наче не чуючи голосів невдоволення,— до безумовного послуху мені та моїм помічникам. Жадаю від усіх, щоб відреклися на час облоги боярських гордощів та сваволі, а почали від того, щоб усіх псів та коней разом із дармоїдами-пахолками відіслати додому!

Здавалося, що з неба на майдан перед ноги зібраних бояр упало сонце. Широко розплющилися очі та повідкривалися роти, голосне сопіння чулося скрізь, та зразу ні слова не міг ніхто проговорити. Таких наказів та бажань не чув ніякий боярин від часів великого Святослава... Нарешті вийшов наперед князь Острозький. Гордим рухом відкинув шубу на ліве плече і сказав:

— Достойний воєводо! Усякий з нас радо принесе своє життя в жертву, щоб спасти град Луцьк для великого князя Руської землі. Тому-то ми всі й послухали його наказу та заявили про нашу готовність боротися з ворогом із-за цих стін під твоїм проводом. Ти забуваєш, однак, достойний воєводо, що ти сам боярин, і ми всі з княжих або боярських родин. Як таким, належиться нам і личить одно, а не личить друге, як бойовому коневі не ялося ходити в плузі, тільки в нарядних чепраках та сталевих начільниках. Твої помічники нам не влада! Ми самі собі дамо лад, наказ і послух. Ти приділи нам поодинокі вежі та брами, а ми самі оборонимо їх без тебе та твоїх ратників. Також і коней позбуватися годі. Не вік же нам вікувати у замку і не пішки гонити відступаючого ворога та вертатися додому. Ми коней не віддамо... швидше самі підемо, коли ти, воєводо, ти, а не ми, не забажаєш собі півжиття та спільності з нами у великому ділі оборони!

Юрша спалахнув і озлобився.

— Твоя княжа милість забуває, що я, а не хто інший, відповідаю за цілість замку, і я, не хто інший, тут керую. Я не розумію війни без послуху всіх наказом одного, а й ви самі тікаєте якраз із такого місця, де не було наказу, ні послуху. Точнісінько, як скоморохи, які скрізь показують ті самі штуки...

У товпі загуло. Крики незадоволення й обурення залунали у повітрі. Пахолки почали на наказ панів вантажити щойно виладовані вози, в'ючити наново коней. Молоді відгрозувалися п'ястуками. Дарма намагався старий Монтовт уговкати роздратоване боярство, дарма силкувався князь Острозький виторгувати якісь уступки від воєводи.

— Послух наказам, самовідречення, терпіння! — звучала його відповідь на всі притики та докази князя.

— Хай наказує смердам, каланникам, а не нам! — гукали одні.

— Веди нас, Монтовте, відсіля! — кричали інші.

— Таких десять, як він, не варті хвоста мого князя! — годився з ними Семашко.

— Видко, він сам на собаці їздить, на якого біса йому кінь? — глузував молодий Бабинський.

Браму відчинили, і барвиста ріка боярства почала серед гамору та криків відпливати із замку до міста. На чолі їхав у крузі своєї дружини князь Острозький з гордо піднесеною головою. А на рундуці великокняжої палати стояв Юрша вже з погідним чолом та усміхався до старого Монтовта.

— Бачите, достойний боярине,— сказав він,— як-то легко наших людей об'їхати. Ти зробив своє, я своє, а Луцька таки не дамо!

Всупереч волі всіх бояр, старий Монтовт вирішив остатися в Луцьку. Сам воєвода вмовляв його не наражувати себе на небезпеки боїв та стомлюючої облоги. Старий тільки руками відмахувався та повторював одно:

— Умирати і так пора! А якщо доживу до перемоги, то хоч один гарний спомин візьму з собою у могилу. Залишусь з вами та й годі!

Особливо Андрійко припав старому до вподоби, і він раз у раз заводив із ним розмову про давні часи на Литві та на Заході. Старий Монтовт бував у Німеччині, Пруссії, Лівонії, Чехії, Польщі, знав різні народи, звичаї, пам'ятав усі заходи Вітовта з метою звільнитися із польської опіки та завести одностайну великокняжу владу на Литво-Русі. Він був на Ворсклі у 1399 році, під Грюнвальдом одержав дві рани від німецького меча, пам'ятав навіть Земпах. Чимало скористався Андрійко від нього, одно тільки дивувало його, це те, що старий ніяк не міг зрозуміти бажання Юршів, Носів, Несвизьких та інших підняти весь народ на боротьбу з польською шляхтою і дати всім мужикам боярську волю та землю.

— Це пусте! — відповідав він на всі спроби Андрійка пояснити ці замисли.— Це колись було таке, може, ще за святого Володимира або ще давніше, тепер не те! Боярин боярином, а каланник каланником. Чи то у нас зле діється навіть рабам-челяді? Навіщо ламати давнє право?

— А збройна служба? — суперечив Андрійко.— Вільний мужик понесе військову службу нарівні з боярином. Подумайте, достойний боярине, скільки у нас тоді буде війська? Хто нас тоді переможе?

— Ба, військо буде, а хліба хто дасть? — впирався старець.— У нас народ добрий, злочинців мало, та й то здебільшого татари або ляхи, а на цих вистачить і бояр. Навіщо мужикові рогатини? Пусте городиш, хлопче! Поглянь тільки на дві тисячі ратників воєводи. Вони добре військо! Хоробре, слухняне, спокійне. Це правда, та тільки чи будуть із них ще коли мужики, хлібороби?.. А шкода їх, як шкода самого хліба, що пропаде, коли не буде двох тисяч пар рук зібрати посіяне в слушний час...

Якраз під час однієї з таких розмов пізнім вечором четвертого дня після виїзду бояр прибігли з-за города вісники з вісткою, що поляки вже близько. Вмить позривалися всі і побігли на стіни.

Справді! З боку міста долітав якийсь незвичайний гамір, звук рогів, металевих труб та гучні оклики.

— Радіють псявіри! — пробурмотів воєвода до Монтовта та обох молодців, які стояли біля нього.

— Шкода, що ваша достойність не звеліли виїхати за жінками і чоловікам! — замітив Горностай злобно. Він думав про Грету та її ароматарія.

— Я чув від німців у городі,— пояснював Андрійко,— що вони сподіваються від Ягайла магдебурзького права. Тому, певно, і радіють.

— Ха-ха! — засміявся воєвода.— Чи діждуться магдебурзького права, не знаю, але що шляхти вже діждалися — то правда!

Крики в городі не вгавали, а через звідний міст раз у раз прибувала решта ратників воєводи, яких збирали з міських варт. Вони принесли вістку, що війська прийшло видимо-невидимо, з великої і малої Польщі, з Мазовії та Куяв, а навіть чехи прислали королеві полк піших топірників. Король, Земовіт мазовецький, Збігнев з Олесниці, Заремба та кілька інших радять з городською старшиною у городському домі та чомусь дуже викрикують.

Залога замку повечеряла, але ніхто не лягав спати. Всі з напруженням стежили за подіями у городі. А над городом стояло сяйво від численних вогнищ, на яких варили вечерю польські ратники. До гомону, криків та труб долучився незабаром ще гуркіт возів, видко, над'їхали обози. Після півночі почали вогні погасати, але крик міцнішав ще більше. Старий Монтовт прислухався уважно, потім звернувся до воєводи:

— Вони вже п'яні! Шкода, що боярство від'їхало. Можна б було ніччю таки добре їх тріпнути.

— Не бійтеся, достойний боярине! — обізвався на те якийсь ратник, що чув ці слова.— Накладемо і ми їм гарячих буханців не гірше від бояр!

— Еге ж! — підхопив інший.— їм належить і за боярина Миколу і за Перемишль.

У голосах мужиків звучало незборне завзяття та жадоба помсти. Вони вслухувалися в гомони, які йшли з города, наче добре вивчена ловецька собака, яка, найшовши дичину, не кидається зразу на неї, тільки, приготувавшись, жде знаку від

ловця. Злість, кровожадність, жорстокість розпирають їй груди, та вона не лає, не вертиться. У мужицьких душах не було піднесення, жадоби відзначитися, показати себе, затьмити інших, але була злість. Ця тупа, глуха, страшна злість простолюдина, який не відмовиться від помсти нізащо в світі і відречеться швидше життя, ніж її, бо вона для нього є святою, ідеалом, богом!

Товпилися ратники на стінах кріїїості. Юрша поділив їх на відділи, які мали нести чергову службу під час облоги, щоб не стомлювати всієї залоги без необхідної потреби, але всю першу ніч не бракувало нікого. Службові ратники готували каміння та стріли, відбивали бочки з порохом, наповняли водою кадки та відра на випадок пожежі, а інші виглядали та прислуховувались. І надарма! Над ранок заяснів город червоним сяйвом, а поки здогадалися, що це таке, бухнув у небо стовп полум'я.

— Горить! Горить! — закричали ратники.— Поляки підпалили город!

Скоро дим пожежі огорнув сірим туманом стіни замку. Всуміш із тріском вогню доходили від міста крики, але уже не п'яні покрики, а нелюдський рев мордованих мужів.

Юрша, який поклався вже був спати, вийшов знову на стіну. Тут ждали його вісники, які бачили і чули, як поляки посварилися з лучанами за поживу для війська та пашу для коней і тому, як тільки король пішов після наради спочивати у кімнату, підпалили місто і кинулися грабувати усе, що попало під руки.

— Діждалися права, тільки не німецького, а польського! — засміявся воєвода, дивлячись на пожежу.— Ну, хлопці,— звернувся до ратників,— махайте спати! Завтра, а швидше нині ранком, будуть гості і в нас!

XXI

І знову звук труб збудив Андрійка наступної днини. Мов ошпарений, зірвався молодець з постелі й побіг до вузького віконця, яке виходило на задню хвіртку замку. Дими пожежі затемнювали весь виднокруг, видно, Луцьк горів далі. Одначе мимо цього помітив зразу, що по тому боці ріки стояли на конях ратники, гуртками по два-три.

"Пильнують!" — подумав він і побіг на майдан.

Тут було людно і весело. Чергові вартівники ходили по стінах і перегукувалися з товаришами, які снідали на майдані. Юрша у шоломі та півпанцирі з мечем ішов до брами, з-поза якої гуділи труби. Він був веселий і моторний, а старий Сава шкандибав за ним з довгим ремінним зашморгом у руці. За ними слідував на віддалі велетень Коструба з розчіханою чуприною голіруч. Східцями виліз Андрійко на стіну і аж плеснув у долоні від здивування. Усе Підзамче та найближчі поля по обох боках ріки рябіли від палаток та полотняних буд обозів. Над ними маяли в повітрі різнобарвні прапори з гербами, а поміж прапорами та возами роїлося безліч коней та людей. Яскраві одяги лицарства, підсідельники, покривала, китиці, тороки — все те блищало, рябіло, аж за очі хапало грайливими відтінками барв та блиску. Поза табором, наче тло, стояла небосажна чорна, мов пекло, стіна димів пожарища Луцька.

Стиснулося серце молодця, коли його око не спочило на гострих причілках та

шпилях міщанських будинків. Тільки на Підзамчі вціліло кілька хат, у яких, видно, мешкав король або вельможі, бо біля них червоніли одяги королівських лучників. Усе інше вкривала чорна хмара диму. Вітрець звівав його, щоправда, на боки, але не міг розсіяти до решти.

"Що сталося з мешканцями?" — питав себе Андрійко.

Що сталося з їх надіями на свободу, волю, на привілеї, магдебурзьке право? Гірка насмішка долі. Їх соплеменники принесли їм вогонь та меч, яких вони надіялися від ворожого руського племені... А тут саме завдяки цьому ворогові врятувалися жінки, діти та майно міщан. Уперше в житті бачив Андрійко ворожий табір, бачив ворогів, які дружно, ведені жадобою наживи, нахлинули на його рідний край. Глуха лютя огортала його, напівсвідомо молив він бога про грім, який розстрошив би це скопище поганців, та одночасно стискалося серце неспокоєм: "Подужаю я цього ворога, чи ні?" Як дроворуб, що сокирою береться рубати діброву, обчислював він, скільки ударів треба буде, щоб прорубати собі крізь цю гущавину дорогу до світу. А мимо цього десь із кутика душі обзивалася радість, та радість молодій людини, яка вступає вперше в бій. Кров Юршів, які завжди любили бійку, обзивалася у ньому, а справа, за яку йшла боротьба, обдала яскраві картини бою в уяві серпанком святості.

Гомін труб замовк тим часом, а з-за рову почувся знайомий голос, який зично, самовпевнено домагався відкриття воріт замку перед королем, володарем країни.

— Заремба! — засичав чийсь голос біля Андрійка.

Оглянувся. Біля нього стояв Грицько в лосевому каптані з рогатиною в руці та самострілом на плечах.

Андрійко поклав йому руку на плече.

— Якби він так драбиною, а не конем, правда?

— Еге ж! Трясця матері його! Та й так не втече вражий син. Я вскочив у бояри, то правда. Але душа в мене щира, мов та скам'яніла дубова колода у поліському мочарі...

Тим часом Юрша відповідав Зарембі з стіни замку. Він покликувався на суворий наказ великого князя, який завжди був самостійним володарем, та ніякий король не смів йому наказувати або заказувати. Ягайло — очевидно чужий чоловік, і його у замок не ялося пускати.

— Та проте,— кінчив воєвода,— я сам, на власну руку, міг би впустити вашу достойність до замку, бо в нас є до вас діло, і гадаю, що, при добрій волі з боку вашої достоїнності, ми швидко порозумілися б у всіх справах, які нас стосуються.

Хвилинку дивився Заремба у спокійне, поважне лице воєводи, але не зрозумів нічого. Можливо, що воєвода глумився над ним, але може бути, що він лукавив тільки перед своїми ратниками. Каштелян оцінював воєводу, порівнюючи з собою, тому спитав:

— Вере*, що і я бажав би і волів би зокрема поговорити з мужем княжої крові, але не перед натовпом мужиків...

— Я не княжого роду...

— Ви предок князів, а швидше — перший князь свого імені, як тільки захочете...

(* Справді)

Здавалося, що воєвода на місці впаде трупом. Його лице посиніло раптом, і не знати, що сталося б було з Зарембою, якби не ділила його від воєводи стіна та рів. З трудом оволодів собою Юрша і відповів силоміць:

— Бачу справді, що й ви схильні поговорити зі мною на самоті. Тож я дозволю собі вказати вам дорогу до мене. Вона веде просто через стіну і то за допомогою ось чого! Цією дорогою мандрують до нас усі, що беруться зводити з світу інших зрадою, тортурами чи отрутою.

При слові "ось чого" через стіну перелетів ремінний пояс із ключкою. До другого кінця був прив'язаний камінь так, що упав до стіп коня, а аркан ударив коня й вершника, наче батогом. Кінь піднявся на диби, каштелян подався назад, трубачі розскочилися, а увесь двохтисячний натовп оборонців замку заревів реготом. Серед реготу чувся, мов грім, голос Коструби:

— Бери петлю на шию, а камінь кинь нам, то витягнемо!

На наругу, заподіяну королівському посланцеві, дивився увесь польський табір, і злість охопила військо. Все-таки, видко, оборонці не дуже-то й боялися облоги, коли дозволяли собі на таке. Замок — не село, шляхтич — не мужик, тому не один з напасників, мимо всієї злості, почував ще й певне роздратування. А до біскуп канцлера звернувся Кердеевич, який саме недавно приєднався до королівського війська, як дружинник поставленого королем володимирського князя Федюшка Любартовича:

— Дивно мені, що ви на кожному кроці дратуєте тих, кого потребуєте, і посилаєте до Юрші його ниятяжчого ворога.

Ксьондз біскуп усміхнувся гордо.

— На кожному кроці. Це забагато сказано,— відповів він.

Кердеевич зморщив брови.

— Знаю, що говорю! — сказав різко.— Бажали ви згоди з Свидригайлом, а жалували йому голословного титулу великого князя. Бажали ви покори у подільській землі, і кам'янецьким старостою став я! Хіба досить цього!

— Це байдуже! — заявив на це Ясько з Коритниці.— Хай привикають до панської волі!

— Недовге те панування, що тільки на насиллі опирається, а кривавим буває його кінець! — відповів Кердеевич.

Поляки замовкли, а Ягайло, який чув слова старости, кивнув лисою головою у його бік.

— Правду кажете, старосто. Я це завжди говорив Яськові й ксьондзові канцлерові, та вони не слухали мене.

— Забуваєте, вельможний старосто,— обізвався швидко Ясько,— що цей королівський посланець є твоїм тестем, і ти повинен за ним, а не проти нього промовляти.

— Я не проти нього промовляю, а проти тих, що стали троюдниками у боротьбі, яка

нищить обидві сторони! — відрізав староста.

— Обиджуєте рід, якого ви самі не гідні, і короля, який довірив каштелянові! — крикнув на те молодий пан Сташко Заремба з Древниці, свояк Заремби.

Кердеевич озлобився.

— Мовчи, мопсику,— гукнув він,— бо розперіщу тебе і кодло твоє, мов ціп колосся!

— Краще обітни йому носа! — порадив їдко Ясько, роблячи натяк на князя Олександра.

Кердеевич зблід і вхопився за меч. Насилу вдержали його Криштоф із Сенна та канцлер, які боялися, щоб Кердеевич не добув меча в присутності короля. Та й противники, які довели його до крайності, позникали в товпі, бо знали ведмежу силу та хоробрість цього покірного добросердного великана.

— Рах! рах! Мир вам! — гукав князь Земовіт мазовецький.— Ти, старосто, заспокойся, Ясько з Коритниці та Сташко Заремба будуть покарані королівським судом, бо зчинили суперечку в присутності маєстату, а ти не добувай меча, бо за це мусили б тебе покарати смертю або опалою. Такий закон!

Очі Кердеевича оббігли все оточення, а не найшовши ні одного з противників, погасли. Первісна фарба вернулась на лице старости. Він заспокоївся і мовчки потонув у задумі.

Тим часом Грицько-боярин стежив за від'їжджаючим Зарембою, наче лис за відлетілою качкою. Мов вуглики, світилися його очі.

— Настигну я тебе,— бурмотів він під вусом,— не нині, то завтра!

Потягнув за собою Андрійка, і обидва пішли очолити довірені їм відділи.

Тієї самої днини вийшов з Підзамча натовп челяді з топорами та пилами під проводом кількох німців. За ними на підводах везли довжелезні балки, дошки, драниці та звої волових шкур. Майстри до обіду пообтісували потрібне дерево і поклали зруби дванадцяти воєнних шоп. Вони стояли на малих коліщатах, а робітники вкладали перед ними помости з дощок, по яких мали рухатися. Інші вставляли коші з лозини, насипали їх добре землею. Тут мали стояти гармати, яких було у поляків двадцять. Поки що їх не було, бо залишились у Володимирі разом із іншими облоговими знаряддями.

Вечором запалали вогні вздовж усієї східної стіни замку напроти Підзамча. З трьох інших боків обхоплювала Луцьк ріка Стир, яка не лишала місця для приступу ворогові. Місцями спадав берег стрімко до ріки так, що хіба птиця могла перелетіти з ріки на стіну. Тому оборонці не потребували розділювати своїх сил на всю довжину замкових стін, але й поляки могли тільки з одної сторони наступати і тут з'єднували всю силу.

Усю ніч грюкали у польському таборі молотки та дерев'яні побивані, і ранком дванадцять білих довгих шоп стояло шнурочком проти східної стіни. По стрімких дахах шоп спиналися покривальники і покривали шопи воловими шкірами. Поміж робітниками з'являлися зрідка верхові. Були це шляхтичі, які бажали приглянутися краще до Луцька. Одначе даремно шукали вони оборонців, які не з'являлися зовсім, тільки вартіві пильно стежили за вершниками через вузькі чорні стрільниці, а як тільки якийсь із них під'їздив до рову, з темного отвору вилітала блискуча стріла, і

наляканий вершник чвалом утікав назад. Не раз влучала стріла коня, а одного разу, коли Андрійко був на стіні, влучила стріла в око вершника. Він упав з коня, а коли челядь прибігла його піднімати, упало ще двоє з-поміж неї. Інші повтікали, і кілька годин лежав ранений над ровом, аж поки прийшли вечором лицарі в латах і підняли його. Та ранений таки тієї самої ночі помер, і з того часу не з'являвся вже ніхто над ровом.

Нарешті набридло ждати оборонцям. Вечором десятого серпня сиділи оборонці біля вогника на майдані і співали пісню, складену про подвиги та смерть боярина Миколи. Спів був сумний, як сумна була доля народу та боярина, слова прості, невибагливі, як душа мужика. На рундуці палати сидів біля меду воєвода з Савою, Андрійком та Горностаєм. Коструба давав вказівки вартовим, а Грицько сидів на східцях рундука і, закривши лице, плакав.

Та ніхто не звертав на це уваги. Всі, що знали боярина, переживали душами рядок за рядком співаної пісні, а Горностай пив мед, заїдаючи коржем. Від ріки дув холодний вітрець та хвилями приносив клуб диму з-над вогнищ. З піддашшя начальної вежі раз у раз обзивався жалібним криком пугач, а з польського табору, як звичайно, линули п'яні крики ратників та лицарства. Нарешті затихла пісня, а після неї настала мовчанка. Мужики почали розходитися хто в кухню, хто в хати, збудовані на майдані, хто у верхній замок за палатою, де була зброя та велика чотиригранна вежа над самим поворотом ріки.

— Чогось дуже повільно йде ця облога! — заговорив Горностай. — Аж нудно! Я гадав було, що поляки руками й ногами вчепляться в стіни та щодня буде якась потіха. А тут вони якісь шопи на колеса кладуть, а самі гуляють з нами в свинського тріпака, як собаки з ведмедем. Ігі!

— Видко, не поспішають, — відповів воєвода, — але це вельми нерозумно, бо осінь буде рання та дощова, а їхні коні почнуть гинути. З околиці мужики повтікали, поживи може бракувати кожної днини.

— Може, король шкодує Луцька? — вмішався Андрійко. — А крім цього, я мало не щоднини бачу посланців, які йдуть у Степань або Чарторийськ. Видко, йдуть переговори між королем і великим князем.

— Шкодувати, то він його не шкодує, — заперечив Юрша, — але швидше боїться. Власних сил у нього дасть бог, бо залишились на Литві і слухають Свидригайла. Є тільки прихильники, але їх мало. Поза цим є ще польське лицарство, яке одначе не відзначиться ні відвагою, ні хоробрістю. Коли доведеться ломити товсті луцькі наріжники, то не один із них піде їсти сиру землю, а тоді панове схвилюються, і перемога пропаде. Ще коби в нас були князі та боярство, то після обстрілу та приступу, певно, найшовся б не один, якого можна б було взяти на обіцянки чи погрози. А так у нас саме "хлопство", яке слухає наказів та на ніяку зраду не піде, бо тільки його безпеки, що поза стінами замку. Тому Ягайло й вагається.

— Дозвольте, воєводу, сказати слово! — обізвався раптом Грицько, віднявши руки від очей.

— Говори!

— Твоя достойність каже, що король вагається? Нехай про мене й подавиться, але я гадаю, що ми тут ні на хвилину не маємо сумнівів, що робити, а чого ні. Не шукав він нас, пошукаймо ми його. Все-таки легше нам вночі перейти рів, ніж їм вдень.

— Значить, вилазка?

Грицько кивнув головою, в Горностая засвітилися очі.

— Ось таке, це якраз для мене потіха! — гукнув той і показав в усміху всі зуби.

— Справді! — втрутився Сава.— Після вилазки король або накаже робити наступ, або поведе переговори.

— Або й геть піде! — докинув Грицько.

— Ну, цього так швидко не надіймося! — сказав воевода.— Поляки мусять чогось добитися цією облогою. Або від нас, або від великого князя.

— Силою нічого,— зауважив Андрійко,— хіба переговорами.

— Іменно, переговорами! Ляхи побивають тільки беззбройних та захоплених зненацька, а не здобули силою ще ні одного більшого замку. Зате на підступи та брехні вони здатні, як ніхто інший. От хоч би перемога над пруським орденом. Посадили на престолі честолюбивого литовця, бо знали, що він пара всім західним володарям. Взяли його в руки, опутали, опанували, зв'язали на руках і ногах гладкими чи великими словами — і пропало. Ягайло, батько Литво-Русі, став Ті найтяжчим ворогом, кинув наші найкращі сили у грюнвальдський бій, і вони розтрошили ворога своєю вагою. Нам дісталися рани, кров, смерть, а польській шляхті... слава! Шляхтичі в битві втратили прапор, а ми вбили магістра Ульріха. Та проте шляхтичі чваняться перемогою, а не ми. Чому? Бо на чолі війська, четвертина якого не знала польської мови, стояв польський король. Справді, і він до смерті не буде знати як слід польської мови, але все-таки це польський король, а не наш. Ось що!

Юрша засміявся гірко. Видко, несправедливість долі дратувала його більше, ніж звичайно показувало його лице.

— Так бути вилазці чи ні? — спитав по хвилі Горностай, якого безділля у замку припекло до живого.

Юрша стрепенувся.

— Звісно, що так! Ось іди і сповісти старого Монтовта, а ти, Андрійку, збери добровольців сотні дві. Поведеш вилазку ти, бо краще знаєш місцевість, а Грицько піде з тобою, бо він хитріший за тебе.

Обидва молодці кинулись швидко виконувати наказ. Але Андрійкові не було легко вибрати потрібних людей. Ратники зголосилися всі і чути не хотіли, щоб хто-небудь, крім вартових, залишився за стіною. Аж Грицько пояснив їм, що півтори тисячі війська зчинить велику битву, у якій згине чимало людей з обох сторін, а при вилазці втрату терпить тільки сам ворог. Малий гурток вийде непомітно, ударить, мов грім, і зникне мов привид, а півтори тисячі — не те. Після довгого роздумування зрозуміли мужики справу і самі вибрали двісті наймоторніших парубків. Всі вони зібралися у верхній частині замку за палатою, біля чотирикутної вежі над стрімким закрутом Стиру. Ця

частина замку була відділена від майдану палатою та заборолом, у якому була сильно укріплена брама. У цій частині була каплиця, зброївня та склади ціннішої поживи. Звідсіля вела в стіні потайна хвіртка над ріку. Зійшовши над воду за допомогою мотуззя та кіс на довгих ратищах, ратники один за одним ішли берегом ріки в сторону польського табору. Перед вів Андрійко, який знав у околиці кожний клаптик землі ще із своїх весняних мандрівок. У дротяній кольчuzі, з довгим мечем у руці посувався молодець обережно, прислухаючись, чи хто не йде до ріки. Не було, однак, нікого, бо польське військо сиділо біля вечері, і нікому й не снилося, щоб оборонці могли самі починати боротьбу з обложниками. Вітер шумів тільки в лозині та вільшині і глушив гомін кроків або тихий брязк кіс, які зачіпали часом одна об одну. У цьому допомагали вітрові і п'яні крики з табору та рев голодної худоби, яка стояла в загороді над водою і через вогні та гамір не могла спати. Безліч собак лаяло та вило навперебій. Вони гризлися над недоїдками вечері, та саме тому нічого було боятися, що вони викриють вилазку.

Після півгодинного походу спинилися ратники Андрійка якраз напроти стану малопольського лицарства. З розмов та окликів зрозуміли це мужики зразу ж і швидко заговорили між собою.

— А нумо на них! — троюдили.

— Це наші сусіди з-за Сяну! — пояснювали Андрійкові.— Ми їх гаразд знаємо, це все звірі, виховані на нашій крові та ганьбі. Пустіть нас!

— Ждати! — наказав Андрійко.— Вони п'яні, але їх багато. Нападемо, то вб'ємо половину, та інші роздавлять нас, а це не є ніяке добро для Луцька. Тут далі є над рікою вільшина, а між нею і берегом мокляк. Він тепер підсох або й зовсім висох, то перейдемо без перешкоди і переждемо, аж погаснуть вогні. Тоді скочимо.

Ратники заспокоїлися і пішли далі, доки не зачорніла наліво вільшина. Тоді Андрійко звернувся туди сам і ступив на розкисле лугове підложжя. Раз у раз западали ноги по кістки або й вище у підсохле в'язке болото, так що з трудом доводилося витягати їх назад. Комарі роями носилися над мовчазними мандрівниками і допікали їм до живого. Деякі бралися побивати цих маленьких співучих ворогів, інші обганялися тільки і кляли стиха під носом. Кілька хвилин брели так у трясині, розмішуючи її ногами, потім Андрійко відчув під ногами твердий ґрунт і вискочив із багнюки. За ним послідували товариші і заховалися у вільшині. Тут було темно і тихо, тільки здалеку долітав гамір табору. Комарів було менше, а підложжя сухе. До Андрійка підійшов Грицько, і обидва почали складати план нападу. Вони вирішили поділити сотню ратників на малі гуртки по п'ять-шість чоловік, які мали з півдня напасти на шатра та колиби малопольських лицарів або вбивати їх біля вогнищ. Другу сотню поділили на дві частини. Одна мала пильнувати, щоб розбуджене лицарство не кинулося своїм на допомогу, а друга мала знищити воєнні шопи. Над першою сотнею провід узяв Грицько, який надіявся знайти у шатрах Зарембу; другою керував Андрійко з Горностаєм. Усе обговорили обидва провідники, як досвідчені мисливці, що вкладають план полювання на звірину. Горностай, як недосвідчений у таких походах, прислухався мовчки. Згодом

почали вогні пригасати. Крики стихли, а ніч помітно холоднішала. Західний вітер стих зовсім, а зате від сходу налітав хвилями холодний подув. Північ минула, видко, давно. Тоді Грицько із своїми покинув вільшину і попрямував ще далі вздовж берега, щоб обійти табір від півдня. Андрійко вів своїх людей просто у табір. Попереду йшов він сам з кількома ратниками, за ними, на яких п'ятдесят кроків, інші.

Обережність була не зайва. Поміж першими возами наткнувся Андрійко на вартівника, який дрімав, спершись на спис. Він ліниво розплющив очі, але, побачивши тільки кількох, не змінив пози, лише запитав з обов'язку:

— Хто йде?

Надходячі не відповіли, і аж тоді вартовий пробудився зовсім. Заки, однак, встиг розкрити рот і крикнути, котрийсь із ратників вдарив його по голові обухом. Без звуку повалився вартівник на землю. Падаючий спис підхопив Андрійко, щоб не забряжчав, і похід посувався далі. Табір лежав у садах та городах луцьких передміщан, бо хати трохи не всі пішли з димом. Великополяки стояли на Підзамчі, у Луцьку, а вірніше у тому, що залишилось з Луцька, був сам король з мазовецьким князем та його полком. Там були також королівські дорадники, охорона і чехи. По другій стороні замку, таки над річкою, був табір лицарських гостей з Чехії, Угорщини, Моравії, Сілезії й обози. Вся та сила лежала довкола Луцька луком, осередок якого творило Підзамче, праве крило — малополяки, ліве — лицарські гості, а опору і запасний стан — Луцьк.

Сите та п'яне лицарство спало покотом, ніхто й у голову не клав, що на кінцях мужицьких кіс тихим, котячим ходом вривається поміж них смерть. Тут і там не раз порскнув кінь, зривався один або другий сонний конюх, але ратники Андрійка йшли спокійно, не оглядаючись на боки, наче й вони самі належали до табору...

Потім з'явилося здалеку світло смолоскипів, які горіли біля брами міста. Там стояла варта, з якою Андрійко не бажав собі зустрічі. Тут поділив він свою сотню на дві половини. Одна зразу відійшла під проводом Горностая на Підзамче до воєнних шоп, біля яких спала ще челядь та ходили вартові, а друга залишилась на місці. Андрійко розмістив їх у кущах веприни, які росли в якомусь підміському саді, і ждав.

Тим часом східний вітер кріпшав і ставав стійким, видко, наближався світанок. У недалеких лісах, серед мовчанки, яка панувала у природі в останній третині ночі, почувався раз у раз крик пугача: "Пугу! пугу!". Чоло Андрійка палало, ніби від гарячки, кров вдаряла у виски. Він звик був справді до підходів та несподіваних нападів на всілякі ватаги лицарських і не лицарських грабіжників, але тут найшовся, наче чудом, серед зібраного на рать лицарства всієї Малопольщі. Ніхто його не спиняв, ні питав, що він за один, хоч, певно, не один бачив ідучих... Мимохідь подумав собі Андрійко, що він є також один із тих сплячих лицарів, і заспокоївся вмить: ніхто не міг надіятися, що піші мужики із замку зайдуть до табору малополяків і то ззаду... На сході небо почало світліти...

А втім, наче постріл з гармати, десь у південному куті табору почувся воєнний оклик нападаючої раті, а йому по хвилині відповіли крики, у яких не було нічого людського. Довкола ватаги Андрійка почувся рух. З погорілих хат, з наметів, колиб

почали висуватись заспані та розпухлі від запою голови лицарів та челяді. Вони прислухались хвилину, а потім вибігали напіводягнені надвір. Тим часом верески, зойки, крики, брязк та гамір кріпшали чимраз більше та наближались до воріт Луцька, а понад усім гамором найприкріше лящав той найбільш дикий із гомонів війни, проймаючий квік ошалілих з переляку коней.

Аж ось показалися товпи напіводягнених, перестрашених, осліпших утікачів. Між ними та за ними гнались і коні з розвіяними гривами, розширеними ніздрями та диким вогнем в очах. Вони толочили навіть випадково зустрічних людей, одичівши від раптового переполоху. А тоді Андрійко, склавши руки довкола уст, гукнув на все горло:

— Свидригайло в таборі! Рятуйтеся хто може!

Враження цього поклику було нечуване. Здавалося, все пекло відкрилося перед стопами втікаючих поляків. Хто міг, ловив коня й утікав наосліп на Підзамче або у город. Інші розбіглися, наче товар від удару грому, без притомності та стриму. Хміль вивітрився із голів, але лишив по собі порожнечу, яку неподільно заповнив переляк.

Челядь, яка також позривалася на ноги, зрозуміла зразу ж, що ось являється хвилина, під час якої можна пожитися добром панів, і кинулася грабити ніччю майно тих, перед ким гнула спину дниною. І так, коли мужики першої сотні серед дикого реготу та вигукувань гналися за панами, челядь прикинулася мертвою і грабувала залишені намети або зривала одяг та зброю з утікаючого лицарства. Увесь малопольський табір змінився у якийсь страшний кривавий хаос, повний стогонів, зойку, нелюдського реву, збожеволілих від страху людей та коней, і все те серед кромішньої пітьми, бо останки тліючих вогнищ затоптали втікачі.

Але ось біля луцької брами загорілася червоним полум'ям бочка смоли. В її кривавому світлі з'явився гурток піших ратників та кільканадцять кінних лицарів. Вони, видно, йшли подивитись, що діється на передмісті, заспокоїти наляканих та вказати тікаючим дорогу до втечі. І справді, їх поява спам'ятала декого. Збройні мужі почали швидко збиратися довкола королівських ратників. Та тоді Андрійко відвернувся до своїх товаришів, які увесь час аж горіли з нетерплячки кинутися у вир боротьби.

— Хлопці! — сказав голосно, так, що всякий чув виразно кожне його слово.— Ми зробили своє, пора нам до хати. Заки, одначе, відійдемо, мусимо ще розбити цю ватагу, щоб вона не вдарила на наших у повороті. Ну те, хлопці, з богом, за Миколу!

— За Миколу! За Миколу! — закричали всі, мов один муж, і, наче вовки між череду овець, влетіли між ватагу біля брами. Вони наче вродилися з темряви, яка оточувала звідусіль королівських ратників, а ці, намагаючись у пітьмі віднайти ворога, найшли його несподівано між собою.

Засвистіли коси. Мужики, наче косарі, розмахувалися з усієї сили, а вістря блискавками спадали на оторопілого противника. Страшний був наслідок цих ударів, з яких кожний відвалював голову, руку, ногу людині чи коневі або поров груди та черепи. Повні жаху зойки завторували свистові кіс, а час від часу громом нісся над глотою борців оклик: "За Миколу!"

Свистіли коси. Мужики поминали криваво своє божище, свого провідника, який

пробудив був їх душі, а їх серця заставив битися за добро народу. При кожному ударі ім'я небіжчика наче оживляло живучих, давало їм силу.

Свистіли коси, доки збита ватага шляхтичів не розскочилася та не залишила по собі могили пошматованого людського та кінського м'яса, ганчірок з одягу, шкіри та залізної бляхи й величезної калюжі крові. Останки живих пішли врозтіч, але не багато з них втекло, бо у цю мить прибігла під браму і сотня Грицька, яка почула бойовий оклик Андрійкової ватаги. Вона визбирала мало не всі зернята, які порозскакувалися з-під ціпа Андрійка, а Грицько трикратним звуком рога дав знак до відступу.

Вони звернули повз Підзамче над замковий рів. За ними у місті й на передмістях гуділо тим часом, як в улику. Дзвеніли роги, горіли огні, іржали коні, видко, лицарство готувалося до наступу на мнимого Свидригайда або до відступу. На Підзамчі було пусто і глухо. Усього кілька трупів валялося у поросі дороги, якою ішла друга половина Андрійкової сотні. На превелике здивування обох проводирів, усі військові шопи були у руках замкових ратників. Тут привітав їх Горностай, невдоволений та лютий. Він проклинав на чому світ стоїть і боягузтво ляхів, і накази Андрійка, який довірив йому таке легке завдання.

— При другому випаді лишіть мене дома різати кури та гуси на вечерю! Певно, при цьому проллю більше крові, ніж тут.

Виявилося, що великополяки, челядь та проводирі, почувши гамір у таборі, зразу опорожнили шопи та Підзамче з страху перед вилазкою замкової залоги або нападом ворога з тилу. Над ровом стояли, бач, сторожі, і ці вчасно побудили сплячих. На кількатисячну товпу збройних шляхтичів годі було нападати кільком десяткам ратників, тому вони ждали, аж ворог відійшов на ліве крило й аж тоді накинулися на шопи. Тут застали тільки невеличке число вартівників, а й ці сподівалися ворога з сторони замку, а не з тилу, тим більше, що зразу ж після відходу великополяків з Підзамча було спущено міст на рові.

Радісно привіталися учасники вилазки. Вмить підклали вогонь під військові шопи, а там і загудів звідний міст під заболоченими та закривавленими стопами ратників. За ними залишався обезсилений тривогою та безладдям табір і дванадцять високих вогнів над ровом. Світало.

XXII

Страшне було пробудження у польському таборі після вилазки луцької залоги. Усе крило табору було спустошене, а мешканці розгромлені. Четвертина малопольського лицарства згинула від кіс нападаючих, а більша половина тих, що залишилась у живих, стогнала від тяжких ран, синців та побоїв, які потерпіли під час утечі. Ні один намет не залишився непорушеним. Чого не знищили Андрійкові та Грицькові ратники, то пограбувала челядь. Здобуток усього походу від Перемишля до Луцька пропав безповоротно, а збагачені краденим добром конюхи та пахолки малопольських шляхтичів ще тієї самої ночі покинули табір. Чимало челяді вигинуло під час нічної боротьби, так що побиті, поранені, потовчені та ограбовані пани опинилися після вилазки без слуг, одягу, поживи та зброї. Озлоблені до крайності, накинулися вони на

великопольську шляхту, яка втекла з Підзамча, замість того, щоб дати допомогу потерпілим. Великополяки виправдувались тим, що і на них напала ворожа сила, якої не могли у темряві розглянути. Зрештою одні й другі звалили вину на недогляд старшини й усією юрбою почали скаржитися на короля та князя Земовіта. Насилу втихомирив Заремба шляхту. Він пообіцяв малополякам коні, зброю та поживу, а великопольському лицарству віддав під опіку безпеку всього табору, щоб мало нагоду здобути добру славу, втрачену під час втечі з Підзамча. При цьому зауважував ще, що король аж занедужав із злості та обурення на неслухняність польського лицарства та гадає покинути військо, бо, мовляв, краще помиритися з братом та прикоротити сваволю дрібної шляхти, ніж дивитись, як усі великодержавні задуми пропадають саме через її нездатність. Шляхта спокірніла, бо справді Свидригайло мав чимало прихильників між польськими та литовськими магнатами. Якщо король захоче визнати Свидригайла і спільно з ним та за підмогою князів і вельмож вдарити на шляхту, то пропали всі привілеї Казимира Великого, всі уступки самого Ягайла, і шляхта знову стане тільки службою панів та князів...

Щоправда, ні король, ні сенат, ні канцлер не казали цього Зарембі, але Заремба знав це сам, і шляхта також. Вмить втишилися нарікання, і коло полудня оживився табір знову, коли король звелів будувати нові шопи над замковим ровом та готуватися усім до наступу.

Ні цього, ні наступного дня не чути було у польському таборі ніяких криків. Вечірні вогні гасли швидко, а денний рух починався вже з світанком. Нові шопи були готові третьої днини, і тринадцятого серпня почався наступ на луцький замок.

Тим часом Юрша збагнув уже другої днини після вилазки, що буде наступ, а не переговори, і приготувався відповідно до прийняття ворога. У величезних казанах стояла вода та смола наготові, при кожній стрільниці лежали в'язки стріл, запасні тятиви, олов'яні кулі до пращ, а поза заборолами — закладене каміння та балки. Сама брама, яка творила про себе немовби кріпость у кріпості, була під особистим проводом воеводи. Правий наріжник обороняв Андрійко, лівий — Горностаї із Савою. Старий Монтовт, який також доконче домагався участі в обороні, одержав провід верхнього замку та п'ятсот запасних людей під проводом Грицька.

Зі старим Монтовтом був чималий клопіт. Старий не міг подарувати воеводі, що він обходився без прибічної боярської ради, а оточував себе молодиками та мужиками.

— Це нечуване,— говорив він,— щоб безпека замку була в руках, щоправда, вельми відважних та хоробрих, але аж смішно молодих, недосвідчених людей,— дев'ятнадцятилітнього Андрійка і двадцятилітнього Горностаї,— та щоб обороною займалися люди, які ще рік тому ходили за сохою та плугом. Що зробить воевода, коли замок упаде? Уся відповідальність впаде на нього, та не буде в усій Литво-Русі боярина, який би не осудив його безпощадно. Що то буде? Що то буде?

— Що буде, бог знає! — відповів на це воевода, який почув падькання старого.— Та не мені про це журитися. Коли замок впаде, мене в живих уже не буде.

— Ба, не про твою голову тут іде, а про замок...

Тут воєвода засміявся і поцілував старого у плече.

— Не журіться, ваша достойність! Минув уже час лицарських боїв та зброї. Доки тільки вершник на важкому коневі вважався борцем, доти треба було до воєнного діла тільки бояр, шляхти, панів та кінних ратників. Але це вже минулося. Тепер усяка твердиня має високі стіни, заборолу, гармати, а кам'яна куля чи балок, кинений метавкою, однаково трощить і зброю лицаря, і кожух мужика. Тому сто літ ударяв лицар на лицаря, а піший мужик чи навіть ратник вважався за ніщо. Мало було людей на світі, удвоє менше, ніж тепер. А ось я розбив двома сотнями послужних мужиків цілий лицарський табір. Чи розумієте це, ваша достойність? Будь у мене не дві, а двадцять тисяч таких ратників, як мої, та сотня досвідчених провідників, я б тоді і римського цісаря не побоявся...

— Бажав би я бачити вас тоді у бою з двома або трьома тисячами лицарства у чистому полі! — гарячився Монтовт. — Комонники розбили б ваші тисячі, мов яструб курей!

— Забуваєте, ваша достойність, що піші ратники мають самостріли, луки і пращі, а під час нападу комонників стають у круг. А нема зброї, яка б не розпалася від удару топора на сажневому топорищі. Забуваєте також, що ми не в полі, а в кріпості, а тут треба в першій мірі ладу і послуху, щоб кожний мій рух був ударом тисячі мечів або топорів, а моя воля — волею всіх.

Старий Монтовт не знав, що відповісти, і відійшов, бубонячи під ніс. Зате залога була в піднесенні та захопленні. При вилазці не загинув, на превелике здивування всіх, ні один ратник. Щоправда, відділ Андрійка та Грицька чимало потерпів від ран, але всього двадцять два ратники мусило покинути внаслідок цього службу на довший час. Весело вигукуючи, готувалася мужва зустрічати ворога. Дещо пригноблений настрій, який заволодів був душами скитальців після перемишльського погрому та смерті боярина, дав місце почуттю задоволення від здійсненої помсти. Вони готувалися до боротьби, наче до весілля, виспівували всілякі глумливі або й соромітські пісеньки про короля, канцлера та Зарембу, піднімали себе взаємно на сміх та раз у раз питали провідників, чи не час уже на стіни? Але ждати доводилося довго.

Справді, тринадцятого серпня у польському таборі був рух уже від ранку, та аж коло полудня перші відділи ворога покинули табір. Була це здебільшого челядь, яка з мішками піску, в'язками пруття і довгими балками та дошками йшла засипувати рів, щоб через нього перевезти таран. За челяддю слідували піші ратники та озброєні лицарі. Деякі з них мали навіть кулевріни* (* Ручні пістолі з широким дулом), бо видно було димок, який курився з запалених гнотів. Таких відділів було три. За середнім, який стояв напроти головної брами, виступав збитою лавою відділ чехів у довгих кольчугах з щитами, що закривали все тіло. Між ними і за ними яскравіли барвисті струсячі пера на шоломах та барвисті назбройники з гаптованими гербами. Було це західне лицарство, яке поляки знайшли з собою на хрестоносний похід проти "татар і схизматиків". Усі відділи сховалися за облоговими шопами, і вслід за цим почали довгі, криті шкірами будівлі посуватися вперед. А тоді з-над головної брами заревів ріг. Усе,

що жило в замку, кинулося на стіни. Залишились тільки ратники Монтовта і Грицько.

Виявилося, одначе, при осаді стін, що тисяча двісті чоловік вистачить цілком для оборони бойової лінії. Тому відправив воевода три сотні чоловік на майдан як запасний відділ. Грицько звелів їм стати напроти обох веж та брами і бути готовими на кожний крик воеводи.

З гуркотом та скрипом підойм котилися шопи на рів. Коли стали до нього наближатись, два замкові гармаші-німці приклали вогонь до запалу. Загуділи гармати, наче грім, а бовдурі диму бухнули з дула спіжевих потвор, наче з змійового горла. Гармати, які були прикріплені до дерев'яних саней, подалися назад, доки не здержалися на поперечній рамі, а кам'яні кулі з гуком та шумом полетіли понад шопами. П'ятдесят кроків далі вдарила одна з них у звалища погорілої хати і розскочилася на дрібні кусочки, а друга попала у молодий, обсмалений пожежею ясен і зломила його як тріску. Шопи стали. В польському війську було чимало людей, які чули вже не раз гук огнестрільної зброї, та челядь завжди ще дрижала з переляку при вигляді клубів диму та страшної обгорілої каменюки, яка трощила все, що ставало їй на дорозі, а пекельний іук потрясав душею навіть найхоробріших. Бо й що значила хоробрість та відвага проти скаженого розгону кулі? Справді, пекельною є сила порохового вибуху, а чорт прошептав монахові Бертольдові тайну чорного винаходу!

Стали шопи, а в тій самій мірі, в якій слаба відвага у обложників, росли захоплення та самовпевненість в обложених, і голосний оклик супроводжував обидві кулі на їх пагубному льоту.

— Зависоко! — пробубонів незадоволено гармаш і почав вбивати глибше дерев'яний клин між задом гармати і задньою основою саней, щоб цим понизити висоту дула. Тимчасом помічники витерли дуло щіткою, замоченою в милі, всипали у задню, вужчу частину гармати мішечок пороху та приткали його клоччям. Гармаш розчистив отвір запалу, а тоді знову прикрутив старанно передню, ширшу половину гармати до задньої. Прикрутивши, вклав кам'яну кулю в дуло, а помічники підоймами підсунули сани до передньої рами.

— Готово! — гукнув гармаш.

— Готово! — відгукнувся другий.

Обидва похилилися над дулами, виглядаючи ціль, бо на боки не можна було звертати дула, хіба з усім дерев'яним ложем. Бували, справді, і малі гарматики на дерев'яних кружках, але вони були мало що більші від ручних кулеврін, і тому Вітовт не вважав доцільним придбати їх для луцького замку. Досить було зате метавок, які мотуззяними пружинами кидали каміння та балки на ворога.

— Пали! — наказав воевода.

Знову загуділи спіжеві гирла, і цим разом одна з куль попала в покрівлю шопи. Затріщало в'язання, продерлися шкіри, і куля впала досередини. Одначе шкіра та дерево спинили її розгін, і вона не розірвала шопи, тільки вибила діру і вбила двох людей всередині. Наче щипавки-кирчики з дупла, вибігли з шопи всі, що в ній були, і розбіглися по інших шопих із окликами тривоги.

Тим часом від сторони Луцька показалося кілька вершників, а в одному з них пізнав Андрійко Зарембу. Вершники наблизилися до тікаючих, а по хвилі всі шопи, за винятком влученої, посунули вперед. І тоді третій раз загуділи гармати. Знову влучила куля одної гармати стоячу шопу. Діра в даху збільшилася дуже помітно, аде друга куля просвистала безуспішно. Гармаші вичистили гармати, але вже не стріляли.

— На нині досить! Більше годі зробити! — сказав один, а другий додав:

— Вечором пересунемо ложе, то, може, завтра знову кого поцілимо.

Юрша не наполягав, бо знав, що з гармат годі обстрілювати рухливого ворога. Тому дав знак метавкам.

Заскрипіли гужі, і град каміння та балок полетів на шопи поляків. Кидали також горшки з запаленою смолою, щоб підпалити дерев'яні дахи. Одначе не було в них розгону гарматних куль, і ворог не боявся їх. Хоч не одного влучили каменяки, декого вбили, потрощили члени або поранили, але шопам не сталося нічого, вони витривало сунули до рова, доки не найшлися над краєм.

Все-таки гармати зробили своє, бо ніхто не важився ще тієї самої днини на приступ. Воевода звелів припинити обстріл та відправив усіх зайвих ратників на вечерю. Наступив вечір.

Андрійко та Горностай пішли на браму, де воевода при останніх променях сонця приглядався до роботи обложників.

— Сьогодні не буде вже нічого, а шкода! — зауважив Горностай.

— Звісно! — згодився воевода.— Але вони до завтра очуняють і підуть приступом.

— Ба, але куди? — спитав Горностай.— Рів повний води...

Воевода засміявся.

— Або засиплють рів, а тоді ми зробимо заставу, і вода не уступить із рову, лиш розіллється багнукою або збудують дарабу, а тоді спустимо воду.

— Ага!

Горностай із подивом придивлявся до усього. Він ще ніколи не бачив нічого подібного і гадав, що усяка облога мусить бути чимсь незвичайно нудним, одноманітним, бездіяльним. Тепер наглядно бачив, що у війні * не тільки кінь, броня та спис мають значення, але й лопата і сокира теслі, а голова є набагато важливішим орудником полководця, ніж сила плечей, рук та ніг.

Раптом у стіні середньої шопи, яка стояла саме напроти головної брами, зачорнів отвір, а через хвилинку крізь нього почали сипатися у рів пісок, глина, каміння...

— Засипують рів! — гукнув Андрійко.

— Еге ж,— сказав Юрша,— іди і накажи Кострубі, щоб заклав заставу біля випуску та відпливу рову!

Андрійко послухав і побіг, а тимчасом крізь чорне віконце сипався пісок далі неперервним струменем. З плюском та хлюпотом падали земля та каміння у воду, хвилювали та занечищували її, але зникали у ній безслідно. Видко, вода розмивала пісок та глину, а каміння поки що було ще мало.

Настала ніч, обложені перестали стріляти, але біля шоп невгавала праця. При

кривавому сяйві смолоскипів на возах і на плечах челядь довозила знадіб'я для засипування рову.

Коли другої днини південь уступила перед світанком, виявилося, що вся праця поляків була марною. Вода, висунута всипаною землею та камінням, не сплила до Стиру, а тільки розлилася по Підзамчу. Стало очевидним, що треба б хіба два місяці часу, щоб засипати рів та почекати, доки не спливе або не висохне вода. Між поляками чути було оклики невдоволення та подиву. Челядь бродила по болоті, а воєнні шопи виглядали, наче сільські хати під час повені. Луцькі ратники швидко збагнули, в чому річ, і почали голосно реготатися з панів, які навіть стільки глузду не мають, що жаба або ворона.

Горностай не розумів причини і спитав Саву. Той пояснив.

— Бачите, боярине, жаба вміє по болоті мандрувати, а пан, хоч би який, не втне цієї штуки.

— Ага! Ну, а ворона?

Старий засміявся.

— Кажуть, що ворона бажала води, а тут не було ніде, тільки в мисчині, до якої годі її було досягнути. Тоді вона доти носила камінці та кидала в мисчину, доки вода не підійшла, і вона не напилася. Так і поляки доти сипали землю в воду, доки вода не розлилася по таборі.

— А що ж поляки в цьому винні? Адже в околиці нема стільки каміння, щоб висипати греблю через рів.

— Але є ліс і можна набити палів, переплести, а тоді вже сипати. А так вода сполоскала усе, що насипали, а сама виступила з берегів.

Безпорадно стояли над водою товпи польських ратників та лицарства. Потім німецькі майстри придумали покопати рівчаки. Челядь вхопилась за заступи, і незабаром почала вода спливати з Підзамча до Стиру.

Коли в обід вийшов на стіну Юрша, води в таборі вже не було. Залишилось зате болото, по якому бродила челядь, носячи до шоп балки та пруття. Цим разом майстри зв'язували балки у великі плоти, які намагалися спустити на воду. Замкові метавки скрипіли раз у раз, стріли та каміння летіли дощем на робітників, і трупи падали густо. Позаяк, однак, всю роботу підготовляли поза шопами, а тільки при спусканні плотів на воду обложники були виставлені на стріли з замку, тому справу довели-таки до кінця. До вечора шість плотів плавало по воді, і Юрша видав наказ пильнувати всю ніч усієї оборонної лінії.

— До завтра,— пояснював Андрійкові,— вони виповнять ці плоти пруттям та дошками, а ранком підуть на приступ з драбинами і то разом із трьох місць. Води не спустимо, бо краще повбивати їх на воді, ніж тільки на болоті. Гармаші не вдіють нічого, хіба стрілятимуть на шопи.

— Гармаші вже націлилися на обидві середні шопи і завтра розпочнуть обстріл,— відповів Андрійко.— Грицько і Коструба обіцяли всю ніч пильнувати стін.

— Цього мало! До півночі нехай Горностай чергує на стіні, а після півночі — ти!

— Добре, дядьку!

— Дитинко моя люба,— заворушився воєвода,— з тебе справжній Юрша з крові й кості. Коби я тільки міг тобі лишити після себе волю, за яку борюся! Гей, гей!

— Виборемо її, дядьку! — відповів хлопець.— Або у перемозі, або у смерті! І перемога, і смерть дають волю.

— Так, і тільки вони! Бо свобода, яку дає безсоромність, насилля, самолюбство,— це кайдани, гірші залізних. Вони, наче каміння, повисають на шиї людини і тягнуть її у надра диявола!

Воєвода пригорнув братанича до своїх грудей, обидва розсталися. Світанок мав принести обом тяжку боротьбу з заклятим ворогом, а може, й вічну розлуку.

Опівночі розбудив Грицько Андрійка.

— Вставай, боярине,— сказав він,— відразу надягай зброю, бо недобре щось твориться за стінами.

Одним скоком був Андрійко на ногах. Грицько, який сам, проти звичаю, наклав був уже собі на голову низький гладкий шолом, так званий чеpecь, допоміг молодцеві попритягати ремені нагрудника та наголінників і подав йому меч, щит та кінчастий молот до розбивання латів ворогів. Щит був малий, круглий, але весь вкритий сталевую бляхою з гострим, кінчастим рогом посередині.

На стінах зустрів Андрійко Горностая, який збирався йти спати.

— А що там? — спитав його.

— Нічого особливого! Тільки ляшва вже під стінами. Перепливли сучі сини рів.

— Що ж ти на це?

— Я нічого! Що ж пораджу навпотемки?

Андрійко засміявся.

— Іди, іди спати, і хай тобі присниться Грета! — сказав нишком, щоб не почули ратники.— Спасибі, що не пустив ляшви й за забороло.

Горностай збентежився, але не відійшов, а Андрійко звелів зразу ж принести кілька околотів соломи. Її запалили і скинули у кількох місцях із забороло вниз. Солома полетіла в рів, але поки погасла, освітила товпу поляків, яка встигла перекинути три плаваючі мости. З обох боків мостів стриміли вже палі, які не допускали, щоб поміст пересувався вправо чи вліво або відчалив від берега.

— Запаліть бочки! — наказав Андрійко.— Лучники, сюди!

Наказ передано вмиль, і по хвилині заблимали три вогники: один над брамою, другий між брамою і південною вежею, а третій на північній вежі. Вони більшали, наче розцвітали у темряві великими червоними квітами, а потім бухнули в небо полум'ям та обдали кривавим саявом стіни, рів, мости та натовп челяді, яка носила дошки, пруття, тягла драбини, балки, очепи. Три бочки дьогтю запалахкотіли, а вслід за цим задзвеніли тятиви, і сотні стріл почали низати повітря. Освітлення було слабке і непевне, але все-таки стріли попадали в ціль. Пронизливі зойки, прокльони, крики поранених та вмираючих залунали вздовж рову, і натовп польських робітників відхлинув. Польські лучники почали відповідати, однак їх стріли безсило відлітали від

луцьких стін. Людей на стінах не видно, тож і годі було когось поцілити.

За кілька хвилин опустіли мости, але в шопих на березі чатували ратники й лучники, так що вийти через ворота та понищити мости не можна було. Андрійко велів тоді осадити на довжелезних жердках великі очепи і порозривати зв'язки пруття та дошки на мосту. Але й це не вдалося, бо будова вже занадто сильна й важка. Отак вовтузилися .вартові до ранку, перекидаючись з поляками прозвищами, прокльонами та глузуванням.

— Го-го! — реготалася челядь з шопи, коли очепа, мабуть, вдесьте вирвала з моста тільки один пруттик, замість цілої в'язки.— Го-го! То не сніпок на стрісі! Не твоя хамська голова вигадала, не твоя рука й розкине!

— Еге ж! — відповідали із стіни.— Це як панське м'ясо. Ухопиш за карчило, а в жмені — тільки клопот панської шкіри. Перегнила, бач, панська сила!

— Пожди! Пожди! Випоре ще вона тобі кишки!

— Хіба своїм небіжчикам, коли з голоду здихатиме.

— Вонючі кабани!

— Коров'ячі калюхи!

І справді, харчів ставало щораз менше, й у польському таборі чистили та приготівляли для челяді калюхи. Коли їх шкрябали, вітер заносив гострий сморід аж на стіни луцького замку, де ратники швидко здогадалися, що це значить. До своїх насмішок додавали руські ратники ще й докази, що в них голоду нема, і кидали при допомозі пращ разом з камінням обгризені кістки.

Це озлобило поляків украй, і вони відповіли градом стріл. У відповідь кинули ратники кілька огняних стріл, які були обвинені обсмоленим і запаленим клоччям.

— Ось ми вам посвіtimo, щоби краще ціляли! — гукали.

— Прямо в пекло! — докидали другі.

Світало. На сході зарожевіло небо, а шпилі луцьких веж заблищали мідними відблисками. В замковій каплиці задзвонили на утренью, і все, що жило, стало навколішки. Вслід за цим надійшли з кухні парубки з гарячим борщем та величезними буханцями хліба. Ратники, кожний з яких мав при собі власне горня, показували паруючу страву полякам та вимахували у повітрі буханцями, настромленими на списи. Один розмахнувся і перекинув такий буханець через рів. Вмить кинулося кілька відважніших піднімати хліб. Але що ж? Це був тільки кусень кори, зігнутий у вигляді буханця, а наповнений піском. Зареготалися ратники з голодних поляків і вже навіть не стріляли на них. Ці, побачивши обман, чимдуж тікали під прикриття шоп і аж звідти засипали противників грубою лайкою. Та ратники не відповідали, тільки їли сніданок, раді й веселі.

Нарівні з іншими снідав і Андрійко після спільної молитви та раз у раз поглядав на сонце, яке підіймалося над горизонтом та золотило увесь світ. З-над ріки почулися покрики журавлів та іншої птиці, а у польському таборі залунав знічев'я ріг. Цього не бувало, звичайно, ранком, бо шляхта не любила, щоб її будили рано. Тому звернув Андрійко погляд на табір і раптом схопився, так що порожній горщик покотився під

забороло. Над табором стелився ще дим вогнищ, при яких варено снідання, але з-поміж синявих його смуг виходили барвисті натовпи ратників та лицарів пішки, без коней та без довгих одягів, із зброєю, у шоломах та чепцях.

"Наступ!" — майнула думка, і Андрійко послав по воєводу. Юрша прийшов швидко, застібаючи на собі нашийницю. За ним ступав Горностай, озброєний, з павиними перами на шоломі. Воєвода віддав тихим голосом кілька наказів, і вмить зароївся майдан від ратників. Одні запасні залишалися біля палати і середньої брами, інші сходили майданом униз до стін і ділилися так, як учора поділив їх воєвода.

А тим часом загони поляків дійшли до шоп і почали шикуватися під їх прикриттям. Попереду йшли найдужчі парубки з довгими драбинами, на кінцях яких були великі, міцні гаки. До кожної драбини було до двадцять носіїв. Безпосередньо за ними виступали панцирні лицарі та скартабеляти, які спромоглися на броню, шолом та щит. В кінці йшли ратники й збройна челядь. Панцирні мужі мали вдертися на стіни замку й прикрити собою дальші ряди, які повинні доконати відтиснутого від стін противника. Три штурмові відділи ви строїлися у подовгасті, щільні натовпи. Про їх суцільність та порядок дбали поставлені по боках лицарі. З окликами та співами під звуки труб, з прапорами підходили вони до мостів.

Та ось загуділо, загриміло, бовдур їдкого диму огорнув стіни, і дві великі кулі з свистом та гуком пронеслися понад головами напасників. Хвилина чекання — потім тріск, гуркіт, крик, і одна з середніх шоп завалилася під тягарем двохпудової кулі. Друга попала просто між челядь середнього відділу та звалила й потрощила кількох. Стогони та зойки, крик переляку потрясли повітря, і юрба розскочилася. Лави стали. Одночасно почали метавки та луки свою роботу: кінчасті балки, каміння, стріли низали повітря в усіх напрямках; трупи падали густо, і здавалося зразу, що напасники не дійдуть до стін. Та ось, мов один муж, закричали воєводи: "Вперед! Вперед!" Роги загуділи знову, лицарство погнало поперед себе носіїв із драбинами, й само поперло на мости... Штурм пішов далі.

Ось він уже під стінами. Червоні від втоми та гарячі від бою лиця носіїв підіймаються вгору, а вслід за цим звільна підноситься і довжелезне, зубате чудовище, підперте знизу руками, жердками, списами, — драбина. Бризнув дощ стріл. Одна драбина впала, друга захиталася, й лише третя наближалася до вершків заборолу. Та ось понад заборолом показалися голови оборонців, які досі ховалися за стрільницями, а вслід за цим висунулася, наче довжелезна рука, у бік драбини — очепа. Вона зачепилася об гаки драбини і сіпнула нею з усієї сили. Розбризкуючи воду, упала драбина в рів.

Двічі не вдалося полякам приставити драбини до заборолу біля брами, але за третім разом зачепилися-таки залізні зуби на стіну. Біля першої стала незабаром друга, третя, четверта, і утворився широкий похилений поміст, по якому відразу почали лізти польські лицарі. Так само наступали поляки на північну вежу, де командував Горностай, і на частину стін біля південної вежі, якою управляв Андрійко. Але успіх був неоднаковий. Горностаєвим ратникам вдалося повалити драбини, і то вже

тоді, коли на них було повно лицарства. То Коструба поламав молотом повбивані у стіни гаки драбин, а опісля залізними вилами попідважував драбини й поскидав у воду. Зчинився страшний крик. Обтяжені зброєю, лицарі потопали, як каменюки, в болотистому рові, а дощ стріл та каміння не допускав челяді рятувати панів. Вкінці сталося таке, що у найбільшій метавці під час стрілу тріснула гужева пружина. Важка загострена балка, яка мала трощити по тім боці рову поставлені шопи, вилетіла через це з меншою силою і, звинувшись у повітрі, з усім розгоном упала на міст. Тріснуло в'язання моста, вода вмить позабирала в'язки пруття, і міст був зірваний. Закричали в один голос поляки і, лишивши потопаючих напризволяще, подалися. Тим часом стріли летіли далі, раз у раз падали мужі, а з їх уст бухала кров. Тоді ясно побачили всі, що їм нема рятунку ні перемоги на стінах замку, і в дикому переполосі почали тікати на той бік, скачучи через прогалину в мості.

Не так гладко пішло Андрійкові. На його крилі поляки не нападали на вежу, звідкіля набагато легше було боронитися, а на саме забороло, яке було нижче і доступніше. До вершків стіни приставлено п'ять драбин, а по них почали вилазити на стіни обложники. Поміж гербами на їх щитах та назбройниках видко було і непольські, бо тут було чимало лицарських гостей із заходу. Тому було менше крику, а більше холодної розважності та справжньої лицарської погорди до смерті і ран. І хоч на цьому крилі, може, найбільше ворогів упало від стріл, проте найшвидше зустрілися напасники віч-на-віч з оборонцями.

Андрійко знав, що в рукопашному бою не вистоять його ратники проти досвідченого лицарства. Тому, не гаючись ні хвилини, гукнув на запасних з довгими списами та топорами, а сам кинувся з мечем, щитом та спущеною тратою на ворота. Тим часом лицарі, наче з гарячої купелі, вискакували на забороло та з спритністю воєнних людей робили собі довкола місце мечем, топором та молотом. Кілька ратників з розбитими головами упало з забороло, інші мимохіть подалися, бо бачили, що їх шоломи та щити не витримують страшених ударів західних борців. З ними міг боротися тільки рівний їм силою та вправністю лицар або ціла група ратників з довгими списами. А саме її під рукою не було...

Все ж відступаючі мужики прикривалися щитами і гуртувалися біля Андрійка, який сміло виступив на бій з переможним ворогом. Одним мечем чекана розбив насамперед шолом на голові якогось велетня з Великопольщі, що вирвався був надто вперед, а коли оторопілий і приголомшений лицар подався назад, відправив його могутнім ударом меча на той світ. Радісно гукали ратники Андрійка, побачивши перемогу, і по трупі вбитого кинулися за Андрійком вперед. Зав'язалася січа. Градом летіли удари на щит Андрійка, але молодець, ведений дивним інстинктом воєнних людей, умів його завжди підставити заздальгідь, так що жоден з мечів не досягнув шолома. Зате стародавній меч Юршів нагадав собі колишні часи геройської слави, а його дамаське вістря миготіло довкола голови Андрійка, раз у раз спадало на шолом, плече або щит ворога, а тоді дзвеніло, наче удар молота об сталеву штабу. Розступилися перед напором лицарі і, заслоняючись щитами, ждали зручної хвилини, щоб повалити дружнім напором. За

цей час перелазили через забороло нові ратники, і перед Андрійком ставало тісно і глітно. Його ратники не відступали вже ні на крок, але гинули у нерівному бою один за одним. Він сам з невеликим гуртом здержував натиск лицарів, але відчував, що довго не вистоїть. Край його щита, наче собаки повикущували, усю поверхню позубрили мечі та топори противників, і Андрійко зрозумів, що щит ось-ось розпадеться, а тоді він сам упаде під ударами. Та, проте, ні жаль за молодим життям, ні тривога не здавили його серця. Навпаки: все його ество огорнуло дике завзяття, властиве войовничим душам навіть у останню хвилину. Зуби зціпилися, лице зблідло, тільки очі горіли якимись, ніби вовчими вогниками; молодець відступив крок назад і зібрався весь у собі, готуючись до скоку. Та саме в цю мить згукнулися лицарі й рвонулися за ним усі враз. Одним скоком був Андрійко між ними і всім тілом ударив об залізну стіну. Кинув щит і, ухопивши меч в обидві руки, закрутив ним над головою та спустив на нашийницю найближчого.

"Згину,— подумав,— та раніше дам знати про себе і воеводі, і всім! Во ім'я отця і сина..."

Не сподівалися лицарі нападу, тим більше, що гурток, який ішов за Андрійком, розтав уже зовсім. Вони готувалися вже зійти зі стін на майдан, щоб зламати головну браму та спустити звідний міст. Безумне героїство молодця спинило їх у першу мить, а в другу — становище змінилося зовсім. Кільканадцять мечів та топорів були спрямовані на Андрійка, який з останніх сил бився в хаосі з мечів, щитів, пліч та голів, серед лому, брязку, крику та сопіння. Але цим разом кілька ударів упало вже не зброєю, яка позагиналася від них тут і там, а на тілі множилися болючі синяки. Він слабів з кожною хвилиною, аж раптом послизнувся і впав...

Голосний крик радості прокотився між польськими ратниками, але з другого боку відповів йому якийсь нелюдський рев.

Лежачи у крові та поросі, побачив Андрійко, як найближчих лицарів відкинула якась нелюдська сила під забороло, а вслід за цим затупотіли на східцях, що вели на забороло, кроки збройних мужів.

"Це запасні!" — подумав собі молодець, піднявся і сів. Сівши, побачив, що довгі списи запасних зробили своє і відтіснили напасників аж під забороло, на якому роїлися поляки. Довкола нього не було нікого, тільки над ним сюди й туди коливалися списи ратників, які стояли трохи нижче.

Вмить зорієнтувався в становищі і, зібравши всі сили, Андрійко встав. Підняв над головою меч, якого ні на хвилину не випускав з руки, і гукнув:

— Ану, хлопці! Топорами всі враз за Миколу!

Ратникам, які вважали Андрійка вбитим, наче сонце засвітило. З нечуваним піднесенням кинулися всі східцями вгору; на оторопілих, бо певних уже перемоги польських лицарів почали градом падати удари сажневих топорів. Також колійники згуртувалися довкола вождя і, наче снопи вилами, почали скидати поляків з заборола. А тимчасом з вежі летіли на напасників стріли й каміння та робили між ратниками чимале знищення. За першим відділом запасних прийшов другий. Тоді останній лицар, якийсь француз з вежею та левом на щиті, переліз назад заборону й прикривав відступ

інших. Але ще не зійшов до половини, коли камінь поцілив його в голову, а драбину перевернули Андрійкові запасні. Він упав у рів та вже не показався на поверхні.

Отак наступ був відбитий також і на південному крилі замку.

Найтяжчою, одначе, була боротьба на брамі, де командував сам воєвода. Тут натиск ворога був найбільший, найзавзятіший. Одні за одними вступали польські ратники на щаблі драбин і лізли вперто вгору на головне забороло вежі та на найближчу стіну. Сотнями летіли їм назустріч стріли та олов'яні кулі, а з верхніх галерей вежі — каміння та балки. Не раз трощила балка драбину, а всі, що були на ній, падали вниз головою у рів. Та на місце поламаної вмить притягала челядь іншу, а польське лицарство, споєне вином, не бачило небезпеки, не зважало на рани та смерть, тільки відважно дерлося на стіни та заборолу. Врешті біля дванадцяти драбин стояло рядком на вузькій смужці землі між ровом і стіною, а громада наступаючих зросла до трьох тисяч, і серед них — двісті чоловік самого лицарства. Рук не вистачало людям Юрпгі, щоб скидати всіх, кому вдалося долізти до кінця драбини. Сам воєвода відкинув остаточно непридатний тепер лук і топором трошив шоломи та щити нападаючих. Але й він зрозумів швидко, що не встоїть на вежі перед тиском. Чимало його ратників упало в нерівному бою, тож коли нова сила противника нахлинула на перше забороло вежі та з свіжими силами стала спинатися на ослизлі від крові та мозку драбини, Юрша відступив з заборолу в глибину прибрамної вежі.

Перший поверх цієї вежі виступав над ворітьми мурованим заборолом у вигляді вичілка-балкона, на який саме лізли поляки. Цей балкон треба було тепер опорожнити. Проте за ним була стіна і залізні ворота, що вели всередину критого проходу, з якого виходили на забороло стрільниці. Тут у холоді темного мурованого проходу спочили борці, а поляки серед гучних окликів радості заволоділи заборолом. Труп, повідрубвані руки, голови, уламки зброї, щитів, мечів, списів, топорів, каміння, стріли вкривали долівку, а кров спливала крізь отвори у долівці, так звані "носи", якими звичайно виливали окріп або смолу на ворога, коли він здобував саму браму. Настала передишка.

За частину стіни біля вежі тривав тим часом бій завдяки допомозі, яка наспіла від третьої запасної сотні. Тут збилися між собою на відкритому місці майже рівні сили. Видно було, що головний натиск був спрямований на вежу. Не минуло й часу, потрібного на два "отченаші", як загримали топори та підойми польської челяді об залізні ворота критого проходу. Крізь стрільниці летіли знову стріли, але польські ратники почали вбивати у тісні віконця дерев'яні клини і рубали далі. Забороло розлетілося вмить під їх ударами, а його шматки полетіли у рів. За ними поскидали поляки і трупи та почали рубати підлогу. Вони бажали дістатися до ланцюгів, якими підтягнувся вгору звідний міст, і порозбивати їх. Тоді б міст упав і відслонив ворота до кріпості, так що можна було б дібратися до них з топором.

Не судилося, одначе, полякам досягнути своєї мети. На другому поверсі прибрамної вежі показалися крізь ширші вікна людські голови, а вслід за цим висунувся на залізному дрючкові величезний казан. Його перекинули, і на маленьку

площу вичілка хлюснуло з півбочки кипучого дьогтю...

Заверещали нелюдськими голосами ратники, лицарі та челядь і кинулися тікати. Чулися ненастанні зойки та скавуління попарених. Та дарма. За першим казаном з'явився другий, третій, десятий, але цим разом були вони наповнені тільки окропом. Привітані дьогтем та водою, поляки тікали мов зайці, бо знали, що й той, хто вирветься живцем, не мине смерті, якщо занадто попариться. Тому за коротку хвилину опустів увесь простір перед брамою аж по міст. Тікаючих наздоганяв голосний регіт оборонців. Кількагодинна завзята боротьба, трупи довкола, нудний запах крові, яка щедро обмила заборолу, долівку, стіни, помазала лиця й руки, а часто заливала й очі, упоїли всіх і відібрали в них залишки людських почувань. Ратник бачив тільки кров і смерть ворога, а про свою думав аж тоді, коли з його власною кров'ю тікало й життя. Усі ратники були п'яні від крові, як польське лицарство від вина, і дика радість охоплювала їх, коли бачили попарених ворогів.

— Тікають, як чорти від свяченої води! — гукали одні.

— Або як таргани від огню! — кричали інші.

— Куди там! Це точнісінько безроги у кориті!

І справді! В їх очах був ворог не чим іншим, як свинею, а вони самі — різниками.

Але не довго тішилися ратники Юрші перемогою. В'язання мосту затріщало знову під ногами наступаючого полку. Виглянув воєвода крізь повідчинювані стрільниці й затрубив у ріг.

— Чехи йдуть! — сказав. — Хто живе — до мене! Що з Андрійком і Горностаєм?

— Оборонилися, але Горностай мусить пильнувати стіни, бо поляки не покидають берега, а Андрійко сильно побитий! — відповів Грицько.

— Чи поранений? — спитав воєвода і швидко глянув у очі Грицькові.

— Ні, воєводо, тільки втомився.

— Іди приведи всіх його зайвих людей і пішли до Монтовта.

Грицько побіг до Андрійка, а Кострубу послав до верхнього замку за підмогою. Воєвода залишився сам із своїми.

А чехи спокійно спиналися по драбинах на вичілок. Були вони всі в довгих товстих кольчугах, з великими щитами, які тримали над головами. Поверх щитів накинули ще воволі шкіри, що покривали весь відділ, наче дахом. Небагато лиха заподіяли їм стріли та каміння. Всього кілька впало, інші лізли далі.

Дійшли до залізних дверей критого проходу і загримали в них топорами. Даремні були зусилля Юршових ратників. Зрідка тільки вдавалося влучити декого стрілою або ратищем. Пораненого або вбитого відсували товариші назад, а на його місце ставав інший. Струмінь дьогтю та окропу зустріли тільки сміхом і рубали далі долівку і двері.

— Марне ваше, славетні панове! — гукали. — Виливайте увесь окріп швидко, бо як вас досягнемо, то викупаємо у ньому всіх бранців!

Занепокоївся воєвода дещо, та проте, згуртувавши своїх ратників, ждав, поки упадуть двері вичілка. Вони гнулися чимраз більше, аж трррах! — упали, а по них з брязкотом та тупотом вбігли у темний прохід чехи.

Якби це було у відкритому полі, то, певно, не витримали б мало ще вправні ратники натиску ворогів, які звикли до постійних воєн та змагань з лицарством. У тісноті не було змоги відступити, і тут, у сутіні критої галереї, почалася різня, страшна різня серед глоти, п'їтьми, спеки, сопоту, харчання та зойків. Гуркіт топорів глушив оклики та стогони працюючих грудей, не було часто й місця на розмах, і тоді противники боронилися самою вагою свого тіла та зброї. Посеред цього натовпу, широко розставивши ноги, стояв воєвода і давав відсіч усім зусиллям переважаючого ворога заволодіти галереєю. Довкола нього швидко виріс вал трупів, який служив заборолом йому та ратникам, одначе він знав, що при всій хоробрості, відвазі та добрій волі мужиків у цій боротьбі вони не дадуть собі ради. До цього треба було військових людей з душами героїв, з серцем диких звірів. І тоді пожалів, що позбувся всіх бояр з замку...

Одначе Юрші й на думку не спало тікати чи здаватися. Не було вдачі військових людей в його підвладних, але була вона у нього, а з ним трималися й вони.

"Один крок назад — і з моїх героїв поробляться зайці!" — майнула гадка у воєводи, і він, не вагаючись ні хвилини, готувався до останнього бою.

"Чи погром буде, бог знає; але я бачити його не буду!" — вирішив і з свіжими силами вдарив на чимраз більше напіраючих чехів.

Деяке polegшення принесли допоміжні відділи Монтовта та Андрійка, але сили руських ратників танули у такій скаженій боротьбі набагато швидше, ніж у досвідченіших противників, і воєвода не мав ні хвилини спочинку.

Його очі почав звільна заслонювати морок смертельної втоми...

Що ратники воєводи потомлені, те бачив і Грицько, який, повернувшись від Андрійка, поглядав на боротьбу здалека. Він подався у саму галерею, де кипів бій, та швидко вийшов блідий і наляканий.

— Пробі! — сказав до Коструби шепотом. — Радьмо щось, бо вони не витримають, а тоді пропаде брама і весь нижній замок.

— Ба, але як? — сплеснув у долоні Коструба.

Хвилину Грицько міркував.

— Води вони не бояться, дьогтю також ні... Ага! — крикнув і вдарив себе рукою по чолі. — Коструба, давай соломи. Бігом!

Сам Грицько побіг сходами на другий поверх, де кип'ятили дьоготь на вогнищі.

— Маєте дьоготь?

— Є! — відповіли слуги, які палили під казанами. — Тільки що ця собача віра понакриває себе шкурлатами, а по них спливе все гладко.

— Це нічого! — гукнув Грицько. — Лий на вичілок! Наказ воєводи!

За хвилину з'явився Коструба та кілька слуг з соломою.

Чотири казани один за одним були випорожнені над вичілком і утворили досить велику калюжу на порубаній долівці. Не зробило це великого враження на чехів, бо тільки спека збільшилася. Але ось вслід за дьогтем полетіли величезні околоти палаючої соломи, і вмить увесь дьоготь взявся вогнем.

Даремно силкувалися чехи затоптати його підкованими чобітьми. Смола горіла і

вмить нагріла зброю та залізне взуття. Серед мовчазних і спокійних бійців почулися прокльони, крики, які швидко перейшли у рев та вереск. Стіна вогню відгородила всіх, що були в галереї, від тих, що були на драбинах та мості. Вичілок опустів удруге. Кинулися тікати і ті, що були у галереї, та ніхто з них не відважився вступити у вогонь. І тепер Юршові ратники натиснули на них...

З другого поверху вежі лилися тимчасом дьоготь та смола струменями у вогонь, і незабаром почала вогняна річка переливатися через залишки заборолла й охоплювати драбини. Тоді побачили й інші чехи над ровом та на мості, що для їх товаришів нема вже рятунку.

І тоді спокійним кроком, відкинувши не потрібні вже воліві шкіри, подались чехи назад у табір. Тієї самої хвилини вивели ратники блідого і смертельно втомленого воеводу з вежі та подали йому чарку меду. Але він не взяв її, тільки вбив свій аж по ручку червоний лицарський меч у землю і підняв очі на небо у тихій молитві. Вставши, звелів завести себе до Андрійка.

Наступ був відбитий.

XXIII

З гирл замкових гармат полетіли знову велетенські кулі, а громовий гук звістив світу, що хвиля наїзників відхлинула. Застогнали гужі в метавках, а каміння знову впало на зріджені ряди обложників по тому боці рову. У відповідь відізвалися роги з Підзамча як знак до відступу. Окривавлені, поранені та попарені шляхтичі бігом подалися назад.

Аж тепер відчула замкова залога втому. Аж тепер заболіли синці, запекли рани, аж тепер озвався голод. Найсильнішою, одначе, виявилася втома, і як тільки люди Монтовта прийшли заступити товаришів з нижнього замку, ці останні покотом лягли де попало спати. Одні лежали під заборами, інші — на майдані, у критих галереях стін та веж, на східцях тощо. Грицько, який хотів під прикриттям метавок і гармат понищити польські мости, мусив взяти для цього ратників Монтовта. Озброївшись сокирами й очепами, Грицькові люди порубали в'язання мостів та порозривали сніпки пруття та очерету. Балки повиловлювали і занесли до замку, а пруття лишилося в рові, в якому аж води не було видно від мерців. Юрша не велів їх витягати, бо знав, що між ними є знатні поляки, за якими мусили прийти посланці від ворога. Тоді гадав воевода вичистити рів за одним заходом.

Оборону замку віддав воевода Монтовтові на весь наступний день, щоб відшкодувати його за те, що не допустив його до участі у відбиванні польського

наступу. Старий вельми зрадив, бо йому здавалося, що його вважають не зайвим, а, навпаки, навіть рівновартним з Юршею. Аж до вечора старий порядкував — наказав очистити стіни, мити східці від крові та мозку, поховати та порахувати трупи, перев'язати рани. Він велів віднести Андрійка до його кімнати біля задньої хвіртки нижнього замку та послав до нього Горностая.

Втрати залоги були чималі. Двісті ратників було вбитих переважно чехами біля головної брами; поранених було вдвоє більше, отже, третина залоги була вже нездатна

до боротьби. Одначе Монтовт не журився цим, бо бачив безліч трупів ратників, лицарів та челяді по боках рову, у воді та під заборолами. Польські втрати убитими були в п'ять-шість разів більші, а ран та пошкоджень було, певно, і вдесятеро більше.

— Не швидко забагнеться шляхті вдруге такого прочухана! — сказав голосно до Горностая, коли той збирався йти до задньої хвіртки.

Андрійко спав, а на блідому його лиці пізнати було смертельну втому. З заздрістю дивився Горностай на подряпані руки та закривавлену зброю товариша.

"Колись поспитають, що я робив у Луцьку,— сказав про себе,— то відповім хіба, що мацав замкові кури!"

Він сів біля сонного, взяв його меч і почав старанно витирати від крові, мозку та волосся, яким був той обліплений аж по рукоятку. Він знав, що тільки крайнє знесилення не дало Андрійкові зайнятися цим перед спочинком. Після меча прийшла черга на шолом, броню та щит, але тут аж ахнув Горностай. В багатьох місцях удари противників позагинали бляху нашійниці так, що тут треба було аж молотка умілого зброяра. Щит був порубаний та потрісканий і нагадував скоріше якийсь клопоть шкіри й заліза.

Горностай взяв нашійницю та шолом і поніс до старого Сави, який найкраще знався на зброярській роботі.

Старий розглянув пильно кожне ушкодження та відразу взявся за молоток.

— Сокіл це ясний,— сказав,— цей нащадок роду Юршів! Він рубається вже тепер не гірше за дядька. Бачиш ось там, на столі, нашійницю воеводи? Точнісінько рідна сестра ось цієї. Щит, кажеш, порубаний?

— Пошматований, як ганчірка, що нею баби змивають підлогу! — відповів Горностай.

— Ха-ха! То вже два щити такі є в Луцьку. Варто було б обидва щити послати королеві. Може б отямився і пішов собі геть, якби подумав, скільки-то таких щитів треба пошматувати, заки впаде замок.

Він відразу взявся за роботу, бо, мовляв, воевода старший, то може ще кілька годин витримати без бійки, а молодий — ні.

— Коби тільки на ногах устояв, зараз почне крутитися та пхатися чортзна-куди. Тому треба йому зброї, а то з гаку побіжить голісінький.

Горностай лишився при старому Саві, який любив розказувати про бої Юршів, їх мандрівки та подвиги. Старий приніс меду, і так пробалакали останні години дня, доки шолом та нашійниця не були відновлені.

— Якби це не медіолянська робота та не юршівські плечі і щит, то, напевно, треба було б перекувати зброю на цвяхи або підкови! А так ще може не раз знадобитися.

Горностай поніс зброю Андрійкові. Від брязку заліза розплющив молодець очі і вмить зірвався з ліжка.

— Пробі! — крикнув.— Я проспав увесь день!

Заточився як п'яний і скривився раз і другий, почухав плече та бік і, нарешті, опам'ятався зовсім.

— Спасибі тобі, товаришу, що подбав про мене, бо я, бігме, не в силі це вчинити.

— Волів би я лагодити так мою зброю, та вона наче вийшла нині від зброяра— гладенька, блискуча,— відповів Горностай.— Жоден удар не зачепив геройського щита. Видно, Грета наврочила мене чи що!

— Ха-ха-ха! — засміявся Андрійко і підкотив на лівій руці сорочку.— Ось дивись і не заздри!

І справді, усе передпліччя, на якому молодець держав щит, було вкрите синіми смугами так, що не було навіть видно з-під синців білого тіла. Під деякими аж позапикалась кров. Усе те, мабуть, страшенно боліло, та Андрійко не давав виду. З подивом дивився на нього товариш.

— Воно, бачиш, звичайно, нема чого побиватися за синцями,— сказав,— а я більше люблю різні зручності, ніж синці. Але ось я не кіт, не піп, не городський баришівник, а лицар.

— Не бійся! — потішав його Андрійко.— Ще не один синець та не одну рану лизатимеш, поки виховаєш сина, який тебе зможе заступити на службі.

Дальшу розмову перервав пахолок воєводи, який просив на вечерю.

За столом сиділи вже старий Монтовт і ще якийсь чужий лицар у довгому тапперті, з волоссям, зібраним у сітку. Вузькі штани були ясно-червоної барви, а золотом вишиваний, зелений жупан раз у раз виглядав з-під синього жупана. Був це посол короля Ягайла, Ян з Сенна, присланий у справі перемир'я, якого потребували поляки, щоб позбирати небіжчиків та справити похорони знатнішим.

По воєводі зовсім не можна було пізнати, що він трохи не всю днину махав мечем, наче молотильних ціпом. Його руки були вільні, тільки, може, повільніші, ніж звичайно. Також Андрійко не виявляв втоми, а Монтовт і Горностай не потребували вдавати веселих. Після вечері підняв Юрша чарку і підвівся з свого місця.

— П'ю во славу нинішньої днини, яка божим допустом стала першою дниною взаємного порозуміння обох сторін. Аж по сьогоднішній день знали ми тільки з листів, посольств, митарств, каверз та брехень, і аж нині виписали наші мечі та топори правду на спині противника. І ось уже приходить перемир'я. Радо вітаю його, як першу ластівку миру, і погоджуюся на нього. Достойний пбсол, пан Ян із Сенна занесе нашу згоду королеві з бажанням, щоб він, пізнавши нас, пошукав з нами швидше злагоди, ніж сварки, а тоді і по цей, і по той бік кордону заживемо тим самим мирним побутом, як літ тому сто. Ян із Сенна° випив чарку, обтер вуса і вклонився воєводі.

— Завтра з світанком передам слова вашої достоїнності його милості королеві, а поки що дозвольте сказати кілька слів та про дещо розпитати.

— Питай, ваша достоїнність,— згодився воєвода,— тільки вважай, що не на кожне питання буває в час війни відповідь.

Посол кивнув головою.

— Розумію! — сказав він.— Тим краще, що й я не з прихильників короля. Наш король не має ні половини того розуміння великодержавних справ, що Свидригайло. Він не хоче бути залежним від нас, панів, і віддає себе і Корону на поталу дрібній

шляхті, якої в нас стільки, як псів. Вона дістає від нього привілеї, свободи, надання, він насильно рівняє її з нами, панами. Тому не дивуйтеся, достойні бояри, що миліший нам Свидригайло, ніж Ягайло, і хто знає, чи по Ягайлі...

— Я знаю, що ви, достойний пане, були завжди прихильником нашого князя,— вмішався Монтовт,— і тому сідаємо навіть до одного столу з вами, до чого ми, з огляду на близькість нашого табору, не були зобов'язані.

Посол подякував поклоном, а Юрша усміхнувся.

— Бачите, ваша достойність, що між нами є тільки двоє панів, ці два молодці, це наші свояки і старшини над ратниками, а всі ратники... хлопи.

Сказавши це, кинув значущий погляд на молодців, щоб котрий із них не вирвався з якимсь непотрібним словом. Андрійко зрозумів і штовхнув під столом Горностая, який саме зібрався зауважити дещо до слів посла, і обидва мовчали далі.

Посол усміхнувся.

— Тішить мене, що таке є,— сказав він,— бо, певно, прийдемо до порозуміння. У нас, бачите, є два окремі гурти у королівській раді.

Один — це шляхта та її прихильники між панами. На її чолі стоїть канцлер Заремба. Вони бажають війни і інкорпорації Поділля і Волині, бо шляхті треба земель. Ми, тобто я, Вікентій Шамотульський, Кердеевич та інші, бажаємо згоди з Свидригайлом, щоб, як давніше, користувалися князі й пани своїми волостями без ніяких інкорпорацій, воєн, спорів. Чи хлоп та боярин русин, поляк, литовець, татарин, волох чи який інший біс,— це байдуже! Грунт, щоб хлоп робив панщину і давав подушне, а боярин чи шляхтич робив службу панові. Ось де наша статистика, і я гадаю, що і панове є тієї самої гадки. Справді, Заремба розказує, що деякі руські вельможі піднімають народ до боротьби за відбудову окремої руської держави, але гадаю, що це брехня. Вам треба ратників — це зрозуміло, а що ви воліли б мужиків, ніж бояр, це також цілком зрозуміло. Бачити у цьому бунт руського хлопства проти польської шляхти — це глупо і погано, бо доводить до розливу крові та ось до чого!

Тут посол ударив рукою по грамоті, яку привіз із собою від короля. Швидко поглянув воевода на посла.

— Достойний пане,— спитав він,— а чи король знає про ці думки у раді?

— Певно, що знає, але він не в силі їх припинити. Це, може, потрапив би Свидригайло, але Ягайло вже ні...

— Гей! Чи знаєш ти, пане старосто, що сталося б, якби так Свидригайло справді став на чолі народу і порвав не тільки з боярами, але і з вельможами? Якби він так замість бояр узяв собі тільки сто-двісті провідників і ударив на вас сірою масою хлопства?

Ян зі Сенна оторопів і якийсь час дивився непорушно у блискучі, грізні очі Юрші.

— Тоді...— пробурмотів він,— тоді... перевернувся б увесь світ! Але... Але до цього не дійде, бо Свидригайло — князь із князів, і він завжди волітиме польську корону з Литвою та Руссю, ніж славу Чингісхана...

Юрша понурив голову.

— Юрша! Він волів би її — безумовно! — визнав воєвода.— І, певно, найшлися б такі, що, рятуючи волості, надання, панщину, дали б йому її хоч би по трупі Ягайла...

— Звісно! Ближче мені ви, воєводо, від мазурського кметя або великочи малопольського "сцерчалки"* . Чому б мало бути інакше між польськими, руськими та литовськими панами?

(* Неповноправний шляхтич.)

Настала мовчанка. З острахом слухав Андрійко слова поляка, з яких догадувався, що польські магнати віддадуть швидше Свидригайлові польську корону, ніж допустять до постановня окремої руської держави. Значить, і на великого князя годі надіятися незалежникам.

— Навіщо ж ведеться війна? — спитав Монтовт, який, хоч і не все, та таки дещо розумів із усієї розмови.— Нехай король визнає великого князя, поїде на Русь та Литву і вернеться у Польщу на чолі панів, які волею чи неволею доведуть до послуху усіх, хто не хоче підкорятися маєстатові.

— Війну веде шляхта, а не пани-вельможі, ні князі, ні король. Може бути, ви, достойний боярине, цього не розумієте, але воно так є. ,

— То значить,— вмішався раптом Андрійко,— король веде війну з тими, що могли б його зіпхнути у боротьбі за владу.

— Мовчи, мопсику! — гукнув воєвода на братанича напівжартом.— Не твоє діло!

— Не гримайте, воєводо, на хлопця,— захищав Андрійка посол.— Цей, як кажете, мопсик сказав правду! Король, оточений ворогами королівської влади, веде війну з тими, що підточують якраз самодержавність князів.

— Не забувайте, достойні, що королівська влада і самостійність князів — це також не рідні сестри! — не згодився Монтовт.

— Як знав, так звав! — відповів Юрша Монтовтові.— Все-таки ні ви, достойний, ні вельможний пан староста недооцінюєте справи народу. Не розуміє її і Свидригайло, не хочуть розуміти король і пани.

Старий Сава налив грецького вина у срібні чарки, і розмова попливла другим руслом. Невдовзі посол пішов на спочинок, а відходячи, відтягнув Андрійка набік і сказав:

— А ти, хлопче, коли помітив, що король оточений своїми ворогами, то уважай тепер, щоб ті вороги не захопили його приятелів неприготованими, бо бачиш, це вороги, і їх може не зобов'язувати королівський договір.

Хвилину дивився Андрійко в очі посла, потім сказав:

— Розумію, ваша достойність,— сказав тихо.— Король підписав угоду, а шляхта зайняла Кам'янець. Тепер король вклав перемир'я, а шляхта...

— Тсс! Не все говориться, що думаємо.

— Я нічого! Я кажу тільки, що король дістане підпис і печать, а шляхта... прочухана!

Посол зареготався і поплескав по плечі молодця.

— Голова в тебе, синку, не від паради!

Перед сном Андрійко розказав воєводі про свою розмову з послом. Юрша аж у долоні сплеснув.

— Дивно мені, що тобі, молодякові, судилося так глибоко ввійти в суть найважливіших справ. Може, це добре для справи, але не знати, чи і для тебе. Скороспілість — небезпечно, а часто й отруйне зілля. Як же ти зрозумів слова посла?

— Я гадаю, дядьку, що мені краще буде жити, якщо я пізнаю вчасно всі основи нашого побуту і то біля джерела подій і випадків. Мені здається, що ні король, ні магнати не бажають упадку Свидригайла і раді з того, що шляхта кривавиться коло Луцька. Коли ослабне зовсім, тоді сенат візьме її за чуба, і вернуться часи необмеженої влади панів у державі, хлопи підуть у службу, а король стане лялькою в руках панів. Поки що треба пильнувати стін, бо шляхта задумує зраду, хоча король і сенат не бажають упадку Луцька. Що ж, чи добре зрозумів я становище?

— Сам канцлер не виклав би його краще! — зрадів Юрша.— І бачу, що тільки на тебе можу розраховувати в здійсненні моїх намірів. Монтовт застарий, Горностаї замолодий, а мені треба молодого, витривалого чоловіка, який, одначе, мав би відвагу навіть князеві сказати в очі правду, а що важливіше, вмів її як слід викласти, де і кому треба.

— Що ж ви задумуєте, дядечку? — спитав Андрійко.— Якщо я вам до чогось придатний, наказуйте тільки, я слухаю!

— Поки що,— сказав Юрша,— мусимо переждати, аж почнуться осінні сльози та волинська пропасниця у польському таборі, а тоді треба буде тобі поїхати у Степань і просити великого князя йти з військом у Луцьк. Одною перемогою знищить він шляхту, а з сенатом та королем дійти до згоди не так важко. Зрозумів? Поїдеш.

— Так, дядьку, зрозумів і поїду! — відповів Андрійко,— добраніч вам!

— З богом, дитинко!

Усю ніч горіли вогні на стінах за наказом Монтовта, який відповідав за безпеку замку, і в польських шоплах усю ніч суєтилися вартіві через побоювання чергової вилазки.

На другий день від'їхав посол з грамотою Юрші, яку написав вранці Андрійко, а слідом за цим береги рову зароїлися челяддю, яка розшукувала мертвих. Одначе, хоч польські ратники закликали замкових до себе на гутірку і показували здалека пляшки з вином, які пограбували в луцьких пивницях, ні один мужик не покинув стін. Вони тільки відгукувалися насмішками і пильно направляли порубані та поруйновані приступом забороло, а Андрійко пильнував особисто безпеку замку і кожної хвилини був готовий дати відсіч наступові. Так минув один день, другий, а третьої днини спустили поляки у рів сплав, на якому була челядь із гаками. Цими гаками мали челядники шукати за потонулими тілами. Увагу Андрійка звернула на себе чимала громада ратників, які, стоячи на краю рову, вигукували голосно, коли челядь видобувала з болотистого дня чорні, обліплені грязюкою, вонючі згортки заліза, шкір та лахів, які ще три дні тому звалися лицарями чи ратниками. Вкінці підпливла дараба якраз проти того місця, де стояв Андрійко. Він перехилився через забороло, щоб

розглянути краще, що саме витягли з рову дарабники, коли раптом зір його впав на поміст дараби, на якому складали мерців. Складався він з драбин, таких самих, як ті, що їх уже Андрійко бачив в час наступу. Вмить збіг Андрійко із заборولا і крикнув на вартовий відділ біля воріт. Три сотні збройних ратників стояли там завжди напоготові, і з ними вернувся Андрійко на стіну.

А сплав плив швидко якраз у те місце між південною вежею і головною брамою, напроти якого зібралася згадана товпа. Один кінець дараби причалив до зовнішнього берега рову, а другий — ніби ненароком діткнувся внутрішнього. Мерців повиносили, за ними подалася і челядь, але дараба залишилась вклинена між обома берегами рову, неначе міст...

У цю хвилину, наче на перегони зі смертю, кинувся увесь натовп на дарабу, вмить підхопив шість драбин з її дна і підбіг до стін. Але о, дивої Залізні вила не допустили гаків до заборولا, а згори сипнулася на наступаючих така хмара стріл, ратищ, каміння та колод, що натовп повернув назад і заховався за шопами. Але цього разу не задовольнилася залога відсіччю. Засвистіли стріли, забурчало каміння, загуділи гармати, і все, що лежало в обсягу стрілу, підлягло знищенню і смерті. А із заборولا зліз Горностай з вибраним відділом ратників і підпалив на тому боці рову польські облогові шопи. Вдруге від початку облоги загорілися будівлі вогнем, а сморід диму та горючих шкір протягом кількох годин отруював повітря.

Про дальше перемир'я годі було й думати, тому Юрша звелів спустити воду з рову. Вона і так засмерділася від мерців, яких все-таки ще не всіх витягли з води, і воевода боявся пошесті. Після цієї невдачі підупав дух у польському таборі, і зникли спроби здобути замок силою. Зате часто прибували послы від короля або й від Земовіта, який називав себе союзником Свидригайла і прохав віддати йому замок по добрій волі, за ціну допомоги проти короля. Юрша на переговори годився і ще двічі вкладав перемир'я, але замку віддати не хотів.

У кінці серпня почалися дощі. Ці страшні, невпинні осінні дощі, що, падаючи маленькими крапельками, промочують сильніше, ніж літня злива, і все ество людини проймають дрожжю. Від цього дощу здригається тіло, а й душа наче засклеплюється у собі, відмежовується від усього якимось холодом, недовір'ям, непривітністю. Сіро нависало над головами склепіння небес, вагітне дальшою негодою, дальшим безконечним дощем. Сірі навіси, складені з тоненьких ниточок дрібненького дощу, закривали обрій, наче бажали сказати людині: "Поза нами нема нічого для тебе, крім сірини осіннього неба. Не шукай минулого, бо воно не вернеться, не жди майбутнього, бо воно сіре, як і ми!". Особливо прикро було полякам без даху над головою на луцькому пожарищі. Млява облога, величезні втрати людей в час вилазки та при наступі дратували шляхту вельми, і вона зразу нишком, а потім все голосніше обвинувачувала короля, що він щадить волость Свидригайла. В таборі почулися заклики до прилюдного виступу. Однак Заремба разом з канцлером спинив шляхту, бо справді боявся, що король у скруті швидше пожертвує перемогою, ніж владою і, з'єднавшись з Свидригайлом та великопанською партією, візьме під ноги неслухняну

шляхту. Він сам заговорив на королівській раді про незадоволення і радив королеві віддати провід над військом комусь іншому. На превеликий подив Заремби, король охоче погодився, а поки канцлер міг виступити з пропозицією нового полководця, сам віддав провід над військом Земовітові, князеві Мазовії. З цього зрозумів Заремба, що його перехитрили, та що король і великі пани відреклися тим самим великодержавних замислів канцлера і шляхти. З гнучкістю, властивою статистам, став сам від усієї душі підтримувати приховане прагнення короля до примирення з Свидригайлом, а шляхта, занепокоєна його відступництвом, притихла сама собою. Тим часом прибули з-під Володимира гармати, які швидко вставили в критих соломою шопчинах на земляних насипах. Почався обстріл, однак наслідку не було ніякого. Кам'яні кулі розбивалися об стіни замку та замкових будівель. Усього кілька синяків мали на совісті польські гармаші, коли осколок розбитої кулі влучав якого-небудь ратника. Часом поціляла куля в дах палати або зривала вершок кінчастого даху на вежі, але ці пошкодження направляли обложенці щоночі, а для наруги махали ще шапками з дахів, веж на польських гармашів.

Коли почалися сильніші дощі, становище стало просто нестерпним. Одної ночі загинуло кількадесят цінних лицарських коней від непридатної паші. Вівса не було, бо увесь висипався або зігнів на полі, мужики покинули околицю, тож не було ні іншого збіжжя, ні готового сіна. Натомість ватаги, яких було придавлено дещо з початку облоги у Холмщині, на Волині, Поділлі й у Галичині, почали з'являтися знову, наче йовки довкола здихаючого бика. Вони не пускали польських ратників, які виїздили з табору у дальші околиці шукати для себе поживи і паші для коней. Дехто із шляхти мусив навіть прохати поживи та ліків, а ратники з простолюддя вмирали десятками щоднини. Облога наближалася до кінця.

Замкова ж залога не терпіла зовсім від облоги. Замок був просторий, запасів було досить і для вдвоє більшої залоги; тепло, сито, вигідно і безпечно жилося ратникам та боярам. Ранені приходили до себе, тільки тяжчі рани не хотіли швидко гоїтися від вогкості повітря, але їх було мало. Пропасниці не було, одно тільки дошкуляло замкненим серед стін людям — скука. Вона народжувалася у серцях від сірини, від одноманітного шороху та хлюпоту падаючих крапельок дощу, від олов'яних важких хмар, що непроглядними натовпами гнались по небосхилі на схід. У пам'яті-уяві ратників виринали тоді низенькі курні хати лісистого Підгір'я та розмоклі смуги чорної оранини серед окутаного дощовою мрякою ялинового лісу, нагадувалися лиця свояків, батьків, матерів, братів, сестер, а може, й ще чиїсь... І місце нудьги займала туга та її посестра — незадоволення з дійсності. Не довго, однак, витали ці картини в уяві мужиків. Слідом за ними прийшли інші: панський тивун, що виганяє все село на панщину, п'яний пан або одичілий серед безпросвітної самоти села панич, що у своїх підданих з якоюсь дивною злобою, для вдоволення похоті тіла рве найсвятіші зв'язки родинного життя; Заремба, боярин Микола, повстання — все те перевивалося через уяву-пам'ять мужиків, і туга зникала знову.

Терпів від нудьги й Андрійко. Він, Горностай, Грицько і Коструба поділили між

собою нагляд над вартою і по черзі виходили на стіну верхнього замку дивитись на польський табір. Відколи до поляків завітали голод і смерть, табір наче впав у сон. Бували дні, що, крім голодних панських собак, ні одна жива душа не показувалася над ровом. Даремно питав себе Андрійко, для чого, власне, король чапить під Луцьком, коли міг би так само добре вести переговори з Володимира або Любліна. Не міг адже сподіватися, що голодом примусить залогу здатися, а тим менше, що візьме замок приступом. Юрша пояснював це соромом, але Андрійкові здавалося, що король жде на прихід великого князя, щоб з упадку об'єднання Литви з Польщею мати хоч одну користь підкорити шляхту на користь королівської та княжої влади. Одного дня пізнього вечора якраз думав він про це, закутавшись у довгу вовняну гуню на заборолі прибраної вежі, коли ратник прибів з вісткою, що біля задньої хвіртки стоїть чотири мужі, які прохають впустити їх у замок.

— Вони самі? — спитав.

— Самісінькі!

— А певно?

— Зовсім! Стежина там вузька. Та сама, що нею князь Олександр...

— Ну, гаразд! Вже йду!

І Андрійко побіг на хвіртку. Серед вечірньої пітьми стояли під хвірткою чотири постаті, одна поряд другої.

— Хто ви? — гукнув він.

— Ми з Поділля від князя Несвизького,— відповіли ті.

— Чого?

— Добровольці!

— На біса нам добровольці! У нас власного люду досить, а й у вас, певно, є діла немало.

— Діло є, та тільки кажуть, що у вас добріший лад, то ми й прийшли повчитися.

— А що ви за одні будете?

— Двоє братів Зарубських, Судислав і Давид, та князь Онуфрій Курцевич з челядником. Змилуйтеся, не питайте, тільки пустіть, бо, їй-богу, поздыхаємо під воротами!

— Хвильку заждіть тільки, шановні бояри! Я не знав, що аж таких знатних гостей прислав нам бог у замок. Ось ми вам спустимо драбину, бо хвіртка заложена камінням.

По хвилині чотири отікаючі водою плечисті постаті стали під склепінням критого хідника на хвіртці. Вони були тільки в легких кольчугах та острокінчастих звичайних шоломах, з мечами та чеканами, бо іншу зброю годі було приховати біля себе під час нічного переходу через польський табір. Всі були вельми стомлені, тому Андрійко послав за Грицьком, щоб він наглядав за нього над вартою, бо він сам бажав завести приходців до воеводи.

Коли надійшов Грицько, Андрійко завів обох братів та молодого князя Курцевича до себе, де змоклі гості переодяглися в сухий одяг. Опісля приніс пахолок грітого меду з корінням, і, аж випивши по чарці, прийшли гості до себе. Молодий Курцевич був

русявий, може, тридцятилітній кремезний муж з величезними вусищами та гладко оголеною бородою. Судислав, двадцятилітній парубок, подвижний та балакучий, говорив до всіх та підказував князеві, що сказати. Давид — понурий, чорнявий парубок, ровесник Горностая, дивився на світ блискучими чорними очима, а чоло раз у раз стягалось в зморшки. Але й він не говорив багато. Зате Судислав не вмовкав.

— Питаєшся, товаришу, звідкіля ми взялися? — говорив швидко, не зупиняючись. — Із світу, братчику, із світу, вісточку вам принести, бідненьким затвірникам у луцькій пустелі. Ви тут нічого не знаєте, не відаєте, а там багато всіляких подій сталося на славу нашу та великого князя, а деякі й нам на сум, на глум, на горе! Так, так...

— Так, так! — пробубонів Курцевич, а молодий Давид зморщив брови.

— Ось ми й подумали собі: "Там, у Луцьку, залишилось усього двоє бояр з натовпом ратників, точнісінько, як у Пруссії: один або два лицарі, а кількасот кнехтів, що на даний знак ідуть, стають, стріляють, наче ляльки, що їх показують скоморохи. Ось там лад! — подумали ми собі. — Не те, що в нас, правда, Курцевич?.."

— Правда! — обізвалася басом луна.

— ...Тоді я кажу: ходімо до них! Але Загоровські, Бабинські, Воловичі, Семашки закричали, що ви з боярами поступаєте, як тивун з смердом-каланником, та що вони всі мусили покинути Луцьк ще перед облогою, бо ви хотіли порізати всіх їх псів та коней й насолити на поживу.

— Це неправда! — пояснив Горностай. — А тільки в нас нема паші для коней, ані місця. У мирний час коні стоять на Підзамчі, а тут тільки п'ять-шість воеводських та службових для посланців.

— Неправда? То шкода, бо ми якраз бажали побачити такий лад. "Саме тому, — кажу, — треба нам у Луцьк. їм прийдуться кілька бояр, хоч би на зміну при мужицьких ратниках". І ми пішли, а йшло нас восьмох...

— Де ж ще п'ять? — спитав Андрійко, якому набридла дещо балаканина гостя.

— Вони в лісах, тут недалеко. Звели, брате, завтра ніччю запалити на вежі вогонь, то це буде для них знак, і вони прийдуть. Над рікою є варті, але вартових човнів нема, то можна ніччю підплисти під саму хвіртку...

Андрійко звівся.

— Дуже радо вітаємо вас, достойні бояри, у нашій кріпості, бо нам справді тяжко без допомоги боярських людей. Пам'ятайте тільки, що в нас безумовний послух — необхідна річ. У нас не можна сперечатись, ні розпитувати, тільки треба сліпо виконувати наказ. Для непослушних у нас нема місця, як нема його й для боягузів. Ось і тепер, шановні бояри, пригадав я собі, що є наказ усякі вісті доносити негайно воеводі. Тому прошу за мною!

— Як? То ви не послухаєте самі спершу вісті із Поділля та Київщини? — дивувався Судислав.

— Звісно, що ні! — відповів Горностай, беручи плащ. — Воевода перший має право на це. Ходім!

Юрша прийняв приходців поважно і суворо, але був радий із їх допомоги. З їх

приходу видно було, що вони не бояться війни та військової залежності, так осоружної боярам, та що вони люди відважні. Недовго, одначе, радів Юрша. В міру того, як балакує Судислав розказував свої вістки, чоло воєводи захмарювалося сумом та гнівом.

З початком війни почав скрізь на Поділлі підійматися народ на польських панів, а їх погана слава притягала й із Київщини чимало добровольців. Князь Федько Несвизький та кілька інших бояр очолили ватаги, і незабаром усе східне Поділля було чисте від шляхетської сарани. Однак боярство, яке зразу залюбки забиравало маєтки польської шляхти або перевертнів, подібних до Кердеевичів та Бучацьких, згодом втратило бажання до боротьби, бо великий князь звелів їм ждати на молдавського воєводу та татарські чамбули, які мали йому допомагати в боротьбі з Ягайлом. Представники князів Чарторийських, Жигимонта Кейстутовича та Гольшанського заявили нам, що великий князь не бажає собі участі хлопів у війні, а закликає тільки бояр, які зобов'язані до служби, йшли на рать із своїх надань. Курцевич, Судислав, Давид та кілька інших поїхали додому, а по дорозі зустріли вже втікачів з півдня.

Вони розказували страшні речі про те, як гуляли по руських селах Свидригайлові союзники. "Ні даху, ні товарний, ні жінки, ні дівчини не залишилось від Бакоти та Брацлава по Київ!" — говорили вони. Хлопи пішли в неволю, жінки й дівчата — між молдавську таборову челядь або в татарські гареми. Після їх переходу залишились Брацлавщина та південна Київщина одною пустинею, а обкрадений, скатований народ заривав одним голосом, заплакав на свого князя, називаючи його вовчим батьком, а старі люди згадували, що вже колись раз у давнину тікав народ з-під власних князів під татарський присуд, бо краще мати володарем могутнього ворога, ніж безсильного співплемінника. Аж на Волині зустріли Зарубські бояр, вигнаних з Луцька Юршею, і вирішили йти до нього.

— Несвизький багато говорив нам про відгіову держави святого Володимира, — закінчив Судислав, — і ми зрозуміли, що така держава не постане без волі-свободи народу. Ти один, воєводу, очолив ратників з простолюддя, ти один борешся за нього, і тому ми прийшли до тебе!

— Ая! До тебе! — повторив Курцевич і вп'явив свої великі риб'ячі очі в потемніле лице Юрші.

XXIV

До пізньої ночі на столі воєводи догоріли свічки у спіжевих свічниках, а їх полум'я хиталося від подуву нічного леготу. На столі не видно було вже дзбанів та чарок, тільки всілякі більші та менші згортки пергамену, великий срібний, італійського виробу каламар, кілька тростинових пер, віск, печатку та мотузок, яким прив'язували печатки. Біля столу сидів Андрійко, а його довгі кучері падали на жовтавий аркуш, над яким він схилився. Поряд сидів воєвода з сумним та суворим виразом лиця і диктував листа до великого князя, в якому пояснював причини, через які покинули бояри замок. Швидко бігала вправна рука хлопця по пергамені, ставлячи один під одним рівненькі рядки. На готовому листі поклав воєвода підпис і привісив печать.

— Отак! — сказав він.— З оповідань Судислава та Давида виходить, що бояри обвинувачують мене перед усім світом, немовби я прогнав їх звідсіля. Невелике це нещастя, бо облога закінчиться відступом поляків, а якщо наспіє великий князь із яким-небудь військом, то навіть розгромом усієї збройної сили короля. Та справа в тому, щоб великий князь бачив наглядно, як підтримує його боротьбу мужицький ратник під проводом простого боярина. Цей мужик не бажає від нього за те нічого, крім особистої свободи, яку давало йому руське право. Ти розкажеш великому князеві про облогу і докажеш йому, що примхливі бояри, великоможні князі та вельможі добрі лише тоді, коли великокняжа влада опирається на вільного збройного мужика. Бо мужик слухає великого князя безумовно, не розпитує "чому" і "навіщо", а йде сміливо за провідником, хоч би й на смерть. У нього є велетенська, невичерпна сила, якій не опреться ніхто і ніколи, і яку ніхто не повалить.

Андрійко підняв голову.

— Я розумію вас, дядечку, досить добре,— відповів він.— Я молодий, молодший від вас і відчуваю це дуже добре, що наш старий лад не відновить держави святого Володимира. Замала сила в князях та боярстві, завелика — в народі. В Італії, Швейцарії, як розказують очевидці, увесь народ гуртується під керівництвом панів та князів; у нас, замість люду, є тільки ратники і челядь, їх сили вистачить на те, щоб загирити все, що ще залишилося з золотої давнини, але нема сили збудувати щось нове. Якщо великий князь не опре своєї боротьби на народі, пропаде наша незалежність та свобода нашої землі й віри!

— Іменно це бажав я від тебе, хлопче, почути. Дав би Всевишній, щоб великий князь зволив прихилити вухо до твоїх слів, боюся, однак, що так не буде.

Андрійко швидко глянув у сумні очі воєводи.

— Боюся і я! — відповів він.— Але я вірю ще у ласку божу над нами, нашим народом та над князем.

— Блаженні віруючі! Віруй скільки хочеш, але на цій вірі не будуй нічого...

Андрійко стиснув зуби. Він розумів, що бажає сказати воєвода, але не було ще в нього холодної крові та досвіду, якого не заступить ніяка поука. Гадки й побоювання, які висловлював Юрша, збурювали одним ударом увесь світ, збудований уявою молодця, заперечували його зміст, відбирали в нього мету існування. Він не розумів, як можна не бачити очевидної правди, не знав, що в старшому віці вимірюється правда та брехня розрахунком, а не почуттям. А де не годиться розрахунок, там не раз стане дійсністю брехнею, а брехня — дійсністю; інакше думають тільки діти і праведники...

— Блаженні віруючі! — повторив Юрша по хвилі.— У тому-то й біда, що великий князь не дасть себе захопити у відомий собі світ та ще й тобі. Він адже володар, а як такий не має ні друзів, ні ворогів, тільки розрахунки...

У лісах над Стиром обіззався пугач. Протяжно, сумно відбивався звук щораз тихшим відгомоном і замовкав у віддалі.

— Ранок недалеко! — сказав Юрша, встаючи.— Іди спати, сину, виспись гаразд, а завтра вечором — з богом у дорогу!

Довго, довго не міг заснути Андрійко. Перед його очима пересувалися події останнього року, але кожна з них кінчалася якось сумно, прикро. У кожній вказувало щось на безнадійність піднятої боротьби, і скрізь ставали на перешкоді здійсненню мрій люди, від ких він міг сподіватися швидше підтримки, ніж ворожнечі: Свидригайло, литовець Ягайло, волинське, подільське та галицьке боярство — усі вони були, наче вчорашні люди. Невже ж хтось не бачить тієї нової сили, в яку вірять Юрші, Несвизькі, Рогатинські, Носи? Усе меркне, темніє, розпадається. Невже ж нам не вдасться побачити світанку нової доби, нам, які віримо в ясне майбутнє народу? А як таке судилося, то чи особа великого князя є невід'ємна від цього майбутнього?..

Ясно було вже надворі, коли сон склеїв очі Андрійка. Він проспав день аж до полудня, потім допомагав Горностаєві знайомити трьох прибулих із замком та привчати їх до служби на стінах. Табір ворогів лежав, як і раніше, на Підзамчі, але над ровом не видно було ні живого духу. Тільки вороння налітало хмарами, щоб поживитися стервом панських собак, які тікали від голоду в таборі та гинули не раз від стріл із замку. Юрша звелів, бач, стріляти на кожного чоловіка чи звіра, які підходили до рову, а ратники слухали радо, кажучи:

— Собачий шляхтич чи шляхетська собака — це все одно!

Бояри вельми дивувалися, коли побачили лад та точність у службі. Нікому з ратників і на гадку не спадало питатися про що-небудь. Раз видані накази залишалися в силі аж до скасування, а спеціально призначені десятники та сотники пильнували їх виконання. Тільки деколи з'являвся Горностай, Грицько або Андрійко з запитанням:

— Хто на черзі?

Вмить з'являвся черговий сотник.

— Варти при заставах змінені? — питали його, — борошно змелене? Смола на нічні вогні занесена на вежу?

І на всі питання була постійна відповідь: "Так, боярине! Днина була хмура, непривітна. Сіре небо нависло над землею олов'яними хмарами, а хвилями сіявся дрібнесенький дощик. Було, однак, тепло, бо після холодних днів серпня наступив теплий вересень.

Вечором, коли похолоділо повітря, з ріки та прибережних мочарів піднялися густі тумани і вкрили собою табір, ліси та ріки. Вартові на стінах бачили тільки на кілька кроків перед собою. Воєвода звелів Грицькові подвоїти варту та вислати на той бік рову стежі, чи за ослоною мряки не збирається ворог, а Андрійка покликав до себе. Хлопець знав, що це значить, і, приготувавшись в дорогу, пішов до палати.

Воєвода прийняв його, наче рідного сина, поцілував у голову та сказав на прощання:

— Хай проведе тебе свята пречиста та чудотворець, святий отець Николай! Хай божя премудрість напутить тебе, синочку, на шлях благородності! Іди в Степань та перекажи великому князеві все, що знаєш, тільки говори обережно і добирай слова! Бо Свидригайло швидкий та загонистий чоловік, а глуздів у нього небагато. Зате в нього чимало підступності та підзрілості, але є й велика благородність у дотриманні раз

даного слова. Це благородство відрізняє його від інших Ольгердовичів та Кейстutowичів і тримає біля нього наших людей. Тому намагайся спонукати його до походу на Луцьк. Як тобі це вдасться, то поволі втягнемо його між себе, а тоді, може, й використаємо для справи незалежності нашого народу. Якщо не вдасться, то їдь у Руду або в Юршівку, а я тебе в свій час покличу, коли буде треба. А не забудь узяти з собою лук та меч. Спорядження залиш тут, гроші також. А тепер бувай здоров, синочку, до побачення в чистому полі при сурмах під прапором вільної Русі та її князя. З богом!

Викрастися з Луцька було неважко. Андрійко знав, що польське лицарство, яке не вміло допильнувати власного табору, певно, не сторожить на стежках та на річці. Мужичькі варти вміли би це вчинити, а лицарські ні. Все-таки не міг він іти просто через табір, тільки мусив ховатися у прибережному очереті та верболах. На жаль, і одно, і друге вирубали поляки під час облоги на дахи до колиб, на пашу для коней, на пруття до плаваючих мостів. У перші дні облоги можна було перейти повз польський табір і цілим військом, але тепер було це неможливим. Андрійко мусив перекрадатися повз берег або брести водою.

Він спустився по мотузці тією самою дорогою, якою вчора прибули гості з Поділля, й за хвилину опинився біля підніжжя високого берега Стиру над самою водою. Тільки легкий шум та тихе хлюпотіння зраджували, що він над рікою, в якій внаслідок дощів піднялася вода, бо у звичайний час Стир не шумів, не спішився. Густа мряка закривала від його очей замкові стіни, як і другий берег ріки. Тут спало йому на гадку, що десь біля берега повинен знаходитися човен, яким приїхали гості. На нещастя, було дуже темно, а ходити понад самий берег не дуже безпечно, тому залишив шукати човна, пішовши скорою дорогою повз берег. Зразу раз у раз чорніли по лівій стороні кущі лозини та вільхові гущавини, потім не стало й їх, а привикле до темряви око розрівняло тільки лінію, в якій вода ріки стикалася з стрімким берегом. Тому що прибула вода заливала всі нижчі частини схилу, тяжко було ступати по узбіччі, і всю увагу він зосереджував для того, щоб зберегти рівновагу. Раптом він оступився. Замахав руками в повітрі, як потопаючий, і всім тілом нахилився назад. Завдяки повільному ступанню розгін його ходи був малий, і йому вдалося сісти в грязюку над якимсь темним ровом, що перетинав стежку. "Що б

це могло бути?" Хвилинку подумав Андрійко і здогадався, що це підземний відплив замкового рову саме в цьому місці вливається в ріку.

Біда! Як тут перебрести рівчак, у якому, певно, болото на лікоть або й більше?.. Як можна було, йдучи, не взяти з собою хоч би весла або дрючка... Ба, але дрючок чи весло страшно незручні, як оленеві роги у пралісі... Що ж! Чоботи в нього високі, води в рівчаку нема, треба скакати! Звівся, відступив, розігнався... раз... два... три... скочив... і гепнувся усім тілом у грязюку. Його чоботи зачепили за щось тверде, шапка злетіла з голови, а руки аж по лікті пірнули в мастку грязюку. Боже! Що це таке? Витяг руку з болота, а спираючись на одній, простяг другу за тим твердим предметом, за який зачепився. І тут мало не закричав з радості. Намацав риг човна, яким гості приїхали до замку та заховали у рівчаку.

Викарабкався з болота й одним махом посунув човен по рідкому болоті до річки. Коли відчув, що човен ліг на воду, сам вскочив туди і, стомлений, сів на задню лавочку. Вага його тіла підважила заритий у болото ніс човна, і в цю мить підхопила його течія.

У човні не було ні весла, ні жердини, і хлопець зрозумів швидко, що зробив не найкращу заміну, сідаючи в човен. Вода крутила ним, як тріскою. Раз повертала його кормою, раз носом проти течії, але найгірше було тоді, коли човен ставав упоперек і починав по бурхливих хвилях танцювати скаженого гопака. При першій прибережній колоді або мілині мусив човен перевернутися або набрати води й потонути, а тоді горе Андрійкові!

Найгірше було те, що течія віддалилася від берега й винесла човен на середину ріки так, що не видно було ні одного, ні другого берега, а швидкість більшала раз у раз. Зрозуміти можна було це по повітрі, яке з щораз більшою силою вдаряло об лице плавця. Андрійко зрозумів нарешті, що йому грозить загибель або запізнення, тому, видобувши ніж, почав виламувати з човна середню лавочку, яка була найдовша. Після кількох зусиль мав дошку, якою від біди міг покермувати човном. Хитання зникло, як тільки човен повернувся носом наперед, але зате збільшилася швидкість. Стрілою мчався човен крізь мряку, а Андрійко радів, що під її покровом проїде повз табір без перешкод. Дорога у Степань лежала перед ним, і зразу ж почала працювати його уява та вкладати хід майбутньої розмови із Свидригайлом. .<

Година за годиною минала, а човен плив усе далі й далі. Десь над ранком зійшов місяць, і хоч не видно його було з-за хмар, та все-таки мряка побіліла, а серед неї, наче привиди, з'являлися ліси то по цей, то по той бік русла. Із сходу потягав холодний ранішній вітерець, який міцнішав звільна, а під його напором переливалися бовдурі мряки, наче клуби диму. Промоклий та втомлений, Андрійко почав відчувати холод та голод, тому скористався з хвилини, коли човен вплив на спокійну воду, і протяг руку за сумкою з харчами, яка висіла через плече.

Однаке, на превеликий подив, на плечі не висіло нічого, крім малого клаптика відірваного полотна. Видко, під час переправи через рівчак сумка обірвалася і впала у воду. Андрійко злякався, бо в зв'язку з цим мусив покидати човен та шукати поживи в якомусь селі, і то не над рікою, а далі, в лісах, бо всі оселі над рікою були спалені та пограбовані шляхтою або покинуті самим населенням.

З тугою та нетерплячістю ждав Андрійко світанку й нарешті діждався його. Тоді почав поволі кермувати човном до правого берега і причалив якраз напроти якогось опустілого села, що стояло над рікою. Він прив'язав човен до верби, а сам пішов у село, де сподівався роздобути сухих дров на вогонь та якоїсь поживи. Прикре враження робило безлюдне пусте село. Повідчиняні двері хат, поламані плоти та згоріла хата над самою річкою свідчили про те, що ворог таки справді був тут і господарював по-своєму. У хатах залишалась тільки поламана й понівечена утвар, подерті вовняні ліжники, потовчений посуд тощо; на гнойовищах тут і там гнили шкіра корови, теляти або голова свині. Видко, ворог знайшов ще дещо в селі та на місці із цим справився. Зате в городах найшов Андрійко часник, редьку, петрушку, цибулю і намікав досить ярини, з якої

думав зварити юшку. Нишпорив також по хатах за хлібом та сіллю, однак ні одного, ні другого не знайшов.

Нарешті побачив на невеличкому підвищенні поземелля церковцю та боярське дворище. У церкві було повно кінського та людського гною, видко, польські ратники навмисне зробили з неї хлів. На церковній огradі висів на мотузi старенький піп з білою бородою, але лиця не було видко в нього, бо його склювало вороння. Нестерпний сморід наповняв повітря, але видко, недавно гостювали тут грабіжники, бо члени ще держалися, а тіло не відпадало ще від костей. Більше не бачив Андрійко жодного трупа в селі, і було очевидним, що мужики заздалегідь покинули оселі, а залишився тільки при церкві старенький піп.

Перехрестився хлопець, увійшов в опоганену, збезчещену церкву, бо осоромлена святість видалася йому чомусь подвійно святою. Він укляк і почав півголосом відмовляти молитву.

— Молитвами святих отець наших, господи, Ісусе Христе, боже наш, помилуй нас!

— Помилуй нас! — повторив хтось поруч, наче відгомін, а слідом за цим почулося тихе хлипання. Вмить зірвався хлопець з колін і оглянувся. З кута притвора дивилось на нього двоє очей, великих, палаючих недугою чи божевіллям, дитячих очей.

— Хто ти? — спитав він, підходячи.

З кута вилізло, може, десятилітнє дівча, брудне, розхристане, страшне.

— Я... Хто я?.. Не знаю, нічого не знаю! — заговорило швидко. — Але ти... хто ти будеш? Правда, що ти не лях?..

І дитина стала на порозі, готова кожної хвилини тікати.

— Ні, дитино, я свій! — відповів Андрійко.

— Я так і гадала, бо ти клякав, як колись і я, і люди, і дідо... Та людей нема, мене нема, тільки дідо осталися...

— Дідо? Де ж вони?

Дівчатко підняло руки вгору, а померклі очі засвітилися знову дивним огнем.

— Дідо? Дідо тут!.. Гойдається...

Сплеснула руками і зареготалася, аж Андрійкові мороз пішов по шкірі. Він зрозумів усе. Це дівча було онукою попа...

— Ходи, дитино, за мною, будемо варити їсти! — сказав ніжно, узявши її за руку.

— Ходім! Ходім! — прошептала дитина і раптом здригнулася всім тілом.

— Я боюся... тут не раз ніччю приходили вони... ляхи... з рогами на голові, з огнем у роті... ух! я боюся... вони гойдають діда на огradі...

Узявши оберемок ярини, пішов Андрійко з дитиною, яка повела його просто у боярське дворище, у стайню. Тут знайшов молодець, на превелике диво, під берлогом пастуха, в старому солом'яному кошiлю чимало житніх сухарів. Яким чудом вціліли вони від очей голодних наїзників, бог знає! Хлопець поколов двері, розвів огонь та зварив похідну юшку з сухарями у старім горщику, який знайшов у жолобі. Жадібно накинулася дитина на теплу страву, якої не бачила два тижні, а потім заснула на мерві. Тим часом сонце зійшло, розігнало мряку і вперше за кілька днів виглянуло на світ. На

Андрійкові висох одяг, а тепло вогню та страва розслаблювали його тіло та клеїли очі до сну. Якийсь час опирався спокусі, та нарешті перемогла втома. Заснув.

Далекий тупіт кількох коней збудив його. Прожогом кинувся, протираючи заспані очі, до дверей.

Що це? Ще ранок?... Ба ні! Червона заграва заливала обійстя дворища. Це вечір!

Він проспав увесь день.

Тим часом тупіт наближався, і Андрійко подумав, що це можуть бути вороги. Відвернувся за дитиною і... скам'янів на місці.

На гнилій мерві лежало її маленьке, мов скипка, висохле тільки з худими кістлявими ручками, піднятими вгору, та відкритими очима. Воно було мертве. На личку застигла усмішка якоїсь тихої, неземної радості. Неначе останнім поглядом меркнучих очей, побачила дитинка щастя, якого не бачила в житті: може ангела-хранителя, а може... маму...

— Що це таке? — питав себе Андрійко, мов непритомний.— За віщо ж це?

Обухом вдарило в нього страшне горе дитини. Мов п'яний, вийшов із стайні, незважаючи на те, що тупіт замовк, а на обійсті двоє невідомих говорили між собою.

— То тут! — казав один.

— Еге ж, тут недалеко їх божниця! — відповів другий.

— Ха-ха-ха! Хіба стайня та хлів!

Зареготалися.

— А там, далєбі, ще висить піп, що повісили.

— То й краще! Буде кому поблагословити нас на рать.

— Коби лише решта вчасно приїхала, а то вернуться люди... Га! А це хто?

Побачили Андрійка, який повільною ходою наближався до них.

— Хто ти? — спитали в один голос.

— Кажіть краще, хто ви? — відповів Андрійко, а його уста тремтіли.— То ви повісили попа?

— Ага! Це один із них! — здогадався вмить один з приїжджих.— Ану, Войтек, бий!

Підняв обух, який держав у руці. Але швидше, ніж оком кліпнути, свиснуло вістря меча, і без стогону повалився парубок на землю. Другий побіг до коня, але, як тигр, що скаженіє, втративши дітей, кинувся за ним Андрійко і з усієї сили хляснув його мечем через ухо. Кілька судорожних рухів кончини, струмись крові, щось наче кректання п'яної людини, і не стало обох прибулих. Були це, видно, пахолки або і служебні неповноправні шляхтичі, що украли прегарного лицарського коня із зброєю, сідлом та всілякими достатками якогось пана, а тепер, змовившись ще з іншими, вибиралися грабувати по Волині. З їх бесіди здогадався Андрійко, що вони тут не вперше, та що цей малий труп на берлозі, це жниво божевілля та смерті посіяли вони.

Довгу хвилину стояв Андрійко над обома ляхами, і звільна втихала хуртовина почуттів у його серці.

Обтер меч, а потім, знайшовши заступ, при останніх блисках сонця почав біля церковних дверей копати маленьку дитячу могилку...

Другої днини обшукав бесаги вершників і знайшов у них те, чого йому не вистачало — поживу. Тому, не гаючись, сів на лицарського коня, двох інших узяв для зміни на аркан і поїхав уже простою дорогою у Степаны їхав день і ніч, причому, однак, найбільше піклувався лицарським жеребцем, заїжджав до боярських дворищ, де підмінював стомлених запасних коней на нових. Лист Юрші до великого князя давав йому право й основу ставити вимогу, і ніхто не противився їм. Навпаки! Всі вітали його як героя, тим більше, що бачили на дев'ятнадцятилітньому молодцеві лицарський пояс. Бояри дивувались також з лицарської зброї, яку Андрійко вважав воєнною здобиччю. Вона була варта чималу суму і надавала поваги молодому та поважному посланцеві-воєводи.

Шостої днини Андрійко став перед великим князем, який прийняв його весело й ласкаво. Невеселий, однак, був настрій Андрійка при вході у кімнату великого князя. Степань роїлася, щоправда, від людей, але між ними більше було служби, жінок та скоморохів, ніж збройних людей. Особливо мало було литовських ратників, а з руських тільки Чарторийські привели по кількасот коней. Боярство приїздило, щоправда, раз у раз, але й раз у раз роз'їздилися ті, яким набридло сидіти у голоді та вогкості під шатрами. Інші князі посиляли замість себе та своїх ратників листи і посланців, які торгувалися за надання почесні та гроші. Поминувши прихильників та князів Чарторийських, війська у Свидригайла не було. При ньому був князь Семен Гольшанський, який зразу ж пізнав молодого Юршу.

— А ось наше Юршівське орля! — привітав молодця. — Здоров, лицарю!

— Бажаю всього добра та благословенства божого на його великокняжу милість, а й вам, милостивий князю, приношу належний поклін від воєводи і себе! — сказав Андрійко, передаючи лист великому князеві.

— Славно, молодче! — гукнув Свидригайло. — Ось сідай, напийся, а я прочитаю лист. Це ти його писав, правда?

— Я ваша милість!

— Ну, як так, то напийся, а там і прочитаєш сам!

Андрійко насилу проковтнув напитек, а потім прочитав написане. Хвилинку мовчали обидва князі, аж Свидригайло вдарив кулаком об стіл.

— Диви, диви! — гукнув він. — Я гадав, що Юрша допомоги просить, а він сам задумав доїхати ляхів! Це добре, ха-ха-ха! Що ж ти на те, Семене? — спитав.

— Гадка добра і влучна! — відповів той. — Якщо це правда, що ляхи голодні та недужі, а коні гинуть ночами, то справді можна би їх назавжди примістити під Луцьком.

— Це правда, милостивий князю! — втрутився Андрійко. — Тому саме мене вислав воєвода, бо зумію провести великокняже військо хоч би й під кімнату короля...

— Військо, військо, та де воно є? — розлютився раптом Свидригайло. — Острозький торгується, наче Анзельмус за реліквії, Монтовта нема, Жигимонт ніби жде наказів, а чортзна-якої мари сидить у Овручі. Певно, знову якусь дівку запопав. Ігі! В мене молода жінка, а й то залишилась в Ошм'яні, а я тут. Війна більше ялася мужеві, ніж

баба. Та ось у мене через таких бабів нема війська. Коби я так спустився на своїх велебних бояр та князів, чорта зібрав би, а не військо. Ігі, ігі та ще раз ігі! Хіба скоморохів поведу, чи як? Тьфу!.. На щастя, і молдавські воєводи, і татари, і орден за мною...

Тут він замовк, бо помітив, що говорить забагато. Попив вина і звернувся до Андрійка.

— Ти сам бачив, хлопче, що в мене війська нема, але я другим способом зумію схилити поляків відступити від облоги. А поки вони вдруге зберуться на рать, то з трьох боків нападуть на них вороги... Поляки почнуть проганяти татар, молдаван, німців, а ми за той час позбираємося і викинемо їх і з Волині, і з Холмщини, і з Поділля, відберемо усі наші волості: Львів, Перемишль, а навіть Ряшів. Але поки що годі...

Глумливий усміх блукав по устах князя Семена. Помітив це Андрійко, і здалося йому, що Гольшанський глумиться з нього: "Бачиш, мовляв, я знаю, що ти гадаєш, та, проте, не ти, а я держу душу князя у моїй жмені!"

— Милостивий князю! — заговорив Андрійко раптом, почервонівши мов вогонь.— Дозволь і мені сказати слово!

— Ну?

— У нас у замку всього четверо бояр, а дві тисячі мужиків...

— Я ж посилав вам бояр,— перервав князь,— але вони, як пише Юрша, не хотіли повинуватися і пішли собі. Вони так само неслухняні, як і тут.

— Саме про це я й говорю, ваша милість! — відповів Андрійко.— Наші мужики виконують накази без заперечень і несуть воєнну службу нарівні з боярством або й ще краще...

— За це поселю їх на Київщині на боярських службах! — заявив великодушно Свидригайло.— А ти розкажи мені дещо про облогу!

Андрійко вклонився і почав розказувати, що бачив і пережив, а вкінці спитав, наче витягаючи висновок з свого опису.

— Чому ж, ваша милість, не 'звелите зібрати у великих землях своєї могутньої держави так з двадцять тисяч таких ратників? Татари, молдавани, поляки нищать села й хутори, а так ратники одним махом викинули б ворогів під Краків, та й ні татари, ні молдавани не ссали б нашої крові...

— Пусте балакання! — втрутився князь Семен.— Тут були вже такі, що бажали підняти на шляхту увесь народ, та опісля вони перш усього повернулися б проти нас, природжених своїх панів, і не князювати нам тоді на землі наших батьків! Вельми мудро вчинив його милість великий князь, що заборонив смердам хапатися за зброю. Боярин Юрша...

Андрійко застерігся:

— Я за себе говорю, не за воєводу!

Князь Семен усміхнувся солодко.

— Ах, як так, то й мені не дивно, що по твоїй голівці ходять усілякі лицарські замисли, як ось у блаженної пам'яті боярина Миколи з Рудників. Гарні це замисли,

висока ціль. Свобода всіх людей, це євангельська мрія, та що ж! Ні небіжчик, ні ти, хоробрий молодче, не знаєте світу з його поганню, злобою, брехнею. Вчорашні приятелі стають раптом ворогами і мечем, яким під твоїм проводом вибороли вчора перемогу над ворогом, нині відрубують голову тобі. Невдячна є песя хамська кров. Пам'ятай це і не зводь благородної та лицарської душі великого князя фальшивими картинами неіснуючої величі!

"Це чорт перегороджує дорогу ангелам до душі!" — думав Андрійко, і страшна лютя вхопила його за горло. Він поблід як стіна і ледве по хвилі здобувся на відповідь.

— Не я зводжу його величність, великого князя Литви й Русі! — відповів удавано спокійним голосом. — Не я! Не зводжу його, бо він на те зарозумний, і сам знає, що прив'язує вас усіх до його особи. Не любов, не вірність, а жадоба значення, впливу, землі, грошей...

Навіть роблено стриманий князь Семен схопився з лави, а на чолі Свидригайла почала набігати жила гніву.

— ...Вам треба, щоб він залежав від вас, і тільки від вас, так як Янові із Сенна та Вікентієві Шамотульському хочеться взяти в магнатські руки Ягайла і здавити боярство та народ. Але й моя молодеча голова зрозуміла, що князі — це неначе весняні криги на воді, що ніби вкривають воду, а перейти по них годі! Бо вони раз туди, раз сюди, куди їх поверне княжа гордість чи користолюбство. Тільки народ, простий народ, дає опору великому князеві!..

— То ти волів би, хлопче, щоб великий князь залежав від хлопа, ніж від рівного йому князя? — спитав глумливо Гольшанський, вдаючи, наче все те його вельми бавить.

Але ось Свидригайло простяг руку.

— Розумієш, хлопче, статистику, це правда, але забуваєш про одно і не знаєш другого...

Устав з крісла.

— Забуваєш, що небіжчик, боярин Микола, дістав від мене заборону бунтувати хлопство. Невже ж ти гадаєш, що я нині зроблю те, чого не бажав зробити вчора? А не знаєш про те, що між королем і мною є вже мирний договір?..

Андрійкові потемніло в очах.

— Що за злодій напорушив вашу великокняжу милість на таке безглуздя?! — закричав не своїм голосом Андрійко, підіймаючи руки, наче закликав грім на прокляту голову злого дорадника.

А Свидригайло посинів. Здавалося, що дрижача від гніву рука вхопить важкий срібний дзбанок з вином і розчерепить голову молодця. Але через хвилину тяжкої душною мовчанки князь сів знову.

— Я тобі був винен життя, хлопче, — сказав він, — тепер ось я розплатився з тобою, а той самий чоловік є нам свідком. Віднині ти мій боярин, а я твій князь!.. Пам'ятай це! Пам'ятай це і не забувай! Ти питав мене раніше, і я відповів тобі, бо ти був мій друг. Тепер ти обидив мене, я прощаю тобі, але кажу тобі й наказую: іди геть від мене! Не ти

є моїм суддею!

— Князю! батьку! — заволав крізь сльози, ставши навколішки, Андрійко.

— Геть! — гукнув Свидригайло.

Прожогом кинувся молодець до дверей, скочив на коня і за хвилину їхав пралісом по дорозі, яка вела в Овруцьк.

XXV

Геть! Коротке, маленьке слівце кинув йому великий князь, наче штовхнувши ногою собаку, який лизався та скавулів біля його колін. Геть!.. Страшна сила у цьому слові! Вона прогнала його з близькості до володаря, вона нагородила його за вірну службу народові, вона й розтяла всі вузли, які в'язали народ, князя і його. Наче хто продер занавіску, яка закривала собою святую ікону, і виявилось, що це тільки олійною фарбою помазана дошка...

Наче привиди, мелькали по боках дороги велетенські дерева. Ошалілий від болю кінь, прищуливши вуха, рвав щосили вперед, витягнувшись, як струна. Давно злетіла шапка з голови Андрійка і повисла на мотузку, а вітер звівав ясні кучері з розпаленого чола. Зуби молодця стискалися, наче від болю, а в його голові шаліла буря.

"Злодій, злодій! — кричало щось у глибині.— Зрадник, поганець! Хай кров та сльози замучених тисяч упадуть прокльоном на тебе, на твій рід до десятого коліна! Хай поб'є свята земля твою прокляту голову, щоб ти до суду-віку не знайшов миру ні на цьому, ні на тому світі... Хай твої кості на віки вічні валяються по землі, як кості Каїна!.. Згинув батько, згинув у страшних муках боярин Микола, стільки крові, святої, рідної крові оросило сірі стіни Луцька та цю, вже стільки разів перепоєну ріками крові галицьку землю, і навіщо? На те, щоб проміняти цю освячену землю, цей многострадальний народ за згоду і злагоду з найтяжчим ворогом саме тієї землі й саме того народу! Горе! Мова не знайде слова на те, груди не знайдуть віддиху це слово висловити. Темніє в очах від дикої злоби, люті, шаленості..." ,

— Стій! Чому я його не вбив? — крикнув голосно Андрійко і спинив коня.— Вбивав я шляхтичів, перевертнів, чужинців, заливав кров'ю грабіжниківнаїзників на волинські та подільські села, не боявся ні смерті, ні ран, ні жорстокостей... Чому я його не вбив?

Темніло. Кривава заграва заливала обрії вгорі, а знизу стелилися синяві тіні. Мрячні опари підіймалися з вогкого лісу й обсновували його великанів, наче серпанком. Праліс вкладався до сну. Кінь Андрійка важко стогнав від дикої їзди по вибоях та піщаних або болотистих стежках. Він оглядався раз у раз на вершника, який тимчасом несвідомо знайшов рукою шапку та наклав її на голову, але сам сидів непорушно в сідлі і дивився на кривавою загравою залитий шлях та на сині тіні.

"Чому я його не вбив? — питав себе Андрійко.— Гей, помстився б я одним ударом над усім лихом, над усякою поганню, зрадою, за смерть тисяч, за сльози мільйонів, а все те одним ударом, одним маленьким струменем густої, чорної крові пияка... Так! Не треба було розпинатися за ним, коли отрута Заремби мала усунути цього шкідника із світу. Не треба було обвинувачувати ляхів! Вони краще б послужили були справі руського народу одною чаркою смертельного, ніж він усім життям. Його життя!

Змарноване, нещасне життя! Навіщо відрікався він усього, що надило його товаришів, навіщо тинявся по світу, збирав синці та рани, мордував людей? Для слави й наживи пияка, а ще до того й ворога, ворога народу, за яким побивався він, якому віддав усе майбутнє, уві квіти молодості. Він не старий ще, молодий, мало не дитина, та душа його отруєна зневірою, злобою, жадобою помсти, мов отровницею. Цвіт його молодості — це цвіт, який росте на гробі, на багні, на стервищі. Він виріс із гнилі-погані, а його плоди є отруйні".

"Гей, чи добре це для тебе, сину, що так глибоко увійшов ти в суть великодержавних затій нашого часу?" — сумнівався дядько, і сумнів цей оправданий. Брехня, самолюбство, злоба вбили його душу, подерли, розірвали на ганчірки його довір'я до бога, світу, людей та віру у власні сили, вчинили неподатливими на чар любовних мрій та почувань, бо навчили і поза красою та любим усміхом бачити розрахунок, злобу та брехню. Ах!".

Андрійко збудився. Це кінь, стомлений, знесилений та знуджений довгим стоянням, щипнув його зубами за коліно.

— Ах, правда, ти стомився, друже! — сказав Андрійко вголос і зіскочив з коня. Аж тепер побачив, що з подертих острогами боків тварини стікає кров. Жаль до невинної тварини пройняв його серце. Він пестив рукою теплі ніздрі та маленьку голівку коня, пригорнув Ті до свого лиця і раптом заплакав...

Йому було ж усього дев'ятнадцять років...

Довго не міг заспокоїтися, аж нарешті опанував собою. Розсідлав коня, напоїв його в найближчому струмочку, яких безліч пропливало через праліс, і прив'язав коневі до голови торбу з вівсом. Сам швидко назбирав сухих гілляк, яких цілі стоси валялися під деревом, і незабаром веселий вогонь палахкотів при дорозі. Кінь з'їв овес, Андрійко спутав його та пустив пастися над струмочок, а сам поклався біля вогню у понурій задумі. Але перерва у гадках та сльози перепинили Ті. Він ще раз переживав душею ті самі зриви й почуття, та вони були вже інакші. Холодна та гірка розвага піддавала їх йому і розчленовувала всі думки, наміри, підозріння, бажання.

"Я твій князь!" — казав Свидригайло, і це була правда. Свидригайло був його князем, власником землі, яку орали батьки Юрші, і мав орати він сам. Не хочеш слухати, то йди собі геть! Не будеш ти, буде інший! Невже ж князь має слухати боярина? Хто ж тому винен, що цей боярин шукає святощів у князеві? Якщо за церковною занавісою є тільки помальована дошка* то чого можна сподіватись по великокняжій багряниці на пиякові? Ха-ха! Він думає своєю головою, відчуває своїм серцем, а робить тільки те, до чого виріс змалку, чим просякла його душа, чого бажає серце.

Ні замисли, ні почуття, ні бажання молодого Юрші йому не закон. За віщо ж ненависть? За віщо ж помста? Князь зруйнував усю будівлю, яку так важко ставили незалежники, то правда! Але чи були вони йому тим самим, чим був такий Чарторийський, Монивидович, Гольшанський? У нього інша душа, серце, замисли, цілі, бажання, він не незалежник, а князь. Його ціль — піднесення княжої влади, а не воля і

велич народу. Одно і друге — це ж вороги! Гей! Чому не повірив він дядькові, коли той остерігав його при виході з Луцька?

...Але ба, якби був повірив, то замість у Степань поїхав би був на Дніпро, до своїх спалених сіл, будувати, орати, сіяти здалека від поляків, литовців, молдаван, німців.

"Пропало все! — сказав собі і тупо вдивлявся в полум'я.— Усе, що було,— то сон, страшний, важкий сон — примара! Вся боротьба за незалежність — це дим, це ця сива мряка, що вкриває ліс. Гадав би, що під нею церква, палата, город, а вранці засвітить сонце, і виявиться, що це тільки дерева, вкриті жовтіючим листям. Хто в'яже справу народу з князем чи паном, той пропав, як пропав той, що йде молитися з грабіжником. Він бачить у святій іконі святця, богородицю, спасителя, а грабіжник — тільки золоту ризу... у Свидригайла влада, керівництво світом, усі нитки державності в його руках і в руках інших князів та боярства. І вони не віддадуть їх народові, бо народ для них — це тільки робоча, мужицька сила, та "песя" кров... гей! Не привикли ми жити без володарів, та прийдеться привикнути і до цього! А поки що пійма обдає майбутнє непробитою стіною. Іде ніч..."

Тихе іржання коня розбудило знову Андрійка з задуми. Він сів і почав вслухатись у темряву.

"Туп, туп, туп!" — доходив десь з півдня тупіт коня.

"Хтось їде!" — подумав молодець і витягнув руку за мечем. Наче сонний привид, промайнули перед його очима картини нічлігів серед пралісу, коли треба раптовим, несподіваним нападом заскочити та розгромити шляхетську ватагу в якомусь селі на пограниччі. І тоді спочивали його ратники серед пійми, а він з рукою на мечі дрімав при вогні, сторожкий, уважний та готовий кожної хвилини зірватися до походу та будити товаришів. Наскільки іншим був тоді його настрій, як відмінно тоді стелився перед ним шлях життя, як ясно присвічувала висока ціль його боротьби! А тепер?

*Туп, туп, туп!" — чувся чимраз ближче звук копит, і на обрії освіченого кола зачорнів вершник.

— Слава богу! — сказав вершник, здіймаючи шапку перед лежачим молодцем.— Приймете погрітись при вашій ватрі?

— Навіки слава! — відповів Андрійко.— Про мене, сідайте!

Та в цю мить спало йому на думку, що це лице йому не чуже. Він десь уже його бачив. Справді, воно було тоді...

— Скобенко! Це ти? — спитав, коли гість, добувши поживу, сів вечеряти при вогні.

Гість стрепенувся й аж тепер приглянувся краще до Андрійка.

— Ах, це ти, достойний боярине! — вигукнув, і раптом почервоніло його гарне лице, здригнулись уста, а в очах з'явилися сльози.— Гей, де тоті часи, коли ми в Луцьку...

Андрійко усміхнувся.

— Так, добрі були часи, але й тепер не гірші, як бачу. І бекеша на тобі боярська, і ковпак, бачу, гідний, і шабля при боці. Ти в бояри вскочив, чи що?

— У бояри. Я Скобенко, дворянин князя Жигимонта Кейстутовича. Чував я і про вас, достойний лицарю, про ваші заслуги та подвиги, але я гадав, що ви ще в Луцьку.

— Я був у Луцьку, та тепер їздив з листами до великого князя.

— Ах! То Луцьк упав?

— Борони боже! Оборонився.

Замовкли обидва. Скобенко докинув до вогню сухого хмизу, і вогнище розгорілося наново. Опісля почав прохати Андрійка повечеряти разом із ним, і молодець послухав. Природа загадала про свої права. Одначе розмова не клеїлася, і палахкотіння ватри стало невдовзі самотнім гомоном, який переривав тишу ночі.

— Бачу,— сказав згодом Скобенко,— що ви, лицарю, вельми згорділи за цей рік. Нізвідки до вас приступу нема. Гадав я, було, в дечому вас порадитись, про дещо поспитати, а тут— як з каменя! Скажеш два-три слова, та вже гов! А найшлося б не одно...

— Не згордів я, Скобенку,— відповів м'яко молодець,— не гордість замкнула моє серце й уста, а горе і злоба людей...

Скобенко засміявся сухо, поривисто.

— Гей! Що ви ще, лицарю, бачили з людської злоби,— зітхнув він.— Вас, певно, ніхто не скривдив так, як мене, бо не жити б йому на білому світі. Я ж знаю, яку славу мають Юрші. А я...

Знову очі Скобенка зайшли сльозами.

— Мене ні, то правда! — сказав Андрійко.— Але те, чому віддав я тіло, душу, майбутнє, а віддав би й спасіння: мою землю, народ, державу святого Володимира...

— Ах!

— Так, усі великі цього світу знехтували мої святощі, підтяли мене, наче дубчака сокирою. Доведеться гнити серед торішнього листя на вогкій землі. Вона породить усіляке зілля весною, та не воскресить погіблого дуба...

— Князі, кажете, лицарю, князі! — крикнув Скобенко.— А чого ж ви, лицарю, надіялися від них? Вони дбають тільки про себе, про свої роди, свої втіхи та потреби, а все інше топчуть безпощадно ногами. Володар не володар, боярин не боярин, раб не раб, усе те саме! Для них немає всього того, чим живуть інші люди. Є тільки вони... Ха, ха! Свидригайло зробив вас лицарем, а вашого дядька воєводою, бо ви йому потрібні й корисні. А на мужиків, які обожнювали свого князя і гинули за нього, напустив татар, волохів, поляків. Одні за ним, інші проти нього, а всі поти мужика, всі пасуться його кров'ю та добром. Та проте вони хами та й годі! Ось і мене зробили боярином. Не дуже-то й мудре боярство, але все-таки боярський каптан та шапка, шабля і кінь, земельне надання тощо. А за що це? Може, я хоробрістю визначився, врятував князя від смерті, вистежив ворога у засідці? Куди-бо! Я просто оженився.

— Оженився? Ти дуже любив Марину...

— Іменно з Мариною я й вінчався не далі як позавчора.

— А! Як же то?

— Звісно, як! У овруцького попа є дочка. Диво, не дівчина. А тут тим часом Марину привіз Жигимонт аж із Антиколля, то вона йому заваджала.

— Нічого не розумію! — зацікавився дещо Андрійко.

Тут Скобенко розказав усе про Марину, Офку, Грицька та князя Жигимонта. Дещо з цього знав уже Андрійко, про дещо здогадувався, та зовсім новими були для нього дальші події.

— Я присягнув помститись над князем,— говорив Скобенко, а його гарне лице вкривалося наче маскою сказаної злоби,— і хай проклятими будуть кості мої та моїх батьків, хай поб'є пошесть дітей моїх та внуків, якщо не випорю оцими руками тенес із його плюгавого черева...

Голос Скобенка сичав, мов гадюка, круглі очі запливали кров'ю, а уста кривилися, наче передсмертними судорогами.

— ...Та все те говорення марне, бо вся сила і влада — у руках князів. Боярство служить їм, якщо йому за це є нагорода, а якщо нема, то викручується від служби, так що ні князь їх, ні вони князя не в силі повалити. Народ по селах мовчить, борониться проти слабих, кориться могутнім, а про повстання на бояр та князів навіть і не думає. Не ті ще часи, не ті люди!.. Поки що князі лише мають владу і силу, тому я рішився послужити їм. Проти князя стане тільки князь, а я завжди буду за тим, хто буде проти Жигимонта. Я стану братом і рабом ворога Кейстутовича, стану його мечем, а навіть і катом...

— Брр! — здригнувся Андрійко.— Це не гідне боярського стану!

— Ха-ха-ха-ха! — зареготався Скобенко.— Не гідне, не гідне! Який я там боярин? Я боярин, куплений за... Тьфу на таке боярство! Не гідне, кажете? А ніби це гідне князя, що він вчинив із Мариною та мною? Пождіть, розкажу!

Замовк на хвилю, потер чоло рукою і розказував далі:

— Князь Олександр Ніс упхав мене між службу Жигимонта, однак не вдалося мені ні разу бачити Марини. Її відіслали зразу у Вільно на Анतिकолля, та й ми поїхали туди слідком, зразу після луцької гостини. Весь час крутився я біля великокняжої квартири. Раз у раз зустрічав я товаришів і челядь, що приходили до Жигимонтових вислужених наложниць. Чисті Содом і Гомора діялися в городі на Анतिकоллі. Ходив і я, і не одна бажала мене зловити. Але я не дався, бо ніяк не міг забути Марини. Аж ось прийшла вістка, що великий князь збирає друге військо на ляхів. Жигимонт, ніби вжалений злою мухою, на кілька днів майнув у Овруч. Втікач чи що! Тут почали до нього під'їздити всілякі посланці з листами, був двічі князь Семен Гольшанський та всілякі литовські вайдельоти, що то їх ніби нема, а на ділі є ще досить скрізь. Я знав, що князь привіз із собою Марину і держав її при собі у двірці, і туга не давала мені просвітку ні вдень, ні вночі. Ніхто у дворі не знав про мою любку, ні про мої замисли, зате я вмить вислідив, де ховається дівчина, і одної ночі, коли Жигимонт поїхав на вечерю до якогось там боярина, виламав я вікно і вліз у терем. Вона страшно злякалася й хотіла підняти тривогу, та я сказав їй, хто я, і вона прийняла мене. За те, лицарю, за той прийом, за ту ніч віддав би я себе на віки вічні в рабство-неволю, в татарський ясир, у прусську тюрму, все віддав би, все... Крім помсти. Марина мліла в моїх руках, оплітала мене, мов хмелина дуба, всім своїм тілом, мов на цвіті роса, повисала у моїх уст... А ранком, коли засіріло на сході, вона вирвалася від мене та як не кинеться у плач, у ридання!

Здавалося мені, що серце лопне у неї і в мене... "Не плач, Марино,— кажу їй,— я знаю, що проклята тварюка знасилувала тебе, знаю це. Мене це болить і дратує, але ти не побивайся! Я за це візьму його життя у слухний час, а ось тепер ти не горюй! Я не віночка твого бажаю, тільки кохання, обіймів та щастя". Однак Марина плакала далі, аж коли вже був крайній час відходити, сказала мені: "Я... така!" Я вибіг як божевільний геть у ліс та ледве надвечір заспокоївся дещо. Бо що ж вона винна тому? Вона ж не мусила казати мені того, а дитина прийшла б і так на мій рахунок. Тут був винен тільки князь. Вечором був я в неї, і ми порадилися, що робити.

— Що ж ви вирішили? — спитав Андрійко.— Невже ж ти взяв жінку з дитинкою Жигимонта?

— Узав лицарю, як бере мужик поле з перстенцем-сплітачкою. Поле задержить, заховає, справить, засіє; а з вилином звісно, що робиться.

— Як! Ти зважився б на таке погане діло? Що ж винна дитинка?

— А що винні Марина або я? — відрізав Скобенко, очі якого знову заблищали злим огнем.— Ми ж не волосінки, щоб годувати зозулення... Так, лицарю! Я другої днини пішов до попа. Піп був з білорусинів, але хитра-прехитра штука, така, яких на Білорусі нема. Як я сказав йому, що його дочка впала в око князеві, він як не скочить до мене! "Ти, сякий-такий, гадаєш, що моя дочка повія? Хай тебе з твоїм князем проказа сточить, а я дочки не дам!" На це я: "Ба, тебе ніякий чортяка й не питається, чи даси дочку, чи ні, бо князь візьме її й так. Ти, попе, май розум, то розбагатієш і сам дочку видаси, хоч і з другої руки!" Піп у плач, я у регіт, потім піп виніс меду, а вечором кажу я князеві: "Так і так, є в попа дочка та вельми припала мені до вподоби, женитись, мовляв, збираюся. Прохав би тільки від нього якоїсь нетяжкої "служби", то й при князеві залишався б і взяв би жінку". А він, старий грішник, почервонів мов рак, сіпав бороду, бігав по кімнаті, пихтів, а далі каже:

— Я тобі, Скобенку, боярську службу дам, якщо візьмеш собі жінку, але не попівну, а іншу, ще кращу за неї і з приданим, тільки що...

— Не порожню! — підхопив я.

— Так! — каже князь.— Але вона вагітна від мене, Кейстutowича. Ти розумієш мене?

Тут потріпав мене сучий син своєю товстою рукою по хребті, а я бух йому до колін.

— Я завжди слухаю вашої княжої милості! — кажу йому.

Покликали Марину, вона буцімто не хотіла, але князь вговорив її та погладив по голівці... чорти б його шкреблом по кишках гладили!.. Вона розплакалася, а далі каже: "Про мене, підуй!" На другий день піп звінчав мене з Мариною, а чорт князя з попівною, і ось кінець цієї погані...

Андрійко задумався й розбирав поволі, точку за точкою оповідання Скобенка. Чи ж не те саме вчинили князі з ним? Потоптав Свидригайло всі його святощі і дав йому за це мішок грошей та лицарство... Ха-ха-ха! За згоду і злагоду з ляхвою, за волості, визнання своєї влади продав добро краю, віри, народу, як продавали її Ягайло та Вітовт, і продаватимуть, певно, ще не раз, не два його наслідники... Одночасно намагався

Андрійко зрозуміти Скобенка, як він міг погодитись з тим, що було з Мариною.

— Невже ж і любов буває різна: одна, що боготворить, а друга, що бажає тільки задоволення пристрасті за всяку ціну, не оглядаючись на ніщо й на нікого?

— Чи ти гадаєш,— спитав Скобенка,— що зумієш забути минуле Марини?

Скобенко усміхнувся якимсь дивним, неземним усміхом, і Андрійко подумав собі, що саме таке лице, як у Скобенка, повинні мати ангели в небі.

— Ах! Лицарю, ви не знаєте, що таке любов жінки, не знаєте, як вона п'янить і підносить. Бо водночас дає тобі силу велетня і блаженство бога. Гей, коби ви не були ставали навшпинячки там... у Луцьку, знали б ви це...

— У Луцьку? Що таке було у Луцьку? — спитав швидко Андрійко, і мимохіть рум'янець зацвів на його лиці.

— Звісно, що! Панія моєї Марини, Офка! Вона аж пищала до вас, Марина розказувала мені, як вона надила вас словом, поглядом, ніжкою, пахощами, а ви пустили її з Олександром. Ха-ха-ха! Що то ми насміялися з того. Таке, бач, розказує піп про Іосифа з Єгипту та про Пентефрію...

Андрійко не відповів нічого.

Справді! Тут був сумнів. Може бути, що й він не гинув би тепер, наче розбитий човен при березі, будь у нього щось інше, не тільки боротьба, польоти на запомарливу висоту неба. Хто високо літає, той може тільки впасти, бо в небо не попадеш розмахом земних крил... А горе тому, хто, впавши на землю, не знайде на ній нічого, на що задивився б скинений з висоти його дух...

— Що ж тепер з Офкою діється? — спитав Скобенка, а його щоки почервоніли ще більше.

Легкий усміх промайнув на обличчі Скобенка.

— І не догадалися б самі, що вона таки на Русі... У Кердєєвича є на Поліссі, біля Мозиря, серед боліт та недоступних нетрів, поселля Незвище. Отам осадив він її, бо не бажав, щоб вона їхала в Польщу, а на пограниччі — війна. Він сам мав уже вернутися з-під Луцька...

— Як? — заперечив швидко Андрійко.— Адже я сам бачив його на польському боці. Скобенко засміявся.

— Молоді ви ще, лицарю, та не бачите видючими очима. Що ж з того, що він по тому боці? У нього знайомі скрізь, князь Гольшанський, надання якого звідусіль оточують Незвище, певно, знає про це. Кердєєвич тільки чомусь не любить молодих Носів, але тих тут нема, Марина знає це найкраще, бо до неї не раз посилає посланців Заремба,

— Заремба! — скрикнув Андрійко, та вмить вгамувався і замовк.

Яке діло міг мати він із Зарембою після того, що сталося. Ось перед очима його вирисувався новий план прехитрого орудника польських вельмож, але це було йому байдуже! Тут ішлося про владу, волості, надання, а не про народ, віру, волю. А чи цей продасть ворогові ті святощі, чи той, чи ж це не все одно?

Розмова закінчилася, бо, заглиблений у міркування, Андрійко не відповідав на

всілякі питання цікавого Скобенка. Сказав йому тільки, що залишив у Степані своїх коней та прохав його забрати їх з собою до Овруча, коли вертатиме від великого князя. Опісля обидва випадкові товариші вклалися спати під склепінням пралісу. Скобенко захропів — таки зразу ж, а Андрійко довго перевертався з боку на бік, доки благодатний божок не склеїв його повік кам'яним сном.

XXVI

З світанком вони розсталися. Скобенко віз із Овруча лист до великого князя у Степань, а Андрійко захотів поїхати до Руди, а там і вернутися у поселля небіжчика батька в Юршівку. Один рік війни відкрив йому очі на весь безмежний праліс осіб та подій, в якому губилися інші. Часом здавалося йому, що це якісь злобні демони перерубують лід на ріці невидимо, непомітно. Колись ступить на цей лід одно з грядущих поколінь і... провалиться у безодню, а холодна хвиля високо вибухне вгору і покриє все...

А як так, то навіщо тинятися по світі безпросвітно, безрозрадно, навіщо каляти душу нечистою та нечистою інших? Чому не скоштувати солодощів життя, якими впиваються інші?

Замість їхати просто на схід у Овруч, де на той час перебував Жигимонт Кейстutowич, Андрійко подався вліво, і невдовзі засірили перед ним величезні багна Прип'яті. Справді, дорога на Чорнобиль була суха та вела повз Уж, однак Андрійка тягла якась непереможна сила у Мозирщину. Безмежну рівнину перерізувало безліч рік, річок, потоків, які спливалися й перехресчувалися між собою, наче якась помистецьки зв'язана сітка. Численні озера, озерця, стави, а то й просто баюри, з'єднувалися з протічними водами постійно 222

або тільки у дощову пору. Береги усіх цих річечок покривали очерети та осока густою посплітаною стіною, наче зберігали у собі якусь тайну. І справді, тайни були у цім безмежжі вод, тайни великі, страшні — це поліські вікна. Андрійко чув уже не раз про чортів та утоплеників, які в них жили, і тому боявся вечорами оставатися без даху над головою. Нечиста сила всякого зведе з світу без труда, бо немає людини, яка б хоча вряди-годи не відвернула своєї гадки від бога. А якщо тільки таке станеться, з-за найближчого куща лозини, з таємничої глибини виповзе чудовище і втягне необережного під цю яскраво-зелену покрівлю з мохів, ряски та шувару. На щастя, була осінь, та ще не пізня, дощі сильні ще не почалися, то і доступ до людських осель був легкий. На невеличких, піднесених дещо понад рівень боліт, піщаних або глинястих валах стояли щітинкою соснові ліси, а в них — села. У цих селах жив тихий, добрячий, ясноволосий люд, який більшу половину життя проводив у човнах та на сплавах, данину платив рибою та дьогтем, а землі обробляв небагато, бо її не мав. Білоруські мужики радо приймали під стріху лицаря, але не розуміли його оповідань про великого князя, поляків та татар!

— Татари до нас не прийдуть! — відповідали вони. — А великий князь та поляки не дуже лакоми на наші піскуваті нивки та на наших в'юнів. А як вони до нас не прийдуть, то й яке діло нам до них?

Коли Андрійко питав про Незвище, поліщуки кивали головами і казали:

— Це хіба тамошні люди знають, куди до нього дорога. Це над самою Прип'яттю, а доступу туди нема, хіба човном. Та й то не кожний туди вас повезе, бо там, кажуть, несамовито. Там один боярин запроторив раз свою невірну жінку, а вона з розпуки тікала й втонула у багні. З того часу ходить ніччю по багнах і надить до себе молодих та втягає у безодню. А як хто не дається на підмову, то й так наведе човен на корняк або колоду, і молодий йде пасти сомів у пучину.

Мимохіть здригався Андрійко, чуючи це, та проте не гаявся. День і ніч їхав вперед, доки не сказали йому, що тієї самої днини доб'ється до Прип'яті. Останню ніч перебув у хаті тивуна князя Гольшанського у Вільшині. Тивун вельми дивувався, що Андрійко бажає дістатися у Незвище, куди ніхто ще з цієї сторони не їхав.

— У Незвище їдуть тільки рікою! — пояснював він. — А туди буде нелегко. Але ось я вам дам провідника, то він доведе вас, куди треба.

І справді! Як тільки — відійшов від хати тивуна гонів на два, перед його очима розгорнулося безмежне, безкрає болото, вкрите тонким шаром баговиння та гниючих рослин, на яких яскраво виблискувала зелень. Один крок на цю зрадливу трясовину грозив неминучою загибеллю, а провідник мовчки вказав рукою на чорний ліс, який рисувався на обрії.

— Ось там, за багном, ліс, великий ліс, а серед нього — Незвище. Ми туди їздимо тільки зимою, а тепер хіба тільки пішому можна перейти. Тому залиште, будь ласка, коня у тивуна або вертайтеся та їдьте в село човном довкола у Прип'ять, а з Прип'яті заїдете у Незвище без труднощів.

— Скільки ж на це треба часу? — спитав Андрійко.

— Чотири-п'ять днів.

Якусь хвилину вагався Андрійко, бо і що ж йому за діло до Офки? Одначе з другого боку тягнула його туди якась незборима сила. Збудилися, бач, у ньому зрив молодечих почувань, бажання незвичайних пригод, переживань, а все для любимої жінки, яка усміхом рожевих уст мала нагородити його за це.

— Невже ж я люблю Офку? — питав себе Андрійко, але не знаходив відповіді на це питання.

Та якраз цей сумнів вплинув на його рішення.

"Поїду, там буде видно!" — подумав він і віддав коня пахолкові тивуна, який провадив його на край багнюки. Провідник, високий, худорлявий парубок у полотняній одежі, перехрестився, вдарив земний поклін, а опісля взяв довгу жердку в руки, а другу таку саму подав Андрійкові. Потім ступив ногою на податливе, гнучке підложжя, перейшов швидко кілька кроків і спинився на купині, яка поросла купчаткою. Опираючись на жердку, оглянувся за Андрійком, а поки той, за його прикладом, опинився на купині, мужик був уже на іншій. Отак скакали обидва з купини на купину, місцями находили більші острівці, буйно порослі осокою та ситником, зате деколи брели крізь ріденьку грязюку по коліна. Андрійко вельми дивувався, бо зовсім не міг помітити, по яких знаках відшукує мужик дорогу. Лук та меч прив'язав собі на плечі,

щоб не спиняли його в мандрівці, й витривало слідував за провідником. Важка була дорога. Вся спина і крижі боліли від постійної напруги більше, ніж після чотиригодинного бою з поляками. Тому, коли дійшли до більшого острівця, вже недалеко берега, став сам, обтираючи з чола піт, і попрохав провідника спочити.

Перед ними чорнів на гонів десять високий бір, на краю якого буйно росли вільхи, трепети та лозина. Дерев та кущі стояли густо і не видно було ні сліду людської оселі. Але ось раптом почувся далекий звук рога.

— Що це? — спитав Андрійко, прислухаючись.

— Хтось полює! — відповів провідник, відкриваючи берестянку з хлібом та салом.— Видко, хтось приїхав з того боку, бо досі не чув я у Незвищі ловецького рога.

Андрійко знову завагався. Як там, у Незвищі, є хто-небудь із рідні Офки, то його становище було б зовсім незавидне. Ба, в такому разі можна не зайти туди, куди бажалося, але поглянути завжди варто.

Останню частину дороги відбули обидва мандрівники також без перешкоди, бо поблизу острова підложжя ставало твердіше. Водяні рослини уступали місця лозині та вербам, а по сплутаних корнях шувару легше було ступати ногам навіть без допомоги жердок.

Хвилину відпочив провідник на березі, а потім повернув у bagno, щоб ще перед вечором бути у Вільшині. Боявся, бач, болотяних чортів та утопленої боярині. Андрійко залишився сам.

Перш усього, витер чоботи травною та листям, припоясав меч, поправив на собі одяг, а потім рушив уперед, відшукуючи стежки у лісі. Раз чи два почув ще звук рога вже ближче та виразніше, але не бачив ні живої душі.

Тільки болотяна птиця кричала на багні, а деколи шелест у кущах та травах зраджував утечу дрібного звіра перед ловецьким рогом. Більше години мандрував Андрійко лісом, нарешті почали дерева та кущі рідшати, а на прогалинах росли вересіль та пізноцвіти. Гавкіт собак розлягався у лісі перед ним, а Андрійко досвідченим ухом пізнав по їх голосах, що вже побачили звіра і то великого, ведмедя або тура. Скочив наперед, аж гульк! Опинився на прогалині, порослій короткою травною. Високий ліс оточував її звідусіль, а саме з цього лісу долітав гавкіт собак. У похиленій поставі, з очима, зверненими у ліс, стояв на галявині муж з рогатиною у руці та з топором при боці, а три кроки за ним у темно-вишневій, обшитій хутром сукні — прегарна жінка. Швидко забилося серце Андрійка, а кров хвилею вдарила йому до голови. Пізнав Офку!

В першій хвилині бажав підбігти до неї та привітатися, коли несподівано побачив на шапці мужа з рогатиною кармазинову стяжку. Ах, і в нього була така сама...

Скрадаючись гущавиною, підійшов ближче, щоб побачити оборонця Офки, і пізнав Кердеєвича. Звідкіля він тут узявся? Що він робив тут, серед Свидригайлової займанщини, він, перевертень?

Однаке події, які промайнули блискавкою, припинили його гадки. З лісу викотився на галявину якийсь клубок звірячих тіл серед окликів наганячів та псарів, які бігли

звідусіль, підцьковуючи собак, махаючи рогатинами, топорами, дрючками. Був це величезний ведмідь, з яким саме ловецькі собаки гуляли "свинського тропака", тобто чіплялися до його заду та боків і вправно відскакували вбік перед лапами та страховинною пащею. Вийшовши на вільний простір, звір побачив людей і зупинився, заревів з люті, став на задні лапи й одним махом скинув з себе собак. Наче спілі грушки з дерева, попадали собаки у траву, а звір, вискаливши страшні зуби, наближався до Кердеевича. Той підняв рогатину, розмахнувся і вдарив звіра в груди. Але вістря, видко, осунулося по кістках, бо староста похилився раптом вперед, а в наступну хвилю ведмідь повалив його одним ударом лапи на землю. Рогатина випала з рук Кердеевича, і здавалося, що йому ось і кінець. Але голосний крик переляку надбігаючої челяді та блискуча поява Офки заставили ведмедя забути про лежачого. Він ще з голоснішим ревом кинувся вперед і ось-ось досягнув би був скам'янілої з переляку жінки, коли раптом, наче блискавка, кинувся хтось між звірем та Офкою. Доки хто міг отямитися, вдарив ведмедя ножем у бік, а сам, відскочивши на крок, добув юршівського меч.

Смертельно ранений звір заревів страшенно й усім тілом та останком сил подався вперед. Напоровся, щоправда, на меч Андрійка, але його лапи впали з розмахом на плече та голову молодця. Він упав, а ведмідь закрив його своїм важким тілом та облив власною кров'ю. У голові Андрійка потемніло. Якусь хвилину намагався він ще вилізти з-під ведмедя, але марно. Лютий біль у плечі прошиб, наче ножем, його тіло, і він зомлів.

Думка Андрійка почала будитися з безтями, наче пізньою осінню приходить у пітьму днина, поволі, неохоче. Пітьма сіріє, ясніє, та не зникає, як літом, від удару меча бога сонця, а розпускається у світлі, мішається з ним, так що не знати, що це — чи це ще пітьма, чи вже днина. Отак-то звільна у кромішній пітьмі безтями замаячів перший світанок: свідомість існування.

"Я живу!" — сказала душа та намагалася розібрати все, що знала про себе. Довго ясувала вона собі всілякі речі, аж дійшла до останніх подій і зупинилася у своїх міркуваннях, наче ловець, що побачив звіра.

Ні, розібрати події, які після облоги Луцька молотом ударяли об себе та його свідомість, не в силі вона. Вона живе, то правда, але поза цим довкола неї пітьма, а швидше сумерк. А після сумерку буває ніч...

Ніч! Вона обіймає його звідусіль. Тисячами сліпих очей дивиться йому в серце з усіх боків та підходить до нього все ближче та ближче. У всьому просторі стільки лишень світла, що в ньому, а й воно меншає, меншає, аж уже тільки одна іскорка осталася. Невже ж вона погасне? Але ні! Ось він чує, що до нього доходить якесь інше світло, погляд очей! Блискучих, великих очей, з яких пробивається живуча душа. Він не бачить їх, але чує. Вони тут, коло нього, вони шукають його очей та впираються в його затиснуті повіки, шукають серця, моргають ритмічно під той самий такт, у якому воно б'ється. Хто це? Хто це?

Андрійко розплющив очі.

Сон це чи ява? Вона тут! Звідки? Яким світом? Чи це вже той світ, чи, може... Офка! Цей узагальнений образ краси, що змієм назвала Мартуся... А він, він бачить Ті блиск, Ті принаду, купає душу й тіло у невимовному чарі, яким віє від неї, і знає про її брехливість, облуду, злобу.

Та ба! — заскреготало щось у його душі. Що ж вийшло з правди, благородності, вірності, які блищали, мов сонячний світ, у його душі? Нічого! Померк блиск, розвіялися високі мрії... благородність, правду, вірність продали за гроші, честолюбство, наживу, а то й безглуздя... прийшов сумерк... Погань, гниль, самолюбство, безглуздя. А тут лишилася краса Змія Горинича, краса п'яної макової квітки та все-таки краса...

Блискавкою, наче в гарячці, пролітали гадки та картини крізь уяву молодця. Рука ворухнулася, наче бажала розірвати хмари-привиди, в які не хотілося вірити... І в ту ж хвилину сильний біль пройняв усе тіло лежачого і вернув спогад останньої хвилини ловів.

Опам'ятався.

— Що зі мною? Де я? Хто ти? — спитав, дивлячись в очі, які збудили його.

У відповідь почув низький, лагідний чоловічий голос, який говорив з докором:

— Бачиш, я казав, що розбудимо. Але ти, Офко, завжди вперта. Ось ще йому пошкодить.

Очі, в які дивився Андрійко, засвітилися якимось вогнем.

— Зашкодить, гадаєш, Грицю? Ні, не зашкодить. Йому вже час прокинутися на вечерю. Адже у нього нема ніякої рани. Ми й не доторкаємось до нього, а наші очі не пошкодять же йому!

Мої ні, а твої... ти знаєш! — відповів весело чоловік, і щось заслонило чарівні очі Офки. Було це зморшками пооране, добряче та одночасно грізне лице Кердеевича.

— Кердеевич! — прошепотів Андрійко і раптом згадав, що він у неволі. Одначе ця думка не збентежила його, не дратувала.

Неволя? Пусте! Чи не все одно — жити у великій чи малій тюрмі? Хіба не байдуже, чи він буде побивати інших, чи його запроторять у холодну? Хіба знає він, чи ті, з якими схрещував він меч, вороги чи приятелі? Хто знає, чи Кердеевич та його відступство не таке саме добре, як великопанські затії Свидригайла та великолитовські затії Жигимонта? Усе те зовсім не підходить до його намірів, мрій, стремлінь. Вони не з цього світу. Це або вчорашні спогади, або завтрашні затії, а поки що байдуже все...

— Добрий вечір тобі, лицарю! — заговорив тим часом Кердеевич.— Ти впізнав мене, то, видно, гарячки в тебе нема. Ось випий оце, то полёгшає.

І староста простяг до Андрійка чарку з напоєм. Молодець узяв чарку і випив. В ній було гаряче грецьке вино з корінням та ще якоюсь приправою. Напій швидко відновив сили побитого Андрійка, так що він ворухнувся і сів, а перше, що зустрів його погляд, були чорні, блискучі очі Офки та її сніжнобілі груди, що до половини виглядали з глибокого вирізу сукні.

— Здорові були, достойне панство! — сказав Андрійко.— І вибачте, що зовсім

несподівано потрапив у ваше поселля. Я ніколи не думав, що тут, серед земель Гольшанських... по цьому боці, під владою Свидригайла...

— А що це одне одному шкодить? — усміхнувся староста.— Війна війною, а волость волостью, чи вона тут, чи там...

— Волость так, але ви...

— Ми волимо спокій. Тут тихо, затишно, безпечно, тут нема ніяких напасників, ні грабіжників, ні капосних причеп,— при цих словах замиготіли вогники в очах Офки,— то й я не раз покидаю бойовище та двір і їду сюди на відпочинок. Тепер мені треба їхати надовше, може, на півроку, а може, і на рік, тож я мусив ще раз поглянути на моє гніздечко.

Андрійко зблід.

— То ви мене повезете у Польщу? — спитав він.

— У Польщу? Навіщо? — відповів староста.— Хіба ти сам захочеш. Але я не радив би тобі туди їхати, бо легше туди дістатися, ніж вернутися. Невже ж ти, лицарю, у Польщу вибираєшся?

— Не розумієте мене, достойні! Я в ваших руках бранець, тому гадаю, що мене заберете у Польщу, але я сам туди не наважився б їхати.

— Ти бранець? — схопився Кердеевич і раптом зареготав та кинувся обіймати Андрійка.— Ти — наш рятівник, який врятував від смерті мене і Офку,— бранець? Чули ви таке, батечки? Ха-ха-ха!

— Так, ви бранець, лицарю! — заговорила з усміхом старостиха.— Але тільки любов'ю та приязню прикуємо вас до себе. Усім життям не виплатимо вам повинності, бо ж ви нам це життя дали вдруге.

Андрійко не розумів слів старостихи й аж після довгої розмови дізнався, що ведмідь згинув від його меча та що його непритомним принесли у двір.

— Отут,— закінчив староста пояснення,— під опікою Офки та моєї старої мамки Горпини одужаєш, лицарю, а там і поїдеш у свою путь. А тепер ходім на вечерю!

Нелегко було Андрійкові встати з лежанки. Від довгої мандрівки по багнюці та від боротьби з ведмедем боліла в нього кожна кісточка, а лівою рукою годі було взагалі ворухнути як слід. Шуміло трохи і в голові, та, проте, настрої Андрійка значно покращав. На старосту не дивився уже тим ворожим поглядом, що раніше, бо почуття нетерпимості ослабли в його душі. Зате при погляді на Офку плавало його серце у захопленні, у якійсь неземній розкоші, і не було вже кривавих привидів племінної ненависті, які раніше стояли на перешкоді до джерела краси та любові. Навпаки! Усе, що досі в'язало його з життям, розпалося, порвалося, щезло, втонуло у зневірі, глибоко запала в серце образа, та найстрашніша образа, яку можна заподіяти чоловікові, кажучи: "Йди геть, ти мені не потрібний!"

Весело минав час при вечері. Кердеевич ні словом не згадував про князя Носа, а Андрійко волів теж забути про це у присутності Офки. Зате розказував захоплено про оборону Луцька, про ратників "боярина Грицька", про замисли боярина Миколи та свої. Кердеевич споважнів, замовк і аж трохи згодом відповів:

— Справді, видно, тепер у світі лицарський стан занепадає, коли навіть у нас починають люди думати про мужицьке військо. У хлопів є, без сумніву, велетенська сила, та, проте, не віл поводить візником, а візник волом, хоч віл і дужчий за нього. Мужик — не велика сила, але сліпа, несвідома своєї величі. Чи з нього вийде світанок свободи Руської землі? Не знаю і не вірю, щоб це сталося швидко. Луцькі ратники держаться завдяки Юрші, тобі та Горностаєві. Якби не ви, вони розпливалися б, наче осінній дощ, що маленькими струмочками зволожує землю, хоч разом міг би могутньою хвилею захопити з собою усе живе. Поки що князі держать верх над світом, а боярство та шляхта беруться відібрати у них цю владу для рівного поділу між усіма. На мужиків нема ще місця.

— Так, достойний пане,— зауважив Андрійко,— тільки наше руське право, наша незалежність існують завдяки свободі мужика...

— А оскільки мужик не може бути вільним, то і на незалежність ще не час! — усміхнувся Кердеевич.

Знову насилу вгамувався молодець і стримався від відповіді.

— Мені це байдуже,— заявив він,— бо бачу, що я ламав спис за пропашу справу.

Коли підняв голову, очі його зустріли погляд Офки, ясний мов сонце, палкий мов вогонь.

— За яку б справу не ламав спис лицар, завжди він лишається лицарем, що стоїть понад мужиком, князем чи боярином! — сказала вона.

— Так, але невдачі зламують часом і лицаря! — відповів Андрійко.

— Без сумніву! — сказав на те Кердеевич.— Тому повинен лицар не йти в житті тільки за своїми почуттями, лишень зважити добре силу противників та союзників, і аж тоді кинути свій меч на цю чи ту терезку ваги.

— Як то? А рідний край, мова, віра, народ? — упирався ще Андрійко.

— Лицар стоїть понад усім тим, як найнижчий духовник над найвищим володарем світу! — відповів Кердеевич холодно, а Андрійко замовк. Не переконали його слова перевертня, але відповісти на них не міг. Аж тут втрутилася Офка:

— Забуваєте, лицарі, про те, що повинності лицаря не закінчуються на боротьбі. У нього є ще служба жінкам чи жінці. Чи ж вона не заповнить порожнечі у лицарській душі того, що боровся за пропашу справу?

Тут знову глянула в очі молодцеві так щиро і так любо, що молодець спалахнув як рожка.

— Ха-ха-ха! — засміявся добродушно Кердеевич.— Відразу видно, що моя жіночка грає на струнній бандурі. Вчасно ударила струну, яка найголосніше повинна обзиватися в серці молодика.

XXVII

На превелике диво, Андрійко другої днини зліг у сильній гарячці. Стара Горпина, яка знала всілякі ліки, заявила, що йому пошкодили духи багна та що гарячка триватиме аж до перших морозів. Поки що було неможливо Андрійкові їхати із Кердеевичем, а староста не міг на нього ждати, бо на заході боротьба з Польщею,

незважаючи на перемир'я, не втихала.

Появилися навіть знову мужицькі ватаги, які нападали на всіх, хто прибував до сіл грабувати поживу чи пашу. Але тепер цей мужицький рух не носив уже характеру всенародного повстання. Мужик боронився тільки від ворогів, які зазіхали на його працю або хотіли накинути йому польське пашцизняне право. Поодинокі князі використовували ці місцеві вибухи й повертали гнів народу проти поляків та перевертнів. Почалася війна всіх супроти всіх, бо головні польські війська пішли на Пруссію та у Наддністрянщину, куди загостили були волохи. Сама шляхта з великою підтримкою малополяків мусила боротися з повстанцями на Поділлі, Волині, в Холмщині та Галичині. Туди мусив їхати Кердеевич, бо на чолі однієї з ватаг стояв князь Олександр Ніс, який накинувся насамперед на волості Кердеевича. Він шукав Офки або помсти, а старості його завзяття загрожувало знищенням майна. Тому, не гаючись, сів Кердеевич з службою на човни та поїхав угору Прип'яттю на захід. У Незвищі лишився Андрійко сам під опікою Офки та Горпини, а кільканадцять ратників із місцевих селян та замкових слуг і зграя величезних, злючих собак стерегли дворище.

Недуга Андрійка тривала недовго. Коли перші осінні дощі наповнили водою всі рівчаки та заглибини в болотистому ґрунті, а самі багна перетворили в озера, коли доступ у Незвище став зовсім неможливим, він устав здоровий та веселий, як ніколи.

Аж сам здивувався молодець, чуючи, як огнем переливається в ньому молода, палка кров. Понурі картини минулого та майбутнього, які тривожили його уяву ще недавно, зникли безслідно й залишили після себе тільки щось, ніби сором. Було це почуття, яке виникає в серці зрілого чоловіка на спогад молодечих розчарувань та прикростей. Людина сміється сама над ними і над собою, хоч колись уся душа рвалася від них, а сердечна кров топила нещадно у своєму розшалілому плесі всі свобідніші пориви молодості. Так, не те стало тепер. Мандрівник з деяким зворушенням дивився на щойно перескочену прірву, але перед ним стелився рівний, мов полотно, битий шлях, душа всміхалася до нього.

Уставши, Андрійко подякував богу за рятунок молитвою, а опісля побіг до ріки, щоб знайти човен, який перевіз би його в Чорнобиль. Однак у прибережних лозах, де звичайно паслась худоба, тепер шуміла жовтава хвиля. Купини лоз утворювали тільки низенькі зелені островки, які гнулися під натиском води. Далі за ними — чи то море розлилося? Чи перенісся у темні ліси Полісся безмежний Дунай? Величезний простір краю, якого не бачило око на замряченому горизонті, покривала вода. Не та лінива, сонна вода Прип'яті, а якесь страшне, розшаліле море, без краю, без стриму, злуче та дике. Раз у раз стрілою проганяла течія грубезні пні дерев з корінням та гіллям, які нанесли у русло Прип'яті лівобічні притоки ріки. Вони пливли один за одним, наче їх хто навмисне пускав униз з течією, щоб припинити плавбу на ріці. Бо справді, годі було й подумати, щоб хтось відважився довірити свою долю слабкій чайці серед цього дивовижного круговороту води, бризків, мряки, пнів, крилатого, чорного гілля та поплутаної, наче руки утопленика, гнучкої лози. Андрійко сперся об низьку вербу, яка стояла над водою, і мовчки дивився на величну картину розшалілої природи. Він знав,

що хоч і спаде вода в Прип'яті, то осінні дощі перепинять плавбу до грудня або й січня, і він аж тоді зможе вибратися по льоду та снігу, саньми.

— Не мізкуй, не мізкуй, лицарю, і не квапся! — почув раптом позад себе тремтячий старечий голос Горпини.— Не квапся та вертай у хату, а то знов ухоплять тебе злючі духи боліт.

— Здорові були, бабусю! — відповів з усміхом Андрійко.— Не бійтеся за мене! Я зовсім здоровий! Ні сліду не лишилося від поганої недуги.

Спираючись на ціпок, стара підійшла та кістлявим, заскорузлим пальцем відхилила його повіки, уважно приглядаючись до його очей.

— А не болить у тебе голова та спина? — спитала вона.

— Зовсім ні!

Серед безлічі дрібних зморшок, які покривали все обличчя старої, зарисувалося кілька глибоких зморшок на чолі, а маленькі вицвілі очі дивилися кудись далеко. Раптом рука з кістлявим пальцем піднялася вгору, наче застерігаючи.

— То погано, то дуже погано! — сказала пошепки.— Як так, то ти, лицарю, не мав пропасниці, а тебе вrekла он та, там!

І рукою вказала на дворище Офки. Андрійко споважнів.

— Як же це? — спитав він.— Невже ж молода гарна жінка може наврочити? Не кажіть, бабусю, нісенітниць! Видно, ви не любите її, тому й говорите таке.

Стара потрясла головою.

— Не люблю її, кажеш? Ні, це неправда! Я ненавиджу її, власними руками задавила б її, як сліпе котеня, вкинула б у найбільшу глибину Чортового болота... Ось де правда!

— За що ж ви її ненавидите? — питав Андрійко, якого мимохідь зацікавила ця розмова.— Вона ж гарна, як весна, і бачу, добра, бо держить вас, бабусю, у дворищі, хоч, певно, знає, що ви її не теє... Вона добра, як божий ангел. Бачив я її в іншому місці, вона була там недобра, злюча, хитра, але тут...

— Правда твоя, сину,— перебила стара.— На її устах мед, у руках золото, але в серці... Гей, чи був ти коли на Поліссі у морозний різдвяний вечір? На небо вийде місяць та обсипує сріблом увесь світ. Мороз кує драговини й болота у рівнесеньку скатерть, сніжок ніжненьким пухом обмережає всі галузки дерев, усе пруття лоз та вільшини, всі стебельця очеретів, рогози та трощі, а мережки іскряться, наче перли, наче самоцвіти-алмази. Сріблестосинява габа укриває все, і не чути ні шереху, ні звуку, ні голосу. Все спить, дрімає, все заціпеніло, завмерло, тільки над Чортовим болотом, яке не замерзає ніколи, стоїть туман. Він підіймається високо, а його вершок купається у місячному сяйві, наче лице ангела, який іде присипляти все, що осмілиться у таку ніч не піддатись сонному чарові ночі. Цей ангел кладе свою руку на чоло мандрівника, обіймає рукою сироту, яку прогнали безсердечні люди з рідної хати, і всі вони засинають серед білих мар смерті, а його ангельська добрість — це холод, байдужість, це усміх померлої жалібниці. Такий-то холод, сину, такий приятний усміх живе у серці Офки.

Говорячи те, стара задивилася в далину, підняла кістляву руку, наче бажала

показати Андрійкові, як ангел смерті йде через замерзле Полісся. Мовчки слухав молодець і через хвилину справді, наче бачив те, що розказувала Горпина. Однак вона не переконала його. Те, що розказував йому про Офку Сташко і що бачив він сам у Луцьку, свідчило про інше.

— Не так воно, бабусю, є на ділі,— зауважив невдоволено.— Якби Офка була таким холодним ангелом, не прикувала б вона до себе старосту!

— Може,— сказала на те бабуса,— її тіло іншим буває в одрині, ніж так, але пізнавати людей мене не вчи! Тисячі бачила я на своєму віку, а я не завжди чепіла у Незвищі... Одначе такої жінки, як Офка, не бачила і не знала я ще ні в Литві, ні на Поділлі, ні на Волині. У неї нема всього того, що повинно бути у жінки, нема благородності почування для божих та людських справ, а є тільки честолобство, бажання багатства, влади, сили, помсти і, може, бажання розкоші, палких обіймів, любовного шалу. Жінка — товаришка чоловікові, вона шафарка всього, що прикрашує життя, вона провідниця чоловіка у світі, а не навпаки! Так є завжди, так було і буде, доки хрести стоять на наших церковцях. Хоч, на перший погляд, вирішує чоловік, та на ділі кожне його рішення, кожне слово, кожна думка виростають, наче квіточки на грядці, на якій порастає жінка. Ти цього ще не знаєш, бо ти молодий. Ось поглянь на вчинки та гадки Кердеевича! Не завжди був він тим, що тепер...

— Я знаю! — докинув Андрійко.

— Як знаєш, то добре, бо тоді зрозумієш, що бажаю сказати. Вона обплела його своєю зміїною красою і довела до того, що він, наче злодій, крадькома мусить приїздити у своє поселля. Люди пальцями показують на нього, як на зрадника рідної землі, віри, народу, сміються з польських малюнків на його щиті та глузують з старого, що взяв молоду жінку. Але біда не в цьому, а в тому, що всі його вчинки, гадки, задуми не ті стали, що раніше. Наче хто виполов із його душі рожі та лілеї, а посіяв полин... За це я ненавиджу її, бо я...— тут стара вдарила себе в висохлі груди,— бо я виплекала його сама біля своїх грудей, і з них висав він любов до всього того, що тепер обплював.

— Видно, тому, що вона чужа, з-поміж інших людей та з іншого світу, тому й не розуміє того, що любимо і цінімо ми,— відповів молодець.

— Гей! Коби так хто взяв її з нашого світу та завів у безвість, коби вона так вернулась туди, звідки прийшов до нас ангел смерті...

— Пек, цур та пек! — аж скрикнув Андрійко, з острахом дивлячись на стару, яка, витягнувши наперед себе руки, відходила в напрямі малої хатини, що стояла над самим краєм болота.

На малому рундуці перед дворщем привітала Андрійка старостиха. На чудовому її лиці стояв вираз задуми і смутку, довкола уст зарисовувалася злегка зморшка болю. Глибоким поклоном, якого навчив його Сташко, зустрів її молодець, а вона відповіла ледь помітним рухом голови та вказала йому місце напроти себе на малій лавочці. Сівши, Андрійко дивився на прегарну жінку на тлі почервонілих листочків дикого винограду та жовтого хмелю, якими обріс рундук.

— Бачу, лицарю, що ваше здоров'я поправилося значно,— почала звичайним,

холодним тоном.

— Так, пані, завдяки ласці бога та вашій допомі. Тому я після ранішньої молитви тільки вам, пані, винен подяку і не забуду цього до кінця життя. Своїми ліками врятували ви моє тіло, а своєю появою рятуйте душу від загибелі у безпутті.

З-під спущених вій на гарне лице молодця упав погляд темних очей, загадковий, як і сама жінка.

— Уже раз,— сказала вона,— ці самі уста обіцяли мені лицарську службу, та серце забуло, що вони казали, раніше, ніж потемніла дарована мною стяжка.

З-за глибокого вирізу золотисто-жовтого корсета видобула кармазиновочервону стяжку, ту саму, яку колись знайшов князь Олександр. Вії чорних очей піднялися зовсім, і Офка глянула прямо в лице молодцеві. Він злегка зблід, та не дав себе збити з пантелику.

— Ви забули, достойна пані, що ця стяжка мусила бути знаком відповіді для князя Носа, раз Сташко подер свою на ганчірки. Не моя вина, що ви, їдучи з князем, забрали з собою і стяжку.

На лиці старостихи зацвів рум'янець.

— Добра відповідь! — усміхнулася.— Тільки, бачите, я не хотіла прохати вас, тому прохала Сташка, не знаючи, що він...

— Не знаючи?..— спитав протяжно Андрійко.

— Так! Живучи серед служби, і не гадаєш, що це також люди з крові і кості, молоді, палкі...

— Не тільки служба була при вас, пані!

— Ох!., ви...

Найкращі столісті рожі зацвіли на личку Офки. Вона відвернула голівку вбік та з-під довгих вій стежила за кожним рухом Андрійка.

— Ви знаєте, лицарю, що лицарська служба і любов — це не одне!

Андрійко схилив голову.

— О так, знаю. Недарма кажуть люди, що ви гарні, добрі, мов ангел, та не той, що купається у сяйві вічного світла, а холодний мов крига, мов ангел смерті.

Офка засміялася коротко, нервово.

— Ох лицарю! — заговорила.— Невелика між нами різниця віку, але досвідом я куди старша вас. А досвід цей здобула я на самоті. На самоті, кажу, бо можна бути самотнім і серед натовпу, і біля чоловіка... Поглянеш довкола себе і бачиш тільки голови, тулуби, зброю, тапперти, киреї, шуби, сіраки, та не бачиш людей.

— Одного вечора у Луцьку казали ви мені це, пані!

Офка схопилася раптом з місця і підійшла до молодця. Її щоки горіли рум'янцем, наче розрізаний гранат, червоні уста пашіли вогнем, блищали очі. Її ручки узяли руку молодця і стискали сильно, пристрасно.

— Ох, не згадуй мені цього, лицарю, це було тільки слово і більш нічого. Тоді не шукала я в тобі душі, а, знайшовши її, збентежилася тільки. Але тепер, тепер, коли ми самі, а довкола нас тільки розбурхана природа та тупоумна служба, не ховаймося одне

від одного за сумніви, недовір'я, облуду! Питаєш мене, чому я холодна, мов ангел смерті? Бо я нещасна! Ось чому! Те, що я тобі казала там, біля каміна, було тільки слово, це, що кажу тепер,— це правда!

Задихавшись, сіла біля Андрійка на лавочці. З-під розрізу сукні виглядали розхвильовані важким диханням груди, і ті самі оп'яняючі пахощі обвивали його, що тоді там, у одрині замку...

Але цим разом не стояло на перешкоді нічого, що зберігало б Андрійка від спокус Змія Горинича, розпалося, розвіялося все, і між Офкою і ним була тільки ненависть до всього, що їх розділяло досі.

Тихо, ніби ненароком, ліва рука молодця обняла стрункий стан жінки, доторкнулася до повного, пружного тіла.

— Ах! — зітхнула Офка і через хвилину всім тілом пригорталася до грудей Андрійка.

— Не вини мене за холод, лицарю, не знаючи мого горя. Пізнаєш його, то й осудиш сам!

Вирвалася з обіймів, сіла на своє місце і почала розказувати про Кердєєвича. Зразу не сподобався їй старший уже та надто поважний муж, одначе незабаром бачила вона його на турнірах, у яких одержав першу нагороду. Наче грушки, летіли його противники з сідел, а він усім велів рачки лізти до її ніг, де вставали аж за її дозволом. Це дуже їй подобалося, а коли батько, знайомі, а навіть король забажали її руки для Кердєєвича, вона згодилася. Пізніше зустріла свого колишнього товариша дитячих забав, який, побачивши її, запалав пристрастю до неї та за всяку ціну бажав розірвати намічене подружжя.

За його порадою почала Офка ставити Кердєєвичеві різні умови, гадаючи, що він їх не прийме, і так розіб'ється все. Одначе, засліплений красою дівчини, боярин готовий був за її ласку запродати душу чортові й погоджувався на все. Він принижувався, просив, жебрав, і тоді втратила вона до нього пошану та прихильність, і все ество збунтувалося проти ненависного шлюбу. Вона відмовлялася, шукала виправдання, викрутів, хотіла тікати, та все даремно. Батько беріг її як зіницю ока, і на всі плачі й вагання відповідав завжди: "Гаразд, гаразд, все те поладнається після вінчання". Тоді вона в останню ніч перед відданням зважилася на все, але тої самої ночі... віддалася своєму коханцеві, щоб ненависний чоловік не чванився її віночком. Вона надіялася, що коли Кердєєвич дізнається про це, то не витримає такого удару й відступить від наміченого подружжя. На диво, сам її коханець просив нічого не казати Кердєєвичу, бо, мовляв, так, як є, краще буде й на майбутнє. Обдурити "божевільного старцуна" — невелика штука, а під широкими полами його боярської киреї досить буде місця і для двох, не то для одного. Офка вперше скривила тоді душею, обманюючи Кердєєвича, а коли через тиждень коханець виїхав і пропав десь на заході, вона поволі звикла до свого становища жінки нелюбого, та ангельськи доброго чоловіка.

Дальше оповідання перервала служниця, яку Офка тримала замість Марини,— бліде шістнадцятилітнє дівчатко з синіми, мов фіалочки, очима та сумним личком.

Вона сказала, що обід на столі, і обоє пішли до кімнати.

Всередині дворище було обставлене дуже гарно. Усі стіни оббиті дорогими узористими килимами, привезеними з Італії, на вікнах та дверях — опони та занавіси. На столі стояв чудовий срібний посуд, багатозолочений та різьблений. Наче живі, звисали з країв підносів та підставок квіти, виноград, колосся або м'язисті фігури жінок та мужів, сплетені в дивовижні групи. У кожному такому творі західного мистецтва видно було любов до краси людського тіла в його найвшому розквіті та бажання зірвати кайдани побожнооблудного середньовіччя. Пророче відчуття митців відкидало заплямовану безліччю потайних гріхів, подерту жорстокими вибухами пристрасті, білу пелену брехливої невинності, а з-під неї вискалила до нього зуби бестія. Митець усміхнувся, погладив її по кудлатій голові й підняв з приниження, пороку, гнилі до висоти людини, а її первісні, природні пориви — до висоти гідного людини стремління. Ось так настало відродження мистецтв, які швидко знайшли у невичерпній скарбниці старовини взірці та виправдання. Твори цього нового мистецтва поволі знаходили визнання тільки у відродженій і варварській Польщі та на візантійсько-монгольському сході. Зате знайшли вони у декого дуже розвинене розуміння природи та простодушність, властиві руському народові. Ось чому не завагався Кердеевич прикрасити гніздечко своєї кралі саме цими першими ластівками нового мистецтва.

Під час обіду старостиха й Андрійко їли небагато, зате жваво розмовляли далі. Мова зайшла про великі події, які сталися в останні роки володарювання Вітовта. У всіх цих подіях брала Офка активну участь. Вона перетягнула чоловіка поміж перевертнів, вона полегшувала Зарембі його діяльність та повідомляла польські кола про задум незалежників. На закид Андрійка, що це не було гарно, труснула гордо голівкою, аж розсипалися її кучері по лебединій шії.

— Не гарно? Можливо, та, бачиш, подружжя чи любов — це боротьба, в якій одно підкоряється другому. Якби Грицько, взявши мене, показав, крім доброти, ще хоч якусь волю, якесь бажання чи стремління та туди присилював і мене прагнути, якби він показав був яку-небудь силу в своїх змаганнях та прогнав на сто вітрів усіх, хто відмежовував мене від нього, тоді, певно, не мав би причини твій народ називати його перевертнем. А так, куди хочеш, туди він і погнеться, годі ж мені, як хмеліні, обплітатися довкола безсилої билини. Я жінка! Не забувай цього, Андрійку, і як жінка вимагаю від молодика жару, палкості, крові, безтямної, п'яної розкоші, від зрілого мужа — поваги, сили волі; бо він голова, не я! Він дуб, я хмелина, моє листячко прикрашає його порепану кору. Він опора для мене, не я для нього, і я, певно, не кинула б його, старого дуба, задля молодого верболозу.

Андрійко також висповідався перед Офкою в усіх своїх замислах, прагненнях та розчаруваннях. Не замовчав нічого, навіть про свій виступ проти Заремби та зустріч з Свидригайлом. Офка слухала його уважно, а коли закінчив, налила йому чарку мальвазійського вина.

— Що ж гадаєш тепер почати, лицарю?

— Раз назавжди відійти від пропашої справи!

— Скажи краще: від тих, що її запропастили! — не згодилася Офка.

— Все одно!

— Ні, не все одно, лицарю, не все одно! Чи нечистий або грішний піп — не піп? Чи не має чинності свята тайна, яку уділяє вірним? Посуд глиняний, але вино благородне, люди грішні, та справа свята!

З подивом глянув Андрійко на Офку.

"Чи це, що кажеш зараз, суцільна правда, чи тільки слова? — думав. — Якщо це правда, то я шукав правди там, де її не було, а найшов її там, де й шукати не думав".

— Я гадаю вертатися у своє поселля, в південну Київщину. Там, у Юршівці, зводитиму давні порахунки з татарами та князем Кирилом Глинським. Боярин Грицько Кознар, який був колись у мене слугою, привезе мені з Луцька мої гроші та добуте мечем майно; доволі в мене й мого давнього, а з-під шляхетської кормиги тисячами тікатимуть усі ті, що колись бажали прогнати наїзника з рідної землі. Тепер вони, як бджоли до матки, збіжаться до мене, а я за їх допомогою садитиму на вільних землях цілі села. Не можу боротися за волю народу, то можу хоч трудитися для нього.

Офку, видно, захопив його план. Вона відхилилася всім тілом на спинку крісла і дивилася в стелю, наче розмальовувала собі в уяві красу Андрійкового майбутнього.

— Усе то гарно! — сказала врешті тихо. — Та одначе тобі ще не вистачає жіночої любові, яка прикрасила б тобі труд рожами розкоші. Ох, бо ти не знаєш ціни цього, що дає тобі своєю любов'ю кохана людина...

Схопилася з крісла, і не встиг Андрійко відповісти хоч словечко, — вибігла з їдальні.

Вийшов і Андрійко на рундук, а опісля тихою ходою попрямував до вкритого густою осінньою мрякою лісу. Кров молотом стукала у скронях, він задихався, серце, здавалося, розсадить могутні груди. Що значили слова Офки? Невже ж вона надить і його, як надила Кердеевича, Носа, Сташка та стількох інших. Раз уже відкривала вона йому свої обійми там у Луцьку. Так казав Сташко, та й він сам бачив у неї не холод, не байдужість, а жар невтишеної нелюбим чоловіком пристрасті, яка вирувала в її квітучому тілі. Ах! Це тіло!..

Андрійкові здавалося часом, що велетні пралісу гнуться на всі боки, як верболіз, а холодне повітря не могло вгасити внутрішнього вогню. Вперше в житті бажання любові, нестримне, непереможне, обняло його, мов пожежа, відбирало хвилями пам'ять й кидало все тіло в гарячку, не меншу від тієї, яку щойно переніс. Так, вона наврочила його, ця чудова жінка, та не недугою, а непоборним вибухом невиданої, нечуваної досі пристрасті.

Дрижачи всім тілом, напівзбожеволівши від хаотичних думок та від напливу розшалілої крові, яка, наче полум'я, бушувала в його тілі, Андрійко щораз прискорював крок. І тоді згадалися йому його луцькі проходи по багнах, по нетрях, коли вся душа чинила опір вируванню пристрасті. Але тоді стримувало його бажання героїських, кривавих подвигів, що мали збудити старий світ, а породити новий... Не було місця для любові, розкоші. Та ось тепер нема вже того, що стримувало, а є сильніше від нього, від людей, бога, є нове стремління, певно, означене, ясне, і перешкоди нема ніякої, хіба...

хіба опір. Гей! Опір Офки! Де нема стриму для його душі, там нема й опору для тіла! А потім... може, слова її були словами згоди... Може, не буде й опору...

І стрілою побіг Андрійко у дворище.

Смеркало. Понурий осінній день умирав на заході. У віконцях пекарні світилося, видно, служба готувала вечерю. При брамі псар спускав з прив'язі британів на ніч.

Таємничо лежав перед Андрійком рундук та неосвітлені кімнати Офки. Наче злодій, крадькома увійшов у свою кімнатку. З стільчика біля дверей встала біла постать і заговорила тихим голосом:

— Пані жде з вечерею у себе,— вказала рукою на двері у протилежній стіні і зникла наче привид. Це була покоївка Офки. Андрійко лишився сам.

Він глянув туди, куди показала покоївка, і, на превелике диво, у темряві побачив червонявий відблиск далекого вогню або заслоненої лампади. Він подався туди.

У стіні, в якій досі він не помічав ніякого отвору, тепер виявилися відчинені двері. А в цю мить щось ніби кліщами здавило серце перед останнім вирішальним боєм і відібрало йому всю силу, все завзяття, всю певність. Насилу переступив поріг і... завмер у подиві-захопленні.

При червонявому сяйві ватри, яка палахкотіла в каміні, на низькому, подушками та килимами вистеленому тапчані, напівлежала-напівсиділа Офка, вдивляючись у полум'я розмріяним поглядом. Ніжненький обрис її носика та уст вирізнявся на темному фоні сутінок, наче найкращий малюнок італійських

митців. На ній була легенька, напівпрозора муселінова накидка, з-під якої виглядала коротенька — від половини грудей до коліна — кармазинова туніка без рукавів, з глибоким вирізом на грудях та з розрізами по боках. Засліплений казковою появою красуні, Андрійко стояв, як укопаний, і вхопив себе руками за груди, бо задихався.

Та ось підняла крала голівку і поглянула на молодця.

— Добрий вечір, Андрійку,— сказала тихо,— ти вернувся. Ходи! Вечера жде!

І протягла до нього повну, білу, немовби алебастр, пахучу від амбри руку.

— Офко! — заговорив швидко, задихаючись та запинаючись від невимовного хвилювання.— Офко! Серце моє! Здивуєшся або й злякаєшся нахабності твого гостя, але вибачай! Не під силу мені боротьба з твоєю красою, принадністю і з огнем, який бушує в моєму серці. Ти одна, одна зможеш втишити його бажання, одна ти даси мені квітку любові, до якої молюся, молитися буду, до якої молився вже там, у Луцьку, коли я, як божевільний, відпихав руками від себе щастя. Моєю стань, Офко, якщо не хочеш побачити мене мертвим або божевільним!

Він обняв її білі круглі коліна та цілував їх у безтямі. А на устах Офки зацвів неземний усміх. Її рука ніжно обняла шию Андрійка й намагалася підняти його.

— Устань, коханий! — казала вона.— Устань, я соромлюся, мої коліна нагі, мій одяг у неладі, служба пішла спати, ми самі! Невже ж ти бажаєш користати з своєї переваги?

— Як то? — вигукнув молодець.— Чи тільки те відповідаєш мені на мої слова, які є лише тінню почуттів?

Але ні! Так не було! Усміх на устах став жартівливим, рука відкинула муселінову накидку, а білі, наче слонова кість, повні, розкішні груди полонили зір молодця.

— Чи знаєш, Андрійку, що це я викликала у тебе зіллям гарячку, щоб ти не поїхав? — спитала голосом розбещеної дитини. — Так, бо я хотіла тебе мати при собі, біля моїх грудей, моїх уст.

— Ах!

Швидким рухом обплела шию Андрійка, потягла його до себе, і уста їх злучилися в довгому першому поцілунку. Все тіло Офки, наче вийнята з води риба, вигиналося, в'юнилося, тремтіло. Туніка розхристалася на шиї, білі, пружні півкулі грудей, тремтячі від бажання та жару любові, виглянули з-під золотої борти, і п'яні уста Андрійка припали до них, наче прагнений мандрівник до спілої суніці.

А тоді закрутилося все довкола них у якомусь шаленому вирі безтямної розкоші...

XXVIII

З усім жаром молодії, палкої та сильної людини віддавався Андрійко новій для нього розкоші. І Офка аж тепер переживала весну свого життя. Одно тільки бажання було в обох, одно стремління, одна ціль: насититися самому і дати другому збагнути всю безодню розкоші, яку розкриває перед молодими любов.

Неначе гарні, зоряні сни, минали дні та ночі, тижні, місяці. Більше досвідчена Офка вміла у любовну гру вводити щоразу інші переміни, була невичерпна у дотехах, оповіданнях, пестошах, одним словом — не допускала у буйний квітник своїх любовців найтяжчого ворога любовної пристрасті — нудьгу. Вічно нових тонів любовної ласки добирала пташка, її трелі та переливи завжди полонили вухо чудовою та все новою гармонією, складом, висотою, барвами. Вічно шаліла молода кров, а винахідливість коханки вміла її завжди наче підігнати батогом до дальшого безтямного вакхічного танцю.

Аж десь після іорданівських свят попустили морози, а навколишні селяни почали навідуватись у Незвище. Вони приносили вісті про війну поляків із німецьким орденом, про перемир'я з Свидригайлом і про завзяту війну на Поділлі та в Галичині. На стрітення мав відбутися з'їзд для обговорення умов вічного миру.

Десь у березні вперше відізналося в серці Андрійка щось ніби докір совісті, ніби жаль за тим, що покинув восени. Правда, його мрії, як і мрії багатьохбагатьох інших мужів, розбилися об холодну стіну великокняжої тупості та злої волі його дорадників, але все-таки... чи людина живе тільки любов'ю?.. Не втерпів і запитав Офку про її думку.

— О так! — відповіла з поспіхом, наче боялася, що коханкові прийде якась інша думка. — Так, людина живе тільки любов'ю... і надією...

— Надією? — спитав молодець. — Яке ж добро жде нас після цієї чари невимовного блага, яку ми випиваємо щодня?

Офка всміхнулася якось загадково, на її личку зацвів рум'янець, а погляд чомусь потупила в землю.

— Так, Андрію! Зразу надіємось усміху, ніжної ласки, потім безтямної розкоші

любовних ночей, а вкінці... материнства...

— Офко! — вигукнув Андрійко, схоплюючись з місця.

З тихим хлипанням припала жінка до його грудей.

— Я вже від осені знаю, що... та я боялася, що ти мене перестанеш любити. Аж тепер кажу тобі це, щоб ти знав, що в мене під серцем від тебе... та щоб ти не кинув мене.

— Я тебе? Зірничко моя! То ти справді гадаєш, що я міг би це вчинити?

Він обняв її, мов обіймає розжалоблену дитинку, та пригорнув до грудей, наче могутніми руками хотів захистити її від горя та небезпек. А вона підняла поблідле личко вгору і прошепотіла:

— Ох, ти мусиш те вчинити, бо адже ми вже не самі, нам треба власної хати та поселля. Кердеевич...

— Так, це правда! — сказав він. — Їхати треба, та тільки ненадовго. Заки пожовкне листячко, вернуса та заберу вас звідсіля, ген у степи, на південь, у круті балки, в зелені байраки, в широкий вільний світ!

Однак легше було пообіцяти, ніж справді залишити Незвище. Через кілька днів надійшов від Кердеевича лист, у якому він сповіщав Офку, що важко поранений у боротьбі з князем Олександром, ватага якого напала на нього в Лопатині. Лист привіз із Пінська купець, який доставляв у Незвище потрібні Офці харчі, вино, хутра та інші товари. Він розказував про бої на Волині, про завзяття обох сторін та про незадоволення литовського боярства і деяких панів Свидригайлом. Про прибуття Кердеевича влітку не було й мови, аж пізньою осінню або зимою могла надіятися чи боятися Офка його приїзду. В зв'язку з цим Андрійко відклав свій виїзд на тиждень, а за цей час відлига не дозволила взагалі виїхати. Над землею вирував західний вихор, якого ніхто не пам'ятав на Поліссі. Він ніс з собою дощі, які повинню зливалися на відталий сніг та перетворювали його у непрохідну, холодну грязюку. Вмить порябів, почорнів непорочно білий, хрустальний світ, а разом з цим змінилося дещо і в Незвищі.

Мужики-ратники пішли з дворища, бо по розмерзлих мокляках не міг уже пробратися ніякий ворог, а служба заходила розчищати та угноювати город. Офка виходила на рундук, та вже не покидала дворище. Широка спідниця на обручах приховувала її вагітність від очей служби, та вдень ходити все-таки не наважувалася Офка. Хіба вечором виходила, спершись на руку Андрійка, слухати дзюрчання весняних вод, крик звіра у пущі та голоси перелітної птиці у повітрі або на багні.

Позеленіли жовті пуп'янки на деревині, опав цвіт із фруктових дерев, надходив травень з своїми пахощами та трелями солов'я, але вигоріле багаття пристрасті не вибухнуло новим огнем. Поважний настрій чекання чогось великого змушував Офку з довір'ям схилити голову на плече Андрійка, а він підтримував її могутньою рукою і наче додавав їй сили та певності, що майбутнє поверне їм ще ті гарні хвилини, коли у Незвищі, замість ангела смерті, витала богиня Венус.

Та все-таки не раз і не два ходив Андрійко сам у ліс над мокляки, які пишалися новим яскраво-зеленим одягом свіжого очерету та шувару. А тоді, коли у місячному

сяйві заводив пісню соловейко, коли над водами гомоніли чаплі, а з озерця відзивалися жаб'ячі хори, тоді чув молодець у серці якусь неясну тугу за чимось, що колись йому снилося і чого не зазнав досі. Часом здавалося йому, що він прокидається з похмілля, що все пережите — це тільки гарний, але гарячковий сон. Чи те, що пережив він з Офкою, любов? Де ж поділися ті оспівані ніжності, зітхання, де пісні, розмови, прохання, де чекання та радощі заради одного усміху, поцілунку? Невже ж усе те згоріло в жару нестримної похоті?

І мимовільний сумнів почав мучити Андрійка: або його любові — це брехня, або його співжиття з Офкою — не любов, а щось інше, щось ніби любові Грети з Горностаєм. Але у наскрізь правдивій душі молодця почуття обов'язку взяло верх над усіма сумнівами. "Раз вона стає матір'ю моєї... о боже!.. моєї дитинки, то вона для мене все у світі, і нема ні добра, ні краси поза нею!"

Але що ж... Хоч навіть тінь не зачепила його відносин з Офкою, все ж щораз голосніше обзивалися в ньому давні прагнення та стремління. Жар любовної пристрасті заслонив їх тільки на час, а коли опав туман, поза ним не було нічого... Офка розуміла особисті бажання людини, які б вони не були, бо світ, із якого вона вийшла, поклав собі був богом якраз особисту користь. Однак поза це не сягала вона думкою і не розуміла, що поза користю одиниці є ще щось вище. Король, Заремба, його свояки, канцлер, сенатори, князі, пани, бояри, вона сама та опутаний нею Кердеевич — всі вони одне тільки мали на думці: заспокоєння себе самих. Тож коли Андрійко заговорив про закладення на нових землях свіжих сіл на Київщині для оборони земель від татар, вона мовчала, а опісля радила йому, крім боярських слобід, садити і села для неперехожих мужиків, щоб розбагатіти у дозвіллі та безпеці, збудувати замок та просити від великого князя чи короля нові надання або княжий титул.

Гірше стріли татарина вдарили ці слова Андрійка, але він бачив, що тільки любов до нього піддає Офці такі самолюбні думки. Вона ж не була винна, що її ніхто не навчив думати й відчувати інакше, а пізніше життя підтвердило ще науку самолюбства багатьма прикладами з досвіду.

І знову сидів він якось увечері у червні на виверті серед лісу, і враз із хмарою комарів, які дзвеніли довкола нього, обсіли його сумніви. Спер чоло на долоні та дивився на червоні відблиски світла на блискучій поверхні лісового озерця. Раптом чиясь рука доторкнулася до його плеча. Підняв голову. Над ним стояла Горпина.

— Задумався, лицарю? — спитала стара. — Засумувався? Чого? Навіщо? Лихом об землю! Жіночка цвіте, мов маків цвіт, вроди-краси тобі не брак, срібла-злата теж ні. Звідкіля ж узявся смуток?

Андрійко насупив брови.

— Жіночка? — заговорив суворо. — Хто дав тобі право...

— Хто? Мій сивий волос та досвід. Закохані завжди гадають, що світ не бачить їх любові, як не бачать світу вони. Та, проте, не я за це дорікатиму. Рівний шукає рівного. Не рівня ж чорним кучерям Офки сива грива Грицька. Гей! Минула молодість, а на старості літ хто у виборі не поспитає розуму, той докладе честю... Не твоя вина, ні її...

Це вина крові, яку бог улив у ваше молоде тіло. Чому ж сумуєш, лицарю?

Андрійко не відповідав. Він справді сумував, та не знав, що відповісти Горпині. Тому відвернувся від неї та знову дивився на криваві відблиски на воді.

З хвилину придивлялася до нього стара та стежила зором, куди він дивиться, і легкий усміх промайнув по зів'ялих губах.

— Гей! знаю я, молодче, чого тобі захотілося, знаю, знаю! Коли бачу, як гуляють твої очі по просторах, то так, начеб ти сказав мені: "Туди, ген, удаль несеться моя думка, не задержить мене пахнуча молодим тілом тепла постеля!" Тобі діла хочеться, може, ні?

Андрійко аж схопився від здивування. Справді! Горпина відгадала найпотаємніші його думки швидше, ніж він сам їх усвідомив. А стара вела далі:

— Ніхто не буде орати мечем, сіяти щитом, у шоломі сажати курей, ніхто жеребцем не возить води, а лицар не на те носить пояс, щоб бабіти при жінці.

— Ох! — вирвалося в Андрійка.— Я б давно вже поїхав зладити домівку для неї у своєму поселлі, та тепер годі!

— Годі?

Бистро глянула старуха на молодця, наче не розуміючи гаразд його слів. Раптом якийсь вогник засвітився у її мутних очах.

— Чому годі? Ти їдь, лицарю,— казала вона,— я сама збережу твою кралю від гніву Кердеевича, якби раптом з'явився, я збрешу, вигадую недугу й не допущу, щоб він забрав її звідсіля. Вона твоя тілом і душею, і я збережу тобі її хоч би тому, що ти звільниш мого Грицька від неї...

Андрійко наче на сонце глянув. Кинувся дякувати бабусі, але вона, покректуючи, пошкандибала додому, а за нею пішов і він.

Перше, що помітив, повернувшись, був невеличкий човен, який гойдався на воді і біля берега.

"Хто б то міг бути?" — здивувався і прожогом ускочив у хату.

У їдальні сиділа Офка з заплаканими очима, а біля неї — гарно одягнений, невеличкий, худорлявий муж у напівпанцирі, з мечем на боці — Грицько Кознар.

Привіталися, і Офка вийшла.

— Ти говорив із нею? — спитав Андрійко.

— Так, говорив і надивуватися не можу, як могли ви так змінити за півроку цю преславу Офку з Луцька. Все-таки не надіявся я, що Юрша...

— Ах, я не Юрша, я звичайний собі когут, який брався літати, гадаючи, що він орел. А він тільки когут, і в курнику йому місце, біля курочки та курчат.

— Бачу, що й ти зневірився, а це недобре. Мої люди ждуть на Юршу. Невже маю поїхати і казати їм, що найшов тільки когута?

Андрійко потер чоло рукою.

— Не бійся за мене, Грицьку, я зневірився, то правда, але справи не покину! Я не Кердеевич, не Ніс!

— Те саме казала мені й Офка. Завтра, боярине, їдемо разом у Юршівку!

Подали вечерю. За столом розказував Грицько про перемир'я та про суперечки Свидригайла з поляками за прикордонні волості. Розказував і про піжмурки Кердеевича з Носом та про їх двобій під Лопатином, про здобутки князя Федька Несвизького на Поділлі. Молдавські воєводи Ілля та Степан, татарські муравки, збунтоване хлопство і боярська рать виявилися куди сильнішими від польської шляхти. Також Богдан Рогатинський підняв голову, а в Луцьку місце Михайла Юрші, який засідав у прибічній раді, Свидригайла, нарівні з князями Чарторийськими та Івашком Монивидовичем, зайняв князь Олександр. Зате на Литві дещо змінилося. Литовські пани та бояри вельми нарікали на Свидригайла за те, що спирався головно на русинів і з них набирав здебільшого ратників та орударів. Вони розказували, що він, прогнавши патера Анзельма, збирається знову вернутися до православної віри та поневолити католицьку Литву, як колись київські та турово-пінські князі неволили поганську.

Як на місці зрубаної тополі виростають десятки молодих гонів, так на місці одноцільної визвольної війни народу вибухли десятки дрібних війн, а цим користувалися всі, хто не бажав сидіти вдома та шукав легкого зарібку в багатій, медом та молоком пливучій країні.

Усі західні та північні землі роїлися від княжих, боярських і навіть мужицьких ватаг, але дати відсіч польським придвірним полкам, татарським грабіжникам або "союзникам" із Молдави — на те сили не було. Звичайне собі безголів'я правління, яке не виросло з народу, а тільки на народі. Ось чому і Грицько вивів своїх ратників із Волині у Галичині і туди всілякими дорогами, з допомогою Юрші та Рогатинського, спровадив усіх родичів своїх ратників, які бажали покинути кров'ю та пожежею залиту Перемишльську землю. Здобутою в шляхти зброєю озброїв свій півторатисячний полк і помандрував на Дубно, Кременець, Збараж, Меджибіж, звідкіля ратники, вже як великокняжі служебники-бояри, попрямували з Кострубою в Юршівку на Поросся. Грицько поїхав ще на початку травня просити Андрійка у Степаны Довго шукав марно, вкінці, завдяки овруцькому попові, з ким зустрівся випадково в Олевську, натрапив на слід Скобенка, а той направив його у Незвище.

Допізна сиділи всі троє за столом, і аж коли на сході почало ясніти літнє небо, розійшлися на спочинок. Останній раз один дах сховав їх любов та щастя від заздрісної долі. Востаннє пригорталася Офка до грудей єдиного мужа, який зумів полонити її горду, палку та самолюбну душу. Але радості, щастя не дала обом ця ніч, — тільки сльози, жаль, розпуку. Одне словечко Офки: "Лишись!" — і Андрійко не оперся б спокусі. Та вона не сказала його, хоч серце стискалося в грудях, наче передчуваючи щось страшне, а ще недавно рожевою надією оповите майбутнє видалося раптом чорною безоднею Чортового болота. Важку боротьбу вів і Андрійко з собою, та виїзд був необхідний. До зими мусило Незвище опустіти, а краса Офки мусила захватися у безвістях віддалі.

Останнє "прощай" ледве проказали уста, і, підхоплений течією Прип'яті, човен поплив униз за водою.

Пливли досить швидко, а що в човні мали харчі, і ночами світив місяць, то й не приставали до берега аж до Києва.

Мати руських городів тоді вже сильно занепала. Поза Печерською Лаврою не було, власне, в ній нічого, що могло притягати очі руського народу. Державне та суспільне життя збиралося, наче притоки в головному руслі, на дворах князів, вельмож, знатних бояр. Зате досить швидким живчиком було міщанське життя, головню торгівля. Татарські купці приїздили туди цілими валками та привозили арабські, перські та малоазійські товари, бували зрідка вірмени і греки, але в основному був тут осередок обміну товарів усієї Київщини, Полісся та Задніпров'я. Тут Андрійко і Грицько купили коней

і поїхали осілим краєм за Рось, де кінчилися густіше заселені волості, а тільки зрідка в балках та густих байраках ховалася від татарських набігів нечисленна людність.

Отут, на правому березі Росі, лежало у глибокій балці, крізь яку пропливав досить великий потік, село Юршівка.

До нього належала уся смуга землі поміж нижнім закрутом Росі і верхньою течією Гірського Тікича, а далі, над Синюхою, землі стояли пустою.

Черкаси, Канів та округи над Ворсклою мали державцями князів Глинських з стародавнього татарського, давно, однак, зрущеного роду.

Уже в Києві почули Андрійко й Грицько, що князі Глинські беруться насильно займати обезлюднені внаслідок воєнних подій та татарських набігів княжі та боярські волості. Живучи здебільшого на Задніпрянщині, вони не брали участі в боротьбі Литво-Русі з Польщею.

Молдавські та татарські союзники Свидригайла вельми полегшували їм роботу, руйнуючи двори та села, забираючи людність в ясир. Незначні залишки населення доповнювали князі Глинські переселенцями з Задніпров'я, втікачами з Литви, Підляшшя, Волині, Поділля. Нечисленні та безсилі власники не наслідувались оспорювати протизаконні грабежі, а скаржитися не було кому.

Усе те занепокоїло Андрійка, тим більше, що він знав дуже добре про ворожнечу між небіжчиком батьком і молодими князями. Взагалі в Юршівці та околиці мусили вже бути Грицькові ратники, але й вони не зуміли б собі дати ради без нього. Тому він поспішав день і ніч на південь, аж на зорі п'ятого дня після виїзду з Києва переправився вплав через Рось, якраз напроти Юршівської балки.

Усе спало ще в селі, навіть собаки не перебріхувалися, видно, всі були втомлені попередньою дниною. Всюди стояли свіжі заруби нових лат, виведені під дах та оббиті вже дошками. На превелике диво, при зрубках не видно було робітників, які звичайно люблять переспати коротку літню ніч біля розпочатої роботи. Інших праць у цей час не було, бо до жнив було ще два тижні. Все те немало дивувало Андрійка, а Грицько покрутив головою і сказав:

— Це щось неймовірне! їдьмо далі!

Аж ось у сірині ранку зачорніла старенька церковця, попівська садиба, а за нею

велике, тому двісті літ із модрини побудоване дворище Юршів. І тут мимохідь скрикнув Грицько:

— А що! Не казав?

У дворіщі світилося, весь майдан був повний коней та возів, а брама стояла відчинена. Стали, Грицько поприв'язував коней до найближчого плота, а сам почав рахувати верхові коні. Було їх тридцять два, а крім того, дванадцять возів, біля яких спали на розстелених кожухах, сінниках та перинах мужики, жінки, діти. Біля брами лежали воли, корови, вівці.

— Це переселенці! — сказав Грицько.

— Ба, але не наші! — відповів Андрійко. — Наші, певно, гостюють по хатах в селі та по навколишніх хуторах, доки не поставиться потрібне число хат!

— Такий був наказ, така умова, і так є на ділі! — сказав у роздумі Грицько. — І тутешні мужики, і колишні луцькі ратники звикли слухати й шанувати слово Юрші... Це чужі люди!

— Певно, князя Глинського! — здогадувався Андрійко.

— Нічий більше вони й не можуть бути! — підтвердив Кознар. — Значить, увага! Треба насамперед відшукати Кострубу.

Позабирали коней і поїхали на попівську садибу. Коли Грицько будив попа та розпитував про Кострубу, Андрійко дивився на хати селища, які чимраз ясніше виступали з ранньої сутіні, і ціла хуртовина думок пролітала в його голові: ось перед ним дворище його батьків, а він стоїть перед ним і вагається, — увійти туди, чи ні! Не так уявляв він собі майже два роки тому поворот під рідну стріху, не так! Ось із ним прийшли люди — переселенці, які мають збільшити значення його роду, імені, звеличити його славу... Та це не переможці супроводжують переможця, а побиті, зламані, прогнані з рідної землі втікачі рятують свої пропащі голови у безвістях далекого сходу. І жаль, і глум, бо ж побила їх не сила й насильство, а каверзи, самолюбство, тупоумність, брехня. На полі слави перемога завжди йшла з ними, та проте саме на них упало горе переможених. Гей! Видно, з державною незалежницькою думкою, з сонцем волі зайшло і світило справедливості. А він сам? Виїхав хлопцем, вертається мужем, а за ним — Офка, перед якою небіжчик боярин остерігав Носа у Смотричі, а дядько Михайло — його в Луцьку...

— Боярине! Коструба тут і твоє добро на попівстві! — штовхнув його в бік Грицько, і Андрійко прочунав.

Вельми зрадив, побачивши Кострубу, який, незважаючи на підвищення до боярського стану, не змінив ні свого вигляду, ні вдачі. Від нього дізнався Андрійко, що попередньої днини вечором прибули в Юршівку обидва князі Глинські — Семен та Кирило — з тридцятьма ратниками та замковою службою і тивуном, якого бажали осадити у дворіщі. Андрійків тивун сказав, що чекає свого боярина, але князь Кирило зареготався і відповів, що на могилі власника давно поросла мурава, а нема на Русі нікого, хто б надавав землю. Тому вони, як найближчі сусіди, беруть її по стародавньому праву. На це заявив Коструба, що на Юршівських землях або на нових

займанщинах під покровом Юршів має осісти ще з півтори тисячі ратників, які прийшли сюди з Волині, Поділля та Галичини. Дуже не по серцю князям була ця заява, тим більше, що близько п'ятдесяти нових хат збудовано таки в самій Юршівці. Вкінці сказав Семен, що вельми радий новим поселенцям і не заборонить їм осісти, де захочуть, коби тільки згодилися на провід князів Глинських. Воеводи Монивидовича і так ще нема, а молодий Юрша згинув десь вже з рік, а хоч би й жив, то нема в нього права на землю.

— Нема його й у вас! — відповів на те Коструба.

— Нема права, то є сила! — засміявся князь Кирило.

— Не знати, чия більша,— не згодився Коструба,— чи юршівського імені, чи тридцятки ратників князя, від якого несе баранячим лоєм.

Страшенно озлобився князь на Кострубу, але той не ждав, поки дійде до бійки, бо в селі справді було тільки кількадесят мужів, та й то при будові. Тому покинув дворище і пішов до попа, в якого гостював від приїзду, бо дворище було за два роки сильно занедбане. На ніч розіслав до навколишніх хуторів, щоб усі верхом та зі зброєю прибували виручати поселля від напасті. Це в першу половину дня сподівався Коструба допомоги і мав надію ще перед обідом прогнати князів із Юршівки.

Андрійко обняв і поцілував вірного Кострубу, мов брата, і дякував йому за обстоювання прав законного власника. Та тепер, коли власник сам з'явився, провід переходив до нього.

— Де моя зброя? Де кінь? — спитав гордо, свідомий, що їде у бій за добро своєї жінки і... дитини.

Коли сонце заглянуло в Юршівську балку, головною дорогою їхала у дворище чимала ватага ратників у шоломах, дехто в латах або напівпанцирах, всі з списками, луками, топорами, мечами. За ними мужики з косами, вилами та бардишами, якими прозорливий Коструба звелів озброїти всіх мужиків у Юршівській волості.

З хат за походом стежили старці, жінки й діти, доки не зник за частоколом дворища. Попереду їхав на лицарському жеребці Андрійко у повній зброї. При мечі висів синій щит із трираменним хрестом, а спис віз за ним Коструба.

У дворищі запанувало замішання, крик, гамір. Приведені князями, замкові слуги виганяли наосліп товар за ворота та тягли за собою жінок і дітей. Але юрші вські мужики не пустили їх.

— У нас,— казали,— до вас діло, а ми з часів небіжчика боярина Василя звикли всі справи вирішувати копним судом, громадою.

— Але ми не перехожі каланники! — казали наполохані пришельці.

— В Юршівці нема каланників. Є тільки бояри і кметі. Ходіть!

Перед дворищем тимчасом розігралася цікава дія.

Двоє середнього росту мужів — один у кінчастому шоломі, карацені та панцирі з щитом та мечем на боці, а другий в шапці-місюрці та позолочених на східний лад латах з кривою шаблюкою та круглим щитом — вийшли назустріч Андрійкові, який зіскочив з коня і підходив до них певним, розміреним кроком.

— Що ви тут дієте під моєю стріхою? — спитав гордо, а потім, вдаючи, що пізнає обох аж тепер, додав*. — Князі Глинські, бачу! Давно не бачилися ми так зблизька, правда? Там, де ми,— тут вказав рукою на дружину,— боролися за свободу нашої землі, не видно було ваших лиць, хоробрі герої! Тому, будь ласка, їдьте за своїми баранами на Ворсклу, а до нас не пхайтеся!

Здавалося, що кров залле мужа у шоломі. Його кругле лице посиніло, а малі розкосі очі сипали іскрами. Він скочив до Андрійка, мов тигр, і, може, була б пролита кров, якби не Коструба, який опустив спис і вістрям доторкнувся грудей князя.

— Хто ти, проклятий стерваку? — прохрипів князь, подаючись назад.— Гадаєш, що налякаєш нас своїм собачим хвостом на голові? Гей! Сюди!

З брязком та тупотом вибігли зі стаєнь та з дворища ратники і почали товпитися біля князів, натягаючи тятиви на луки та напинаючи самостріли.

Але в цю мить лицар рвучко підняв налисник шолома, і всі побачили гарне, хоч і бліде лице молодого Юрші.

— Це той, що пропав рік тому,— пояснив мужикам Коструба,— та не має права на свою землю.

— Я — Андрій Юрша! — сказав тим часом Андрійко до князів.— І ти, князю Кириле, добре мене знаєш.

— Ха-ха! А ще краще — ти мене! — зареготався князь Кирило.

Хвилину дивилися один одному в очі, і раптом вхопився Андрійко за серце.

— Ах! То це таки ти!..— сказав, а його гарне лице вмить налилося кров'ю. Ступив крок вперед.

— Геть звідсіля! — гукнув, аж коні найближчих ратників присіли на задах.— Геть ви всі! А ти,— тут вказав рукою на князя Кирила,— добудь меча, щоб сьогодні закінчилося наше знайомство!

І швидким рухом вирвав із піхов меч. Та Коструба, Грицько і юршівські мужики загородили його від князя Кирила.

— Не забудь, достойний боярине,— заговорив найстарший у громаді кметь,— що ти на копному суді, а не в степу. Тут про нашу шкіру йде річ, то і ми мусимо знати, хто нам голова. Знаємо і ми, що в вас є свої рахунки, і радо допоможемо вам звести їх як слід. Ми всі будемо свідками правоти божого суду. Але поки що доведи своє право на волость небіжчика боярина Василя Юрші!

На це закричали ратники:

— Ми всі ручимося за його право та грамоту випишемо на спинах цих заволок!

Андрійко заспокоївся трохи і схилив голову перед громадою.

— Вибачайте, громадо, слова та вчинки воякові, який звик спочатку бити, а аж опісля доводити свої права. У мене є потрійна порука. Перша — це сила моя і моїх ратників. Вона така сама, як і князів Глинських, або й ще більша, бо моїх ратників більше, ніж їхніх. Друга — це ось те дворище, яке вже понад двісті літ належить роду Юршів. А третя ось...

Тут Андрійко вийняв з-за пояса загорнуту в хустку грамоту великого князя

Свидригайла.

— Грамота є грамота! — гукали ратники й мужики та відразу метнулися за попом, щоб її прочитав. Старенький піп вволив бажання громади. Одначе, коли прочитав, князь Кирило зареготався голосно:

— Бачу, справді, що ти, лицарю Андрію, сказився зовсім, коли слухаєш смердів. їм яке діло до тебе та нас? Також і ця грамота. Це клопоть телячої шкіри, більш нічого. Нема у Свидригайла сили слідкувати за виконанням його розпоряджень, та ніякий біс і не пчихне на його писанину. Є в тебе сила — це інше діло, але також не мужицьке! Ха-ха! Уважай, лицарю, щоб і ти не скрутив собі карк на мужицькій правді, як твій старий!

Це сказавши, видобув меч із піхов. І гукнув Грицько:

— Чи всі чули, що каже грамота?

— Всі, всі! — відповіли мужики й ратники.

— Як так,— заявив блідий, мов труп, від невимовної люті Андрійко,— то оцим беру поселля під мою руку, а по мені,— розумієте мене? — тут вказав рукою на князя Кирила,— по мені управу доручаю Іванові Кострубі аж до приїзду мого дядька, воєводи Михайла Юрші з Волині, або когось другого, хто матиме грамоту руського або литовсько-руського великого князя. Всі ви свідки мого заповіту!

— Так буде, як бажаєш, достойний боярине! — сказав провідник громади.— Але нехай бог та його святі бережуть тебе та правду і дадуть тобі і правді перемогу над супостатом. Як ти і твій рід ішли завжди з громадою, так тепер всі наші бажання з тобою!

— З богом у бій! На суд заволоку! — кричали мужики, а ратники добували мечі та топори, щоб берегти святість божого суду.

Жваво кинулися в бій противники. Князь Кирило з диким окликом, мов хижа птиця, кинувся на Андрійка, який ловив щитом усі блискавичні удари князя та повертався лицем до ворога. Сам зрідка тільки завдавав удар, і тоді, наче тріска, летіли з щита противника осколки металу та шматки шкір. Уже меч князя виписав на гладкій поверхні Андрійкового щита всілякі узорі, та ще ні разу не доторкнувся ні шолома, ні зброї. Врешті проминув перший порив завзяття, обидва противники зупинилися і тільки обмінювалися ударами. Князь Кирило був, безумовно, меткіший від Андрійка. Він, видно, успадкував від своїх татарських предків дикість степовика, і його рухи були необдумані, нагальні, скорі. Видно було, одначе, що не вистачало йому досвіду та лицарської стриманості у двобою. Двобій був для нього не звичайним, щоденним лицарським ділом, так би мовити, працею, а виливом злості грабіжника, в якого відібрали здобич. Зате Андрійко затамував у собі на хвилину жадобу помсти за смерть батька та загарбання поселення, тому був спокійний. А коли помітив, що його ратник починає стомлюватись, вирішив завдати останнього удару.

Зібрався в собі і похилився дещо наперед, наче бажав глянути в очі противникові, а сам рушив з місця. Голосний оклик радості привітав його виступ, бо юршівці починали вже за нього боятися, бачачи жвавість князя, а його повільність. І тепер він напирив більше щитом та лівим раменом, ніж мечем, а всі удари, які завдавав противникові,

були звернені на його праве плече. Чимраз густіше летіли удари на щит князя Кирила. Даремно намагався він заставлятися від них мечем. Меч Андрійка обминав його і вдаряв об щит, який підставляв йому князь. Чимраз ближче підходив Андрійко до князя, аж той подався і почав поволі відступати. Рука під щитом мліла та боліла, а відбитий меч опадав аж до бока. Князь знесилювався. Тоді стрілою кинувся Андрійко вперед та щитом ударив противника так, що той захитався на ногах. У наступну хвилину повис меч над головою князя, і він підняв щит і меч, сподіваючись знову удару з правої сторони. Та в цей момент упав меч Андрійка найсильнішим ударом із усіх, які завдавав досі, але не на правий, а на лівий бік князя, на карацену, яка ослонювала шию. Не протяв її зовсім, але подер кільканадцять сталевих ланок і протяв шийні м'язи. Наче підтятий дуб, звалився князь у порошок, відкинувши меч та обломки щита. Кинув меч і Андрійко і прикляк біля умираючого князя.

— Признайся, князю Кириле, прилюдно до скритовбивства, яке довершив недалеко звідсіля над моїм батьком, признайся і одержиш прощення, звичайно, для тебе на тому, другому суді...

Каламутні очі князя звернулися до Андрійка. Крізь пальці лівої руки, якими намагався заткати рану, бухала кров, але все слабше і слабше.

— Умираю! — прошептав князь Кирило. — Попа! Так, то я вбив Василя... Прости!

— Хай простить тобі бог, як прощаю я! — сказав голосно Андрійко і встав. До вмираючого підійшов піп з хрестом і Грицько, який з свого сагайдака здобув загорнуту у хустину стару заржавілу стрілу. Він поклав її вмираючому в руку, але той вже не пізнав її. Його лице раптом осунулося, пожовкло, очі померкли, все тіло випрямалося і... вже тільки труп лежав перед громадою.

А тоді і піп, і Андрійко вклякли над ним і молилися. За увесь час двобою та при останніх хвилинах князя громада мовчала мертвецьки, тільки князь Семен підняв руки вгору, наче побачив якесь страхіття і подався назад, поміж своїх ратників.

Аж устали піп і Андрійко, а Грицько закликав голосно:

— Усі бачили, як виявилася божя правда. Злочинець поніс заслужену кару. Хай оправдає його найвищий суддя на небесах, а ми віддамо честь і поклін законному власникові волості й переможцеві.

Громада закричала:

— Слава! Слава!

Та в цю хвилину, наче стріла з ручної метавки, перебіг князь Семен простір, який ділив його від Андрійка, і підняв руку з ножем.

— Здихай, псявіро! — хрипів він і, хапаючи за плече молодця, шукав місця, де б вістрям міг досягти тіла. Відхилився молодець назад, однаке хто зна, чи уникнув би смерті або хоч би важкої рани, якби не меч та щит князя Кирила. На біду зачепив за них ногою князь Семен, а заки відшукав рівновагу, прискочив Коструба, вхопив обома руками ошалілого князя й підняв, мов кота, понад головою. У наступну мить, наче справді кіт, якого господиня викидає з хати, полетів князь між своїх ратників так, що, падаючи, повалив з ніг трьох чи чотирьох із них. Повалені утворили один великий

клубок, з якого на всі боки стирчали руки, ноги, довгі рогатини та піхви мечів. Вмить змінився поважний настрій, і голосний регіт залунав у громаді.

Але ошалілий із злости князь не пам'ятав уже нічого. Вставши, наказав ратникам ударити на Андрійкову дружину, а й сам скочив на коня. Та ратники не послухали, бо бачили очевидну перевагу по стороні противника. Вони притримали князя Семена, підняли вбитого Кирила, вклали на віз і виїхали з поселля. Поїхали самі, бо переселенці, побачивши юршівські порядки, залишились та прохали в Андрійка дозволу поселитися таки тут. Андрійко згодився на те, і тієї самої днини, після обіду, почав проводити в діло свої замисли. Переведені Свидригайлом у боярську службу, Грицькові ратники розселилися вже були поза Россю, Синюхою, Тікичем і побудували собі хутори та селища у балках та яругах, захистили хати ровами, частоколами, валами і поставили біля них із кругляків малі хатини, підвалини яких глибоко вкопували в землю. Сюди, в ці хатини, мали тікати хлібороби на випадок раптового нападу татарви. Андрійко визначив десятників, сотників, поставив над ними Кострубу тисяцьким. Потім узяв пришельців із Задніпров'я та бідніших у замкову службу, яка мала обробляти боярські поля. Ратну службу повинні були виконувати по черзі бояри-ратники, а всі мешканці мали виплачувати певну данину. Отак швидко і справно полагодив Андрійко, за допомогою Грицька, Коструби, тивуна та громадського голови всі важливі справи. Боярський суд мав відбуватися раз у місяць, копний, громадський — раз у рік, на Івана Купала.

Того самого вечора Грицько виїхав у Чорнобиль, а Андрійко вперше за два роки спочив під стріхою предків.

XXX

Надійшов липень.

Серед ненастанної праці летів день за днем швидко, наче придорожні дерева повз вершника, який їде чвалом.

На Пороссі було ще чимало лісу, який треба було корчувати, по хатах та укріпленнях чимало ще було роботи при насипах, обтісуванні балків, покриванні дахів. Одні займалися цим, інші виробляли вази, плуги, борони, домашню утвар, виправляли шкіри або їздили у Київ за залізом. У дворищі боярина збудовано кузню, в якій робило ковальську роботу двоє корманичан, а гупання молотів не втихало до пізньої ночі. Аж прийшов кінець липня, а з ним жнива. Опустіли оселі, і все, що жило, спішило в поле. Залишались тільки чергові ратники, яких Андрійко ніколи не пускав ні в поле, ні додому, а велів нести вартову службу, як колись у Луцьку. Кожної хвилини міг, бач, появитися татарський загін або дружина князя Семена Глинського.

Аж тепер мав Андрійко хвилину вільного часу, бо працями в полі орудував краще від нього Коструба. І аж тепер полетіла його гадка до Офки. Саме тепер у неї мусила прийти на світ дитинка, його дитинка! Хвиля ніжності заливала його свідомість та витискала з очей сльози зворушення. Як раніше горда, самолюбна Офка будила в ньому тільки пристрасть, так тепер Офка-мати наповняла його душу якоюсь дивною мішаниною поваги, захоплення, любові і туги.

Туга ця голосно обзивалася в його серці, і здавалося, що Андрійко ось-ось скочить з коня і пошумить лісами на північ. Але ця туга, це одно, що залишилось з давнього Андрійка. Бо тепер був це вже муж, досвідчений муж, який добре знає, що йому робити, а що ні. Він поборював у собі тугу, а вільні хвилини посвячував пристроюванню гніздечка для своєї кралі. Та ось тут з'явилася потреба поїхати у Руду до князя Носа за достатками небіжчика батька... І тоді вперше від виїзду з Луцька відчув Андрійко щось таке... щось дуже схоже на муки совісті...

Яким лицем стане він перед... нею. Вона ждала на нього й остерігала його перед Змієм Гориничем, а він... Ба, Змій перемінився в ангела, який і приведе йому ангелятко, а Мартуся — це ж тільки квітка на шляху його життя. Це фіалка, а та — це рожа, яка упоїла його своїми пахощами на весь вік. Та всетаки важко буде глянути в очі дівчини...

Дарма переконував себе Андрійко, що між дітьми — бо два роки тому назад дітьми були і він, і вона — нема ніяких приречень, надій, почувань, а є тільки дитячі іграшки. Роздратування огортало його при думці про подорож, аж нарешті відважився послати туди у вересні одного Кострубу, коли сам їхатиме у Незвище.

Та ось в кінці серпня трапились події, які не дозволили Андрійкові покинути поселля. Над Гірським Тікичем з'явилися татарські загони, які йшли буцімто на допомогу великому князеві, а на ділі шукали тільки здобичі, де б її й не найшли. Татари знайшли, звичайно, відсіч у Юршівці та варти по всіх хуторах, наїжені частоколи, глибокі рови та вправних стрільців. Тому підпалили тільки кілька польових вартівень та забрали дещо з худоби з пасовищ, а там переправилися через Рось за кінськими хвостами і зникли. Вслід за ними над'їхав князь Семен Глинський з ватагою комонників, який оголошував усюди, що князь Жигимонт Кейстutowич узяв у неволю Свидригайла і сам, за згодою Ягайла, став великим князем Литво-Русі. Розказував також, що князь Жигимонт іде як прихильник простолюддя, а ворог вельмож та князів. Тому й рід Глинських воліє його, ніж великопанського Свидригайла, і йде займати княжі й боярські волості на ім'я Жигимонта.

На щастя, простому народові та боярам-ратникам так гарно жилося в Юршівці, що ні один не повірив теревеням князя Глинського. При першій спробі здобути найближчий хутір силою впало двадцять княжих ратників, і князь вернувся з нічим у Черкаси. Все-таки наготові бути треба було завжди, а своєю дорогою з Києва надоспіла вістка, що справді Жигимонт, за порадою князя Гольшанського, напав у Ошм'яні на двір Свидригайла та мало що не захопив його живим у неволю і не видав полякам. Але він був тільки провідником литовців, яким набридла прихильність Свидригайла до руських князів, а литовських вельмож до Свидригайла. Цих князів та вельмож ув'язнив, мучив та казнив люто, жорстоко князь Жигимонт, проти них підбурював мужиків, рабів, путних бояр, замкових слуг. Запалали дворища, але тільки найдикіші істоти між литовцями та допоміжні польські полки перейняли на себе цю катівську службу. Литовський люд та руські мужики зрозуміли протягом цих двох років, що боротьба, яка ведеться, це боротьба за княжі волості, а не за волю народу, і

залишалися вдома. Литовців навчили того ливонські і пруські кнехти та польсько-мазовецькі ватаги; русинів, крім ворогів — ще княжі ратники і татарські та молдавські союзники. У Київ прибув Михайло Юрша як воєвода і став зразу ж робити приготування до оборони города перед Жигимонтовими прихильниками або перед замахами князя Семена Глинського, який завжди мав зносини з татарськими ханами.

Вельми зрадів Андрійко, почувши це, і зразу ж вирядив посланця до воєводи Михайла, щоб зволив прибути до Юршівки, оглянути нові порядки, заведені у волості після смерті брата Василя. Йому бажав віддати опіку над поселлям на випадок якого-небудь нападу, а поки що готувався до дороги у далеке Незвище. Поспівуючи та посвистуючи, слідкував за роботою майстрів, які робили великий широкий віз із легкого та тривкого дерева й обковували його залізом. У ньому мала поміщатися під час далекої подорожі Офка з дитинкою... Андрійко аж плакав, уявляючи собі свій поворот верхи біля навантаженої брички, у супроводі срібlistого сміху "її", веселих окликів народу та... плачу наляканої дитинки.

Аж ось на два дні перед виїздом, деś з кінцем вересня, несподівано появився у дворищі Грицько.

Навіть тоді, коли вертався із Чарторийська, не виглядав Грицько так блідо, так пригноблено, як тепер. Півпанцира не було на ньому, тільки якийсь старий, подертий лосевий каптан, на якому зброя повитискала всілякі узори. Аж по пояс покривала грязь його короткі ремінні волоки та подерті мужицькі чревії з не виправленої шкіри. При боці теліпався меч з обляmanoю поперечкою та оббитою головою рукоятки, а на плечах — промоклий, відкритий сагайдак з двома чи трьома заржавілими стрілами та нап'ятим луком. Видко, Грицько не мав часу або й охоти здійснити тятиву, а через те втратив лук усю силу та тугість. Невмиване лице, заросле чорним волоссям, було темне та брудне, руки — наче земля-мати осінню, обліплені болотом та кров'ю. Аж у долоні сплеснув Андрійко, побачивши давнього слугу в такому вигляді.

Він крикнув:

— Грицьку! Що тобі! Де так прибрався?

— Де? У світі, боярине! На світі осінь, грязюка, нещастя, то й я достроївся до цього. Нечисть, обідрання, недбальство, сумерк усіх гадок, бажань, хай чорт порве все та й мене разом з усім!

Мимохить поблід Андрійко, наче щось укололо його в серце.

Він спитав:

— Ти з Чорнобиля?

— Еге ж! Та я не про те говорю. У Чорнобилі все гаразд. Князь Ніс частенько навідувався до вдови та сиріт по небіжчику бояринові, діти виросли, здорові, хоч і сумні. Задобрий був, бач, боярин Микола, щоб його швидко забули свої...

— Ну, то чого ти ніби сердишся?

— Чого? А ось хоч би й того, що тому два роки брався Михайло Юрша боронити Луцьк, боярин Микола думав про Перемишль, а сьогодні і Юрша, і ти пильнуєте Києва та й раді, що маєте кусень хліба...

— Що ж? — відповів Андрійко непевним голосом.— Не могли ми перебудувати світ, то живемо хоч надією, що наші діти чи внуки дочекають волі народу...

— Надією? Хіба самодурством! Надією і мухи не вб'єш! Нам не треба надій. Надіялися ми на Свидригайла, інші надіються на Жигимонта, а все те нінащо не здалося. Побив Несвизький Бучацького, побив Жигимонт Свидригайла, а мужик залишився тим, чим був. А ось тепер надіявся великий князь на перемогу, з трьох боків ішли вороги на Польщу, і що з того? Один Заремба скрутив йому голову...

— Заремба, кажеш?

— Так. Я найшов при ньому лист від князя Семена Гольшанського, з якого виходить, що Заремба вклав усю справу з Жигимонтом.

— Як же ж ти потрапив на слід Заремби? Звідкіля дістав у руки його листи? Хто тобі їх прочитав?

Андрійко жваво зайнявся справою Заремби, бо сам побоювався його впливів на княжих дворах. Він тремтів за долю свого незаконного подружжя. Важко зітхнув Грицько, збираючись розказувати, але нарешті таки спромігся на слово.

— Питаєш, як я добув папір? З кишені Заремби! Питаєш, як я напав на його слід? Вертаючись з Незвища...

— То ти був у Незвищі?..

— А був! — поспішно, наче між іншим, кинув Грицько.— Вертаючись, зустрів я його на вузькій стежині у лісі з двома товаришами, ну і маю його листи.

— То він віддав їх по добрій волі?

— Не зовсім! Щонайменше, я не знаю, чи вчинив би це був, чи ні, бо і не питав про це, тільки негайно всадив стрілу в око...

— Ах, то ти вбив його? — зірвався з місця Андрійко й великими кроками почав бігати по кімнаті.

— Так! А тоді його товариші накинулися на мене, і ми боролися між собою довго. Але мене взяла злість, і я повбивав обох шляхтичів. Щастя моє, що в мене була зброя, а то хто знає, що було б зі мною. Що ж хочеш, боярине? Я обіцяв Зарембі стрілу, треба було дотримати обіцянки. Шкода тільки, що це не сталося півроку тому, не було б тоді перевороту в Ошм'яні...

Грицько замовк, а Андрійко зупинився.

"Чому замовк Грицько? — питав себе.— Чому не розказує за Незвище? Смерть Заремби полегшувала адже все і йому, і Офці, і Свидригайлові... Чому ж, отже, гнівається Грицько? Невже ж Кердеевич?.."

Щось стиснуло його за груди, а тиск відходив все вище і вище аж до горла. Підійшов до сидячого і вдивився в його посумнілі очі, наче шукав у них пояснення того, що не висловили уста.

— Говори! — почав здавленим голосом.— Ти був у Незвищі... що там сталося? Ти мовчиш? Кажи! На муки та кров Христа спасителя, кажи! Ти ж знаєш, що я туди вибираюся.

Грицько відвернув очі та почав дивитися на стіну, наче вперше бачив таке диво.

— Нема чого тобі туди їхати, боярине! — сказав згодом.

Смертельна блідість розлилася на лиці молодця.

— Грицьку! — застогнав слабіючим голосом. — Не муч мене, змилуйся! Ти ж знаєш, що там моя жінка і дитина...

Грицько закрив очі руками і хриплим голосом відповів:

— Нема там уже ні того, ні іншого. Важко діткнула тебе божя рука, боярине! Та ти...

— Як то? Кердєєвич...

— Ні! Смерть забрала їх обох, тобі на сльози і жаль, а їм на вічні радощі...

Андрійкові замиготіло щось у очах, наче топори та мечі товпи ворогів. Хтось вирвав йому з грудей серце та здавив горло залізними кігтями... І без стогону та крику впав Андрійко на долівку...

На найвищому місці Незвища, посеред лісу, під трьома білими березами — свіжа могила. Високий дубовий хрест благословить своїми раменами насип жовтавого піску та купу дернини, яку зладили гробарі, щоб нею обкласти могилу. Ні напису не видно на хресті, ні квітів на гробі... Осінь... Квіти пов'яли, як отой, що спить під жовтим піском між корінням беріз. Мрячне, захмурене небо нависає над могилою, якесь важке, олов'яне, а хвилинами холодний вітер кидає краплі дощу на хрест, могилу та жовті листочки, які встилають землю. Довкола дещо вільного простору, а далі кругом стіною стали червоні сосни. На їх вершках змоклі ворони крячуть та раз у раз обтрушують краплини дощу з чорних крил. Усюди тихо, тихо, наче передчувається, що невдовзі вже гляне туди з-над Чортового болота ангел смерті...

Біля могилки — дубова колода. Саме з неї вирубали цей високий хрест, та чималий відземок ще остався. На цій дубовій колоді сидить високий дебелий муж. Його вітром та віком поорані риси стягнені в маску безмежного болю, жалю, розпуки.

Одначе ні сльозини не видно у сіро-синіх каламутних очах. Руки спочивають на голівці довжелезного меча, наче виковані разом із мечем з Одної брили граніту.

Цей лицар — це надгробний пам'ятник, це символ сили, яка плаче на гробі краси...

Не час і не два сидить уже Кердєєвич на гробі Офки. Не час і не два розвіває вітер побілілий волос на його голові та шмагає його крижаним дощем. Не час і не два мучать його душу гадки. Ті сумні, страшні гадки, що, наче вороння стерво, обсідають занурену в безпросвітній скорботі людину. Вони чорним серпанком прислонюють минуле, теперішнє та майбутнє, відбирають ясність очам, мову вустам, а слух заповняють невисловленими словами безнадійності, заперечуванням усього живого, наче тут під березами поховано весь світ.

Чи ж не було так і насправді? За цю померклу красу, за чар її очей-зір, за її сонячний усміх проміняв свою душу, бога, віру, народ, ба й своє ім'я на вікивічні, подав усе те в неславу, чим квіталося колись його серце... А тепер? І краса, і усміх, і зоряні очі — все те там глибоко у жовтому піску, поміж вузлуватим корінням беріз, а його душа чорним вороном кряче над його сивою головою.

Розпад, загибель, смерть! Усе життя зіпсоване, всі стремління підняті, наче та

деревина, з якої можна вже тільки витесати надгробник.

Темніло.

Замовкло вороння у гіллі, вітер утих, перестав падати і дощ.

Тільки час від часу з березової гілки спадала краплина дощу на розмоклу землю, на білий хрест та на похилену сиву голову. Часами летів зверху і блідо-жовтий листок, наче на останнє прощання вмираючої природи живим та мертвим... мерцям.

Та ось чиясь рука спочила на плечі сидячого. Ліниво підняв голову та глянув байдуже. Над ним стояла похилена старуха.

— Не горюй, Грицьку! — сказала вона тихим голосом. — Не побивайся! Ти не знаєш, що весь минулий рік небіжка з цим приїжджим...

Рука Кердеєвича схопила стару за плече так сильно, що та аж подалася з окликом болю.

— Мовчи! Чи я тебе питаю про те? Я знаю, знаю!

Його голос, зразу різкий, ослаб, охляв, розм'як.

— Я знаю! — повторив утретє. — Та, проте, ти знаєш... мені не треба було її вірності... вона ж не любила мене... мені треба було її, її самої, її очей, личка, її тіла, її голосу... Ах! Ти не зрозумієш мене, Горпино! Офка — це не людина, це... ікона!

— Во ім'я отця, і сина, і духа! — перехрестилася стара. — Бога хулиш, Грицьку!

— Ні, Горпино, це неправда! Знав я дві святі речі на світі: бога на небі й її на землі. Втоптав він мої святощі в поліську грязюку, втопчу й я його...

— Грицьку! — закричала старуха, хрестячи руками повітря над його головою. — Пек, пек, цур та пек! Пропадай, коли хочеш, сам зі мною, Незвищем та цим там Бучацьким, що жде на тебе у дворіщі, але не клич прокльону бога на невинну дитинку!

Сиве волосся розвихрилося довкола поморщеного чола, хустина зсунулася з нього, а у широко відкритих запалих старечих очах малювався жах. А в могутнє тіло старця наче молодець вселився. Зірвався з колоди й вхопив стару за плече. Його віддих свистів, а голос урвався.

— Дитинка, кажеш? То була дитинка? Де вона, де, де? Кажи, бо розтрощу тебе таки тут, що ворони не дозбирають твоїх старих костей. Де вона, де?

— Ах, це не твоя дитинка, Грицьку! — зітхнула стара. — Але я не знала, що ти з нею захочеш зробити, тому сказала, що і дитинка померла... Це синок, він у хаті!

— То ти добре зробила, Горпино! — зрадів Кердеєвич. — Це моя дитинка, бо ж Офка моя, а не його дружина. Господи! Прости незрячому гріхи!

Вдарив себе в груди рукою, а потім швидким молодечим кроком побіг у дворище.

З трудом поспішала за ним Горпина, постогнуючи та соплячи. Коли Кердеєвич входив у дворище, челядь, яка привезла його з того берега Прип'яті, аж ахнула. Лице старости горіло рум'янцем, очі блищали якось дивно, руки тремтіли...

— Гей! Або велика радість входить із паном під дах дворища, або якась кров проллється сьогодні! — сказав півголосом Герасим, старий слуга Кердеєвича, глянувши на свого пана.

Староста вбіг у їдальню. Йому назустріч піднялося з лави двоє мужів: відома всім

"тінь" Кердеевича — Михайло Бучацький і... патер Анзельмус, який вже цілий рік вештався при дворі старости, виконуючи обов'язки писаря та посередника.

Обидва сиділи над чаркою.

— Отже, вертаєтесь, достойний пане, до нас! — закликав Бучацький.— Правда, правда, велике горе навістило вас, а з вами і нас,— тут пан Михайло обтер рукавом спітніле лице,— а все-таки живий...

— Де дитинка? — крикнув Кердеевич, не звертаючи найменшої уваги на обох галапасів.

Бучацький замовк і вмить штовхнув патера. Той кивнув головою і почав порпатися у торбі, яку носив через плече на рамені, а Бучацький розставив широко руки та ліз обійматися до Кердеевича.

— То є дитинка! — всміхався він, а його жирні щоки аж сяяли від радощів.— Отже, небіжка таки залишила вам згадку по собі... Гей, тож-то тільки половина журби залишається для нашого Грицька. Ось і патер під рукою, то ми її й охрестимо після умови з каштеляном таки зразу ж...

За внутрішніми дверми почулися кроки. Швидко глянув Кердеевич на Бучацького і побачив, як патер видобував із сумки "стулу" та "брев'яж". І раптом скорчилося його лице, як лице тигра, який готувався до скоку. Одним махом добув із піхов важкий меч, аж вітер повіяв по лицах присутніх і не своїм голосом проревів:

— Геть мені відсіля... заволоки!

Із страшенним розгоном упав меч на одвірок, за яким, мов привиди, зникли Бучацький та Анзельмус, і прорубав дерево. Кердеевич вирвав його, аж посипалися тріски, і вже кинувся за втікаючими, коли рипнули двері від дальших кімнат, і в них скрадливо з'явилася покоївка Офки з малим клуночком на руках.

Кердеевич задубів. Меч поклав легенько, мов пірце, на землю, а сам тихенько, щоб не полахати дитинки, скрадався до "няні", яка, усміхаючись жалісно, дивилась на рум'яне личко сплячої дитинки.

Глянув на неї і староста.

Темні вії отінювали щічки тримісячного ангелятка, яке покоїлося у біленькій подушці, а малесенький, трохи розкритий коралевий ротик, видко, щойно залишив сосати молоко.

Довго-довго дивився велетенський муж на дитинку, і риси його лица вигладжувалися повільно. Тремтячі руки витягнулися вперед, наче бажали взяти дитинку, але раптом затряслася його постать, мов осика, і припала до пелюшок, а з грудей вирвалося якесь страшне, уриване хлипання, ніби від болю, ніби від радості.

— Дитинко, дитинко! — лебедів він крізь сльози і, взявши клуночок, почав злегенька колисати його на руках. Коли згодом віддав дитинку заплаканій "няні", лице його було вже спокійне, тільки на чолі та довкола уст прикипіла нова зморшка скорботи.

Спитав тихенько Горпину.

— Чи дитинка хрещена?

— Ні, Грицьку, я не знала...

— То пішли завтра за попом! Хто годує дитинку?

— Жінка каланника Максима В'юна.

— Виділити йому пайку без данини та полюддя! А тепер ідіть. Мушу помолитися.

Довго відмовлював Кердеевич гріхи своєї Офки: довго і щиро, бо це молився вперше, відколи підписав договір із Зарембою.

Довго вовтузився Грицько Кознар біля Андрійка, поки до того вернулася пам'ять. Здавалося, що він поплатиться щонайменше важкою недугою, бо всю ніч кидався в гарячці та балакав нісенітницю, кричав, плакав, сміявся. Ранком порадив Грицько стомленому обмитися холодною водою, а після того знеможений Андрійко проспав увесь день. Друга ніч минула вже спокійніше, третя зовсім спокійно, видно, здорове, молоде тіло перебуло потрясіння щасливо. Одначе не так було з духом, рани якого гоїть тільки час, а й то не завжди. Говіркий та моторний Андрійко замовк зовсім, і ні слова не могли від нього добитися ні Грицько, ні Коструба, ні піп. Байдуже слухав усе, що до нього говорили, та розумів кожне слово, а не вмів чомусь виявляти власної волі та й навряд, чи мав її ще взагалі. Годинами вдивлявся поперед себе у простір, та не бачив у ньому нічого. Плугатарі виїздили в поле та верталися додому, жінки копали буряки, рубали капусту, обривали садовину, обв'язували соломною вулики, сільське життя було в повному розпалі, та на його лице не завітав жоден усміх, жодне слово не вийшло з його стиснутих уст.

Аж на холодного Миколи приїхали в Юршівку гості — Михайло Юрша та молодий Горностай.

Грицько розказав воєводі все, що знав про Андрійкові переживання, і воєвода аж тепер зрозумів, чому його братанич так раптом перестав займатися чим-небудь.

— Це душа запеклася в нього від горя та зневіри,— сказав Юрша,— але він молодий, то й перебуде!

Він намагався всіми способами розрухати Андрійка. Розказував про війну Польщі з орденом і Свидригайла з Кейстуовичем, про звірства останнього та про різні замаху на його життя. Вкінці показав йому похвальну грамоту від великого князя за покарання бунтівливих князів Глинських та наказ берегти південні кордони Київського князівства, воєводою якого назначався Михайло Юрша. Усе вислухав Андрійко спокійно, але не відповів ні слова. Тоді обурився на нього воєвода й ударив кулаком об стіл.

— Відповідай, хлопче, дядькові! — гукнув він.— Я ж не говорю до стіни!

Андрійко стрепенувся, наче із сну пробудився.

— Вибачайте, дядечку,— відповів він,— все те суєта! На неї й відповідати не варто.

— Суєта? Що за суєта? Це життя, а й ти живий до біса! — обурювався Дядько.— Тиждень сиджу в цій Юршівці, а ти мовчиш, ні словом не обізвешся.

Лице Андрійка помертвіло.

— Суєта! — шептав він.— Суєта! Я не живий чоловік, я й не жив ніколи, ні! Те, що ви називали життям, це облуда, брехня, суєта!

Набридло воєводі розмовляти з напівбожевільним, і він почав займатися сам

господарством, судити спори, пильнувати черги ратної служби, підстерігати татар або виїздив у Київ. У дворищі залишалися Андрійко й Горностай.

Отупіння Андрійка дратувало Горностая ще більше, ніж воеводу, бо хоч воевода любив братанича, наче власну дитину, та все-таки не був йому товаришем, а товариш завжди швидше знайде дорогу до душі товариша, ніж батьки до сердець дітей. Придивляючись до намагань дядька відсувати від Андрійка всяку згадку про минуле, Горностай помітив, що саме тільки при згадках про Офку оживає його товариш. Ось раз, сидячи з ним самотньо біля вогнища, заговорив про Луцьк, про облогу, а потім про лицарські забави, князя Олександра та про Офку. При цій згадці ожило лице молодця. Він почав доповнювати спогади різними поясненнями і не зчувся, як Андрійко розговорився. Його очі горіли знову давнім вогнем, на бліде лице завітав рум'янець, він випив навіть чарку меду, а наступного вечора, коли всі вклалися на спочинок, сам заговорив про Незвище.

— Наша любов,— говорив він,— це була остання ланка, яка єднала мене з життям. Хоч померк блиск усіх моїх затій, хоч велика, свята справа відбудови держави святого Володимира змінилася у звичайну собі крамолу, однак Офка одна вказала мені ще мету у житті: щастя. Боже! Як пильно берегла вона його, як запопадливо віддалювала від мене все, що могло пошкодити нашій радості! Чула, бач, що ця квітка, як і інші, зів'яне швидко...

В очах Андрійка з'явилися сльози. Він тепер часто плакав, і здавалося, що з сльозами спливає з його душі й отупіння.

— Не кажи такого, Андрійку,— відповів Горностай,— правда, Офка була б справді такою останньою ланкою, тільки що не судилося їй... Хто зна, може, воно краще так, як сталося!

Андрійко різко, якимсь вороже, кинув:

— Як?

— Ось бачиш, вона привела тобі дитинку, а сама спокутувала всі гріхи, всю погань, які на ній тяжіли... А було їх досить! Так, як вона тепер зорить у твоєму спогаді, вона чиста, ясна, наче ангел... та не такою була б вона для інших. Всі дивилися б на неї, як на повію, паплюгу, а навіть я, твій друг, бачив би в ній тільки другу Грету. А дитинка? їх прокляли б усі роди на Русі, показували б пальцями на байстрюка, бо ніякий піп не звінчав би тебе з жінкою живого Кердеєвича. Хіба поляки пригорнули б вас трьох, як перевертнів, а й то після смерті старости, з яким мусили б рахуватися. Тільки мертвому дарується все, живому нічого!

Андрійко встав з лежанки, на якій сидів, і почав звільна проходжуватись по кімнаті. Потім спинився біля вогнища.

— Ти правду кажеш, Данилку! — сказав, називаючи Горностая по імені вперше, відколи познайомилися.— Ось так не дивився я ще ніколи у моє пропаще майбутнє.

— Те майбутнє, яке пропало, було засуджене на смерть уже в зародку. Сам кажеш, як дуже берегла його небіжка. Вона була досвідчена, тямуща жінка, і вона відчувала те, чого не бачив ти!

— Так, але бачу тепер і тим глибше вбивається терновий вінець у моє серце... Для молодої людини мета є обов'язкова. Без неї жити годі. А навіщо ж жити, коли все розпалося в мене під руками? У монастир піду хіба відмолювати гріхи Офки...

— Не доливай води до Дніпра, Андрію! Сам знаєш і віриш, що вона свята. Тож ти до неї молися, щоб вона за тебе прохала бога про добро та щастя!

Вдруге глянув Андрійко з зачудуванням на товариша.

— Так! — говорив той.— Постав слізний спомин про Офку високовисоко, там, де витає спомин про батька. Вони хай будуть твоїми опікунами, та проте ти жива людина, живи по-людськи! Сам кажеш, що небіжка вважала щастя метою життя. Шукай же його, того щастя! Що воно не було у Незвищі, те доказала тобі смерть. На світі, бачиш, є не тільки зів'ялі квіти! З кожною весною з-під снігу виростають свіжі...

Ця розмова мала переламне значення для недужого молодця. З того часу він ніби інший став. Почав спершу ходити в ліс, потім брав уже з собою лук та цілими днями бавився ловами. Горностай вірно підтримував йому товариство та раз у раз піддавав йому нові гадки та розривки.

Найкращу, одначе, забаву знайшов Коструба, який роздобув у одного мужика прирученого ведмедя-річняка. Незвичайно дотепний звір жив у вічній війні з дворовими собаками, від яких оборонявся ломакою. Вкінці, коли в улюблениці Андрійка Білки з'явилися цуценята, ведмедюк вхопив їх разом із оберемком сіна, на якому вони спали, і поклав між безлисте пруття верби, яка росла біля частоколу. Сам сів біля них і дивився, щоб не попадали на землю. Усі пси аж заходилися від брехоту, а Білка вила жалібно, підносячи вгору лапи. Та всі зусилля собак зігнати ведмедя з верби були марні, і пси побігли геть, тільки Білка залишилась під деревом. Вона скавуліла стиха, видко, прохала ведмедя прощення провин та обіцяла вічний мир. По якомусь часі ведмедюк, мугикаючи, ухопив знову цуценята та поклав на давнє місце, і з того часу припинилася війна між ним і собаками. Тоді, дивлячись на перемир'я між ведмедем на вербі а собаками на землі, засміявся Андрійко вперше.

З весною приїхав воевода з довгої подорожі та привіз вісті про перемоги Свидригайла та його союзників і не тямив себе від радості, коли побачив Андрійка поважним, та все-таки жвавим, моторним мужем.

— Гаразд,— сказав він,— що протверезився, тепер знайдеться й усе інше.

І справді. В травні 1433 року поїхали всі три по "достатки" небіжчика боярина Василя Юрші у Руду.

— Не слід мені, Андрійку, балакати з тобою наодинці, не слід і йти з тобою в сад! — говорила Мартуся, киваючи поважно чорною, мов крило крука, голівкою.— Не слід мені казати тобі "ти", бо ти лицар з поясом та острогами, а я лише дівчина-"бояришня".

Андрійко засміявся.

— Певно, твоя няня таке тобі наговорила,— здогадувався він.

Повагом підтвердила Мартуся здогад, та, проте, обоє ішли далі. Травневе сонце заливало потоками світла та тепла квітучий сад, оп'яняючі запахи обдавали їх звідусіль, у гіллі дерев заливалися співом пташки. Було тепло та свіжо, а вони обоє

ішли тією самою дорогою, що восени 1430 року. Одначе тепер Андрійкові був би кожний дав двадцять п'ять-шість літ віку, а Мартуся розцвіла на красуню, яка надила очі всіх.

— Чи пам'ятаєш, Мартусю,— почав згодом Андрійко,— як ти розказувала мені казку про Змія Горинича саме на тому самому місці.

Швидко глянула на нього дівчина з-під довгих вій.

— Я й опісля остерігала тебе перед його спокусою, та бачу,— тут рум'янець зацвів на Ті лиці,— що горе не оминало тебе за цей час... Воно так часто гостювало у тебе, що навіть виписало на твоєму лиці щось, чого не годна я прочитати. Невже ж ти не встерігся Змія?

— Ні, не встерігся, Мартусю. Я остерігався його, доки він не прийшов та не пообіцяв відректися брехні, злоби, фальші, а тоді стали ми удвох шукати дороги до щастя. Але що ж? Не судилося йому бути в парі зі мною! Він згинув, упав, а падаючи, зранив моє серце. Усі мої змагання закінчилися зневірою, всі надії на успіх — горем. Ось чому я сумно згадую цю гарну, щасливу хвилину, коли ти виправляла мене в світ добрим словом та поцілунком... Не так думалося, як склалося.

— Ах, ти ще не забув? — відвернулася дівчина.— Та ти,— додала по хвилині,— говориш загадками, і я не розумію тебе! Але одно я зрозуміла, а саме те, що ти бажав ввести між живих людей Змія... Змій Змієм, Андрійку, для нього є тільки злочини та спокута, життя нема йому на божому світі. Він чужий нам усім, він ворог віри і народу; він грішник-злочинець або покутник, а кожний, хто з ним зв'яжеться, платить за те кров'ю серця.

— Гей! Не так думалося, як склалося! — повторив Андрійко.

Раптом засміялася дівчина, наче хто розсипав по зеленій травиці срібlistий жемчуг.

— Що ж! Видко, не так думали, як треба було! — сказала вона.— Та передумати недодумане не велика штука.

Ясний її погляд зустрів сумні очі Андрійка.

— А тоді,— закінчила вона,— тоді й усе складеться як слід.

Бліді щоки Андрійка зацвіли рум'янцем.

— Мартусю, зірничко! — сказав, беручи її за руку.— Спасибі тобі за потіху, я знаю, що ти рада була облегшити мені труди колись. Та що ж? Мої труди не довели до чого-небудь!

На личку Мартусі з'явився вираз досади чи невдоволення.

— Ти зробився нудний та недотепний, і це твоя найбільша хиба! — відповіла вона.— Чого ж тобі ще захотілося? Ти здобув славу, ім'я, лицарський пояс, усі хвалять тебе так, що няня не раз аж свариться на мене за мої гордощі, що то, мовляв, мій витязь так відзначився... а тут чую, що те все нічого! Може, й я нічого. Як так, то бувай здоров, іду собі геть від тебе! Не те обіцяв ти мені при виїзді...

Аж тепер зрозумів Андрійко дівчину. Те відкриття, яке зробив, зразу збентежило його, але з новою силою вирвалося його життям стомлене серце до блискучої появи.

Воно знову билося за любов'ю та щастям, але інакше, як там, далеко, у Незвищі. Там воно горіло яскравим полум'ям, тут цвіло тільки червоною квіткою. Там шаліли бурі, тут легесенький травневий легіт перемішував усякі пахощі та упоював ними уяву. Там дивився він в огневе море пристрасної розкоші, тут бачив у чистому, мов сльоза, кристалю відбиток щасливого, безпечного, коханого майбутнього. Що з того, що у світі сумерк? У очах цієї дівчини зацвіла квітка щастя...

— Не гнівайся, Мартусю! Я не смію, не смів вірити в те, що ти не забула про те...

— Що колись думалося, то ще не склалося, бо хтось не догадався його скласти до купи! — засміялася дівчина і вирвала руку з долоні Андрійка.— Прийди сюди вечірком, то докінчимо розмову. Ось батько йдуть!

Побігла.

На стежці з'явилися двоє мужів у широких киреях — князь Ніс та Михайло Юрша.

Дядько спитав:

— Ти сам один?

— Ні... тобто так, сам один!

Воевода зареготався.

— Уперше чую, синку, що ти пробрехався. А ця синя спідничка, що майнула у кущі, може, це русалка чи яка інша помана?

— Гарно починаєш собі, лицарю! — grimнув князь.— Три роки і словом про себе не звістив нас, а тут ледве приїхав, вже й спідничку найшов. Ще коби задержав те, що раз візьме, а то всіляке бувало та всіляке може й бути.

Та Андрійко цього разу знайшовся швидко. Скинув шапку і вкляк перед старцем у покорі, складаючи руки так, як учив його Сташко.

— Якщо ваша милість дозволить, то я радо затримаю цього разу те, що бажаю взяти...

Увечері зустрілися молодята у саду, і цього разу не перебивав їм ніхто. При вечері обговорювали вже старі весілля, а Мартусю посадили разом з Андрійком на покутті. Та коли мужі залишились самі, розмова зійшла зразу ж на події, які розвивалися на землях Русі, Литви та Польщі. Юрша, як воевода великого князя, знав усякі подробиці, якими радо ділився з старим, поважним сватом.

Вкінці зітхнув важко князь Іван.

— Пригадую собі,— сказав він,— як тому несповна три роки твої слуги, Андрійку, Грицько та Коструба, балакали зі мною про прагнення мужиків до незалежності. Вони казали правду! Тільки народ збудує сам колись будівлю своєї свободи та незалежності. Князі, бояри, пани, які відірвані від нього,— це тіні народу, які йдуть за сонцем, та ні разу не змінять ні його тіла, ні душі. Зайде сонце, покриють тіні увесь світ, та не навіки! Тому дбаймо, щоб при світанку не знайшлися і ми поміж тінями, які розжене сонце, а між квітами, які розцвітуться при його появі.

XXXI

Великокняжа крамола тяглася ще вісім літ. Не припинила її ні смерть короля Ягайла, ні звірства Жигимонта, ні безсилля Свидригайла. Аж коли у квітні 1440 року за

допомогою Скобенка вбили князі Чарторийські Жигимонта, втихла боротьба. Багато деяких уступок виторгували руські князі та бояри для себе, але вони тільки виторгували їх. Розірвати Кревську унію не вдалося ні їм, ні литовцям. Вони мусили врешті піддатися переможному впливові чужинців, які збитою масою йшли на схід та своїм напливом стирали з лиця землі невиросле з народу та невросле у народ боярство.

Сонце заходило, а тіні вкривали собою весь виднокруг.